

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 2 (162) март – апрель 2012 ж.

Учредительле –

КъМР-ни СМИ жаны бла къырал комитети эм
Жазычуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумақьулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2012

УЛЛУ ПОЭТ - МИЛЛЕТНИ ИЙНАГЪЫДЫ

Хар адам да назму жаза билликди, билген да этеди, - дегенди М. Горький кеси заманында. Алай уллу поэт болургъа, миллетни ич дуниясын, кылыгъын, сезимин ачыкълар, аны башха миллетлеге тенг этерге, сыйын кётюрюрге кёплеге фахму берилмегенди. Ол табийгъатдан, суйсегиз' а, кёкден келген закийликди, насыпды, дегенди айтхылыкъ жазуучу Горький.

Табийгъатдан, кёкден фахму келген поэтни назмулары окъуучулары жюрюген жоллары жарытады, жашауну, миллетини аллында инсан борчуну юсюнден сагъыш этдиреди.

Бизни миллетибизни халкъ поэти Отарланы Керимни фахмусу аллай эди. Ол туугъанлы (1912) бюгюнледе жюз жыл тола турады. Жюз жыл кёп туйюл эсе да, юч-тёрт тёлю алышынганды. Хар тёлю Керимни поэзиясын кесича ангълай эсе да, этген ыспаслары, бюсюреулеру уа барысыны да бирча уллуду.

Кюнде-кечеде Керимни атын айтып турмагъанлыкъгъа, аны поэзиясыны жылыуун, жарыгъын киши унутмайды. Кесигиз сагъыш этигиз, кюнню, айны жылыуу, жарыгъы ючюн ыспас сёзюбюзню айтханлай, эшитдиргенлей жюрюмейбиз – кёкден жылыу, жарык да келмеселе эди, олсагъат сезип жарсыр эдик. Уллу поэзияны да иши алайды.: аны жарыгъы бизни жол негерибиз болмаса эди – жахилликни сезер эдик.

Отарланы Керим жашау жолунда эки жыйырма жылдан асламын ниет тазалык ючюн кюрешге, миллетге кьуллукъ этиуге бергенди. Поэт туугъан жери бла бирге ёсгенди. Табийгъатха, жерине кёзбаусуз суймеклик поэтни поэзиясына энчи белги салганды.

Тау жоллада, омакъ кызча, келди жаз, -

деп жазады ол назмуларыны биринде.

Башхасында уа:

*Жаухар минчакъ тизиулеча,
Келирле жаз зурнукла.*

Жюреги жерин, халкъын кюсей турмаса эди, поэт назмуларын, кюн таякълача, жорекни жылытхан тизгинледен согълалмаз эди. Таза суймеклиги, анга туугъан журтуну шош макъамын, халкъыны жырын ангъларгъа

дайым болушханлай келгенди. Алай суймеклигин ангылатыр, анга окъуучусун ийнандырыр фахму кёплеге берилмегенди. Фахму бла суймеклик Отар улуну лирикасыны эки къанаты эселе, халкъы бла табиьгъат – журегидиле. Аны ючюн болур, поэт бла табиьгъат бири-бирини тиллерин ангылайдыла, экисини да арасында жашырын сёз жокъду. Поэт анга, керти шүёхунача, ийнаныулу къарайды – тау аязчыкъыга кёлюнде бек багъалы сёзюн, сезимин ышанып, суйген къызына келечиге жибереди. Тау аяз а аны башына шош сылайды, татлы жукъусундан уятады. Андан да татлы затланы юсюнден шыбырдайды, нохтабаугъа тийишли хапарла айтады.

Туугъан жерине суймеклик адамны кёзюн бютюн жютю этеди, бир-силе кёралмагъан, эслеялмагъан шартланы эслетеди. Поэтге «поэт» деп да аны ючюн айтылады. Керим поэзиягъа ал атламларында окъуна уллу искусствогъа тийишли назмула жазып, окъуучусун жангы умутха учундургъанды. Жаш назмучуну поэзия дунясы ариулукъдан бай, жарыкъ эди да, ол жашауну бютюн жарыгъын, къудуретни кенгин, адамны игисин кюсетгенди. Отар улуну аллай шош, суратлау лирикасы 1930 жыллада малкъар литературада уллу жер алгъанды. Ол чакъырыу поэзиядан эсе кючлю болуп, къурау ишин, борчун толтургъаны белгилиди. Поэт окъуучусуна кёрюзтген дуня «жашил жыйрыгъын кийген» дуня эди, анда «балли терекле къурмач кибик» чакъгъандыла, терезе аллында бутакъыга къонуп, «акъ ёшюнлю чыпчыкъ» чууакъ эрттенликни уята эди. Ол дуня «жашнагъан жайлыкълардан», «жалау излеген кийикледен», «чаришге баргъан тайладан» да, «семиз тууарладан», «къая ыранлада айланган эчкиледен» да толу эди. Поэтни жашауну хар тюрлениуюне, шартына тийишли ат, бояу таба билген энчи усталыгъы 30-чу жылланы ахырында ачыкъ белгиленгенди. Кёз кёралмагъан, къол сезалмагъан затлагъа, болумлагъа сыфат берип, жан да салып, аланы окъуучусуна туура кёрюзтгенди. Жаз башына хорлата баргъан къыш анга «къарт ыннача», чегетледе агъаргъан къар – «жон устуккулача» кёрюнгендиле, жылы желчикни ол «чёрчек тайчыкъыга» ушатханды.

Суратлау кючу тохташмагъан, оту жангы тиргизиле башлагъан малкъар поэзиягъа Керимни поэзиясыны къошулууу, къарыусуз саусузгъа къан къуйгъанча, магъаналы эди. Литературабызны айныу жолун билген-леге аны ангылатыр кереклиси жокъду. Отар улу жашауну жарыкъ жаныны юсюнден асламыракъ жазгъаны дуняны толусунлай терен, диалектика бирликде кёралмагъандан туююл эди. Жайлыкъларда малла не ырахат отласала да, аланы ызларындан бёрюле марап айланганларын, къыз бла жашны къууанч жырларына адамланы бары да бирча суйюп тынгыламагъанларын поэт уста билгенди. Колхозчула жаз башында сабан сюрген эселе, башхала уа, жореклери ол сюрюлген жерден къара болуп, сюрюочюге, сабанчыгъа дерт тутхандыла. Таукел поэт кесини кючюне, тюзлюк ниетине базынып, жашырын душманын ачыкъ сермешге чакъыргъанды:

*Аман хомух! Киши эсенг – чыкъ бери,
Барайыкъ да, сермешейик аулакда,
Къоркъакъ эсенг а – жолумдан тай кери,
Кишилик жокъча, бет да жокъ къоркъакъда.*

Поэт быллай сёзлени керексиз омакълыкъгъа айтмагъанына битеу жашау жолу бла, иши, къылыгъы бла да ийнандыргъанды. Душман туугъан жерини кырдыгын, гюлюн малтар умут этгенде, ол отха арсарсыз киргенди, ауур жаралы болганда уа, совет халкъны душманына дерт жетдирирге, «дагъыда алгъа бир атлам этип», алай жыгъылгъанды. Насыпха, къолундан ушкогу – бир саууту тюшгенинде, башхасы – къаламы тюшмегенди, урушну ахырына дери аскерчича къалгъанды. Урушну къыйынлыгъы, оту, сабийлени, аналаны инжилиулер аны фахмусун бютюн чыныкъдыргъандыла. Бусагъатда биз, окъуучула, ол жыллада туугъан, айныгъан литературалагъа къарай, «Малкъар поэт Отар улу уруш салгъан къыйын борчланы тынгылы толтургъан жазычуланы ал сатырларында баргъанды», - деп да андан айтабыз.

Отарланы Керим литературагъа 1930 жыллада келгенди. Ол жылла къыйын эдиле, эки бетли.

Бир жаны бла кесаматлагъанда, Ариссейни халкълары социализмни саясатына ийнанып, къыралны кючлер муратда, кече-кюн демей ишлегендиле, кёл салып, колхозланы, совхозланы айнытыргъа итингендиле. Башха жаны бла къарагъанда уа, къыралны саясаты сууукъ эди, класс чойреликле селеймеген, хатасыз инсанланы тутмакълагъа атып къыйнагъан. Маданият жашауну, искусствону айныуларына да уллу тежеу этип, суратлау-эстетика мардалыкъны тохташдыргъан заман эди. Сёз ючюн, жазычугъа социально-саясат сапарышге бойсунургъа керек эди. Литератураны «лирика» (ачыкълау) деген уругъу бырناق этилип тургъаны да белгиледи. Бизни заманыбызгъа лирика урукъ келишмейди, биз «мен» деген сёзю унутургъа керекбиз деп, Н. Тихонов, Б. Пастернак, В. Луговской дегенча уллу поэгле окъуна сёлеше тургъандыла, ол тюрлю жахилликлеге хорлатып. Шимал Кавказны поэтлерини асламы саясат «ишчи кёпчюлюккени» «аскерлени», «социалист урунууну» неда «ударникле бла колхозланы, совхозланы юслеринден жазгъанда, Отарланы Керим суратлау-эстетика мардадан атлап, инсанни энчи къууанчыны, насыбыны, ич жарсыуларыны юслеринден жазады. «Кёпчюлюккю», «минглени» не азда энш этмей, инсансыз ала да болмазлыкъларын ангылатып. Ол угъай, малкъар халкъны жаш поэти инсанни хар жүрек урууун эшитгенча, анга сагъайып, жигитни жашырын сезимлерине къулакъ салгъанча, къурагъанды назмуларын. Заман бла бирге атлай, Отарланы Керимни лирикасы класс, инсан сезимлени белгилеген жайма сёзледен бла сыфатладан тазаланып, инсан илишанланы ачыкълаугъа таянып башлайды. Поэтни лирика жигити тириди, излеми, сурамы уллу болгъан, къайры эсе да узакъгъа, неда бийикликге бла жарыкълыкъгъа термилген адамды. Къайры, неге термиледи ол - аны шарт тохташдыргъан къыйынды. Окъуучу жалаңда аны ырахатлыгъы бла къонушлугъу болмагъанын сезип, кесини жүреги да къайры эсе да тартыннганын бла татлыкъсыннганын ангылайды. Алай бла Керимни поэзиясыны бек уллу, махтаулу энчилиги - лирика жумушакълыкъды, инсанни сезим байлыгъын ачыкълагъаны бла байламлыды. Башха жаны бла къарагъанда да, ол кёп макъамлыды, суратлау мадарланы кёп тюрлюсю бла хайырланады. Эшгада былайда авторну, неда лирика жигитни «менсилиги» туура ачыкъланнган назмулары аслам жерни алгъанларын эсгерирге тийишлиди. 1930 жыллада ол тынч туююл эди.

Алай ачык сөзлөү лирика дуня поэзияда бек кенг жайылганы барыбызга да белгиледи. Иш анда туююлдо, Отарланы Керим аны жолу бла барып, бир юлгюге сыйынып жазмайды. 1930 жыллада табийгатда, юй-юр-урунуу жашауда шартланы юсю бла инсанны ич сезимлерин ачыкылау төре аякыланмагъан эди: Шимал Кавказны миллет поэзияларында ол бек кыарыу суз эди, тап, тынгылы чирчикленмегенди дерча эди. Бир илишаны болушлугуу бла башха шартланы кёргюзтюу неда ачыкылау Отарланы Керимни чыгъармачылык ишинде төре даражасында тамырланып айныгъанын унутурга керек туююлдо.

Поэтни ол энчилигин ангылар ючюн «Булутчукъ» деген назмусун алып чекленсек да тамамлык этерикди:

***Олсагъат булутчукъ жолгъа тургъанды,
Акъбаш бийиклеге аллын бургъанды.
Жарык ойнай, кём-кёк кёкню кенгинде.
Барады кызыл киришле тенгинде, –***

деп жазады поэт. Нени юсюнден хапарлайдыла бу тизгинле? Устаз неда окъуучу ол сорууга жууап излей, булутну юсюнден дерге боллукъдула. Кергда дегенлей, назмуну ачыкылау сөз кыаууму быллайды: «ойнай-ойнай барады акъ булутчукъ», «ол ушайды кыаячыгъа, уучугъа», «ол жолдан кьоркмагъан жолоучуду», «булутчукъ-эркинликни сыфатыды», «ариулукъну сураты». Назмуну экинчи бөлөмюнде «булутчукъну» бютюн да кеп шартларын-илишанларын «табып» ачыкылайды поэт.

Анга кёре, окъуучу алданып, Отарланы Керим «булутчукъну» «жолгъа атланып», энишге кыарай, нени да кёре, эслей, кыайры эсе да кетип баргъаныны юсюнден нечик алапат чыгъарма жазгъанды деп, кесамат этерге таукелленирикди. Бир жанындан ол кесамат тюздю: поэт кёкде кетип баргъан булутну кёз кёрюрча суратын ишлегенди. Алай Отарланы Керимни назмусуну магъанасын, энчилигин да ол халда ангыларга итинмеклик такырылыкны тузагына тюшюп, жангылыч иш этер эди. Поэт кёкде кетип баргъан булутну сыфатын тынгылы кыурай эсе да, ол туююлдо аны жазычулукъ мураты: табийгат болумну сыфаты лирика жигитни сезим дунясын, оюмун, сезим байлыгын ачыкылар муратда ишленгенди. Анга кёре булутну сыфаты поэтни ич дунясыны белгисиди, дерге тийишлиди. Неда лирика жигитини, кесини инсанлык илишанларыны юсюнден поэт булутха хапар айтдырады. Болсада назмуну, аны бла бирге уа поэтни энчилигин белгилер ючюн, «булутчукъну» башха илишанларын да жыйышдырырга керекди: ол «жылыуун кыаяда кьойгъанды», «булутчукъ таулагъа жол кёл алгъанды», «ойнай-ойнай барады булутчукъ».

Былайда поэт адамны илишанларын табийгат болумга кечорюп жазгъанын ангылагъан тынчды: «булутчукъну ойнай-ойнай барыр» амалы жокъду. Неда «булутчукъ таулагъа жол кёл алгъанды», деп жаза эсе поэт, айхайда, алай жаланда адамны юсюнден айтырга жарарыкды. Аны айтханыбыз: Отарланы Керимни назмуларында хар суратлау мадар амал, уллусу, гитчеси да, сыфат-барысы да адамны халин, ич сезимин, сагышыны

ачыкъларгъа бойсунадыла. Неда: Керимни лирика жигитини ич къудурети, аны рухийи назмуланы суратлау мадарларына ыз салмай къоймайдыла.

Кечени тилсиз таулары
Сабыр, шош тура.
Кечени шыбырдаулары
Сагъыш туудура
(«Тау аязы шош урады»)

Башында белгилегенибизча, бир шартны юсю бла жашауну неда инсан-ны жашырын шартларын ачыкълау - ол усталыкъны бийик илишаныды. Бютюнда 1930 жыллада миллет поэзияланы айныу жолларын эсге тшоюр-сек, Керимни фахму энчилигин тынгылы ангыларыкъбыз. Поэт лирика жигитине, сезимин (къууанчы, жарсыуу болсун) букъдуруп, назмуларын хапарлауну амалларын хайырланып да жазады:

Тау аязы шош урады,
Къалтырайды къл.
Жукъугъа батып турады
Тёбен таулу эл.
(«Тау аязы»...)

Алай Керимни хапарлагъан, кёргюзтген назмулары окъуна адамны ич къудуретин бла дуниясын ачыкълайдыла.

Поэт жансальу суратлау мадаргъа ёчдю, болсада излеп табылгъан, сайланып алынган мадар туююлдю, ол Керимни суратлау оюмуну энчилиги бла келген ачыкълау амалды. Ол аны жютюлююгу бла байламлы тынч, кеси аллына табылады, дерге жарарыкъды. Уллу жазыучу бош шартланы кюнде-кечеде кёре, жюрюте тургъан затланы окъуна (шинтик, тахта, чыракъ дегенча) искусствогъа къоша биледи, деп жазгъанды орус алим А. Лосев. Алагъа ол жан сала да биледи, мифге айландырып. («Терк согъадыла къар суула къууанч ёнлю тартыуларын»). Башында сагъынылгъан «Булутчукъ» деген назмуда хар шарт жаны, эси болгъанча алай ачыкъланады. Булутчукъ а кеси кесин сезгени бла чекленмей, кёкде кетип бара, мал сюрюулени, сабанланы кёрюп, адамча къууанады.

Былайда Керим табиигъат жашау болумланы, шартланы бир бирлери бла байламлыкъларын терен ангылагъанын энчи чертирге тийишлиди. Баям, орус алим А. Лосев да жашау шартланы мифологиягъа айландырмай поэзияны отун жандырыргъа хазна онг жокъду, деп андан жазгъанды. А. Лосевни айтханына кёре, кёз кёрген тюрлю-тюрлю жашау шартла бла болумланы, жууукълукъларын, ушагъанларын эслер ючюн уллу жютюлюк бла фахму керекдиле. Отарланы Керим аллай жазыучуду. Ол табиигъат бла адамны илишанларын бир бирлерине тынч кёчюрюп, кесини энчи мифология сыфатларын къурайды.

Къыш, къарт ыннача, мурулдай,
Кери тайды кюн бетледен
(«Жылы желчик»)

Сёз орнуна айтханда, бу тизгинледе поэт бир бирге ушамагъан шартланы жуууклашдырады (къыш-ынна). Ушамагъан шартлада, жашау окуялада аланы бирге ушагып, тенгleshдирирча илишанларын эслемеклик - ол суратлау оюмуну энчилиги, аны теренлигин бла жютюлюгюн ачыклагъан. Аллай амал бла кёпле хайырланалмайдыла: сёз ючюн, акъ жабагыны чегетде эримей къалгъан къар бла тенгleshдирген тынчды, «бийиксырт Кавказ бла секирирге хазырланган Къапланны бир бирге ушатхан илишанларын тапхан а къыйынды, нек дегенде ол илишанла кёзге кёрюнмейдиле. Отарланы Керим ол къыйын жолну сайлап, энчи мифология сыфатларын алай къурайды.

*Бизымдан жетди аууида
Женгилкъанат жылы желчик.
Жаным бла чабып кете,
Чёрчек тайча, ойнайды ол.
Атымы аллына ёте,
Шуёхча, шыбырдайды ол.
(«Жылы желчик»)*

Неда:

*Берне алгъан къатынлача,
Даулашадыла чыкъынжикле.
Сермешиуюню артындача
Учалла чыкъынжик тюкле
(«Тау ёзенде»)*

1930 жыллада кёп миллетли совет литературада социально-саясат сапарыш, суратлау-эстетика марда тохташып, искусствогоъа заран келтиргени кимге да белгиледи. Айхай, ол тюрлю окуяланы тамырландырып, аякъландыргъан совет къыраллыкъны идеологиясы эди. Аны юйретгени бла тежегенине кёре, социализм жашау, анга дери белгилене келген къыраллыкъланы барысындан да иги эди, халкълагъа насып, жарыкълык бла маданият, мюлк-бырсыхы айныу келтирген. Ол оюмгъа бла идеологиягъа кёре социализм къурулушда бир тюрлю кемчилик, учхаралыкъ да жокъ эди, жазычу шарайыпла излерге керек да туююл эди. Кертиди, кёп поэгле бла жазычула суратлау-эстетика мардадан азатланалмагъандыла. Алай жазычулукъ иште чынтты фахму хорланып мардалыкългъа сыйынып къалмайды, аны не бек тузакългъа тыяргъа кюрешселе да, ол жашау кертиликни ачыкъларгъа онг табалады. Фахмуну, фикири тири болгъан жазычу жюрек къыйыныны туура билдирип къоймаса да, искусствону амалы кёпдю: ол жаз, жашырын тиллиди, бир шартны илишанларын башхасына кёчюралады, метафорала, мифология сыфатла бла хайырланады. Неда, белгилегенибизча, поэт бир илишаннга, окуягъа эс буруп жаза эсе да, аны болушлугъу бла башха болумланы ангъларгъа керекди. Исствонун жорукълары алайдыла.

Юлгюге, «Къыз» деген назмусунда Отарланы Керим былай жазады:

**Жагда кыз мудах олтура эди,
Ол шорхалагъа къаран тура эди.
Алайлай — суу ачы ханар келтирди.
Къыз шорхада наньны бѣркюн кѣрдю.**

Социально-саясат сапарышге кѣре жазычула совет адамны деменгили, хар не жаны бла да хорлаулу кѣргюзтюрге тийишли эдиле. Жарсыуладан бла экиликден азатланып, бушуулукъ бла ийнаныусулукъ совет литературада жер тапмагъандыла, тапсала да жазычу къара чѣнге алына эди. Отарланы Керимни биз сагъыннган назмусуну жигити колхозла къуралып, аланы ишлери тири баргъан заманлада жашайды. Алай ол урунууда къууанч тыпырлы болуп кѣргюзтюлмейди: суу жагда олтуруп ѳз кюйюн этеди, ачы да, бушуулу да къадарына жарсыйды. Айхайда, былайда поэт социалист жашау, колхозда урунуу да хар инсанны къууанчлы да, насыплы да этип бармагъанын кѣргюзтеди. Алай бла Отарланы Керим отузунчу жылланы бек такыр, къыйын кезиулеринде окъуна жашаугъа кертичилай къалады. Неда заманны бушуулугъун сезип, ол сезимине бойсундурады назму тизгинлерин, дерге тийишлиди.

Керимни кѣп назмуларында жашау чюйреликлени, кюрешни юсюнден ачыкъ айтылмайды. Чыгъармала шошлукъгъа, ырахатлыкъгъа жораланнганча окъуна кѣрюнедиле. Болсада, эсли окъуучу шошлукъ бла ырахатлыкъ алдадула, деп сагъышланырыкъды. Поэтни жазгъанына, суратлау бояуланы сайлауна кѣре жашау ырахатлыкъны къайгъы, бушуулукъну илишанлары марап тургъанча кѣрюнеди. Аз загдан сермешни сылтаулары къозгъалырча.

**Кечени къарангы алса,
Хар не да тынар.
Адам анга къулакъ салса,
Къайгъы жокъ сунар.
(«Тау аязы шош урады»)**

Отарланы Керим уруш аллы 1930 жылланы сауут бетлилизин, сермеш къоркъуу да айный келгенин кѣргюзте, кѣп магъаналы сыфатла, белгиле бла да уста хайырланады:

**Чынгылдан терен таргъа къарайды къуш,
Анда журну улагъын марайды къуш.
Алай уучуну ушкок тауушу чыкъды
Окъ, жур улакъны угъай, къушну жсыкъды.**

Ол жаны бла къарагъанда, Керимни «Булутха», «Булутчукъ» деген чыгъармалары битеу да Шимал Кавказны лирикасында энчи жерни аладыла. Эндиге дери ол эки назмугъа учхара кесамат этилип, М. Лермонтовну «Булутчукъуна» ушатып чекленгендиле. Алай Отарланы Керим ачыкълагъан жигит 1930 жылла белгилеген инсанлыкъ марданы башы бла атлагъан адамды. Артыкълыкъла бла, ниет зорлукъла бла сермеширге ха-

зырлыгъын ол ачыкъ билдиралмайды, болсада, аны умутлары бийикдиле, 1930 жылланы жашау юлгюлери бла тамамланырча, алагъа ыразылыгъын берирча туююлдо. Совет идеология, социализм жашау, жомакъда айтылгъанча жарыкъды, - деп юйретгени да кертиди. Битеу умутланы толтургъан. Адам иги умутлагъа термиле келген эсе, энди ол аланы социализмде тапханды деп. Алай Керимни лирика жигитини умутлары бла 30-чу жыллада жашау келишмейдиле, ол насып юлюшюн кюрулушда излегенледен да туююлдо, къайры эсе да узакъгъа кетерге термиледи, къайры, нек, не затха ыразы туююлдо поэтни жигити - аны кеси да билмейди:

*Кёкню кёк тенгизинде акъ булутла,
Желпеклеча, кетип баралла, эюрюю.
Аланы ызларындан а - умутла
Барадыла, мында къалалмай тёзюю.
(«Булутла»)*

Назмуну башха жеринде поэт былай жазады:

*Булутла ызларындан а - умутла!
Аланы жуитармы жашау тенгизи?*

1930-1940-чы жыллада умутлары социализм мардалагъан умутла бла келишмей кёпле жоюлгъандыла, кёплени ахшы ниетлери, излемлери да совет кюллукучуланы жахилликлери бла бетден бетге жолугъуп, тенгиз толкъунлача чачылгъандыла. Аны бла байламлы туююлмюдю Отарланы Керимни кюркюуу да? Жюрегинде иги кюуумланы жылытып, бийиклеге итиннгени ючюн, тынгысызлыгъы ючюн жигитим жоюлур, тутулур деп.

Биз былайда поэт жангы жашауну, неда большевиклени ниетлерин жаратмай, алагъа чурум излегенди, демейбиз. Ол угъай, Отарланы Керим ёз заманыны жырчысы эди. Совет властха да толу ийнанып, кюллукук этгенди. Болсада жангы властны тюзлюгюне чып тюшюрюп, аны бла тюртоше, тенглеше зорлукъ, эссизлик да айныгъандыла. Зорлукъ бла жахиллик, терс оноула социализмни терегине кериле, тюзлюк бла терсликни арасында кёплени ажашдыргъандыла. Отарланы Керим - суратлау оюму терен болгъан фохмулу адам – аны кермей, сезмей къаллыкъ туююл эди.

Ачыкъ айтмаса да, эссизлик социализмни жол нёгери болгъанына сагъайып, кюркюуп жазгъанды. Ол кюркюуу поэтни «Партизан къабырла» деген чыгъармасында да шарт сезиледи. Совет властны кюруар ючюн жан-къан берип, жоюлуп кетген партизанла къабырларындан чыгып, тийреге къарай, сагъышланадыла: бизни умутларыбыз толамыдыла, совет властны къызыл байрагъы таймай турамыды, деп. Отарланы Керимни сагъайтып, социализмни аягъын марагъан не эди: къарыу-кюч алгъан фашизмми огъесе къыралны ичинде айныгъан эссизлик бла терс ишлеми эдиле? Отарланы Керимни жазгъан чыгъармалары ол тюрлю сорууланы да къозгъайдыла.

Отарланы Керим, фахмусуна кёре, ачыкъялагъан лирика жанрны сайлагъан поэтди. Аны ол энчилиги уллу Ата журт урушну жылларында бюгюн тынгылы айныгъанды.

Анга кёре, урушну бушуулу солууун, заманны шургулулугъун тынгылы ачыкъялаялгъанды. Чыгъарманы жонулуп, тап жарашдырылгъаны да анга уллу онг бергени кертиди. Ол къяуумну биринчи назмусуна мурдорлукъ этген ёнле: «Тенгиз а шууулдайды, толкъунларын келтирип, тик жагъагъа ауур ага», «Жангызма мен».

Поэт мамыр кюнде суйген тиширыуу бла бирге тенгиз жагъасында солугъанын эсгереди. «Акъ чайка шош жюзе эди тенгизде... Къяуана эдинг, сен сабийча кюле». Лермонтовну «Парусундан» келген ён да эсленеди. («Жангыз парус агъара тенгизде»). Сора эсгерю макъамы юзюледиди да «бюгюн а мен, солдат шинелни кийип, турама биягъы тенгизге къарап», «толкъунла кеслерин жагъагъа ура, сагъышларыма къяйгъылы киредиле», деп суратлайды.

Назмуда, назму къяуумда окъуна, хар шарт да заманны шургулулугъун терен сезген адамны къядары ачыкъланады. Ол а назмуну мудах, къяйгъылы, бушуулу макъамлы этеди. Тийре да анга кёре суратланады: «Кюн, арыгъан къанатлыча, шош барып, акъырын чёкгенди тенгизге», «кюнню уа терезеден кёреме мен, сууукъ кыш кюн сабийин тас этген анача, жиляйды жел терезеде». Лирика жигитни халын, иш сырын туурагъа этген мадарла: кятланып-кятланып айтылгъан тизгинле: Тынгысызды тенгизни толкъунлары, ауур толкъунланы шууулдаулары, толкъунла ауур ахтынадыла: Сора поэтни сабыр ауазы эшитиледи: («энди Волганы бузу барып башлар дейдиле манга мында къарт волгарла»). Жигитни жюрек жарсыуу «тансыкъ жюрек», «мудах жырла», «мудах сагъышла», «жаралы жюрек» дегенча сёз тутушланы болушлукълары бла ачыкъланады.

Урушну бушуулу хапарлары иги ниетлерин жюрегинде сакълагъан адамны тюнгюлталмагъанды, аны жашау болумгъа кёз къярамы алгъынча тынгылылай къялгъанды:

***Сакълайма Ата журтну эркинлер кюнлени,
Ийнанама — энтта да табарма мен сени.***

Болсада Отар улуну лирикасыны къяуралыу энчилиги бирде лириканы кыйматын белгилеген жорукъгъа сыйынмагъанын айтыргъа да тийишлиди - «Лирикалы поэзияны энчилиги керти адам бла байламлыды, неда ол поэт болургъа керекди, лирикалы поэзияны чынтды магъанасын да ол толтурады», - деп жазгъанды Г. Гегель «Эстетика» деген ишинде.

«Лирикалы назмуну мурдору,- дегенди Л. И. Тимофеев, - жюрек жарсыуу туудургъан сыфатды».

Поэтни назму къяуумунда хапарлау шартла болгъанлары («къара тенгиз», «жангыз чайка», «жангыз акъ парус», «къягъыт жазадыла жашла» д. а. к.) да кертиди, эм ала тынгылыдыла.

Керим урушну, жигитин да къялыкъ-ылыкъларын, тийреде болгъан ууакъ - тюеклени толу кёргюзтюрге итинеди, алагъа жан салады, жашау бла байламлы этеди. Аны лирикасыны кючу, энчилиги да анданды.

Искусствогъа бек магъаналы, керекли жорукъ олду.

Отарланы Керим не кыйын кюнледе да таукеллигин тас этмегенди. Халкъны жигер кюрешин, бирлигин кѳргюзтгенди, кызыл кьаннга боялган жоллада хорлаулу атламланы эшитгенди. Аулакьлада, элдеде уруш эркин айланган эсе да, жаз башын жоялмагъанды, уруш жерни кюйдюрсе, кьаралтса да, чегетле жашил болгъандыла, аулакьла жашнагъандыла:

***Жаз башы сакълайды, уруш малтагъан жоллада.
Сабанчыны келирин жер сакълайды.***

Адамны эрлиги, мамыр ишге термилиуюн Отарланы К. бир бирден айырмай суратлагъанды. Уруш азабы, кьан ырхылары аскерчини жюрегин кьатдырмагъандыла – ёлном кьоншуда эсе да, поэт, ариулукъну эслеп сейирсингенди, мамырлыкъны белгилерине кемсиз кьууанганды. Халкъны кылыгыны аллай илишанларын гитче затланы болушлукълары бла толу ачыкьлау Отарланы К. лирикасыны энчиликлеринден бириди.

***Къарылгъашчыкъ мени блиндажымы чардагъында
Уячыгъын ашыгъын ишлейди.
Мен сукъланып къарайма аны мамыр ишине.
Жюрек:
«- Жаз башы, жаз башы!» - дейди.***

«Жаз башы» ючюн, жери, халкъы ючюн да поэт жюрегинде терен жууаплылыкъны сакълагъанды. Жууаплылыкъ анга кюч, кьанат бергенди. Алай халкъыны жарсыуундан кенде кьалып, Ата журт ючюн душманнга дерт жетдирирге онгу сыйырылгъанын назмучу уллу азап жетген адамгъача кьарагъанды. Уруш а кѳплени кьолларынган ушкюкланы тюшюргенди. Кѳп тенглени, шуѳхланы бир бирден айыргъанды. Аны аллай ачылыгъын ачыкьлай, Отарланы К., жаз тилни уста хайырланууда малкьар литературагъа кьолайлы юлюш кьошханды. Ол жаны бла кьарагъанда, кьанаты сынган кьушну сыфатыны ачыкъ эм жашырын магъанасы уллуду:

***Сермешде кьушну кьанаты сынганды,
Ол келип тюшгенди бузлагъан жерге.
Ол энтта кѳкге учаллыкъ сунады,
Къаны саркъа, мудах къарайды кѳкге.***

Алай ол эр солдатла бла уруш аулакьлагъа жангъдан чыгъаргъа, кызыгу сермешледе халкъы сынагъанны ахырына дери сынаргъа термилгенини белгисиди. Жюрек жара, окъ жарадан эсе ачы кюйдюреди. Халкъы ючюн отда баргъанны кьууанчы, аллай онгу сыйырылгъаныны азабы да Отарланы К. «Жаралы комиссарында» толу суратланады.

Жаралы комиссарны Ата журтуна, тенглерине тутхан таза ниети, жарыкъ суймеклиги, поэтни поэзиясында бир заманда да селеймегенди. Комиссар жашауну бек суйгенди, жашау а аны аямагъанды – мени ючюн

ауур жарала алдыңг деп да жапсармагъанды. Ол Ата журтуна душман келтирген кирни, аны аякъ ызларын, танкны чарх ызларын да кызыл кыанлары бла жуугъанладан бири эди. Туугъан жерини кыуанчына кыуаныр заман жетгенде уа, къадар аны кенге кыйду. Болсада, жаралы комиссар халкъны хорлау жырын жырлагъанды, анга къадардан жангы насып, жангы хорлаула, жарыкъ кюнле тилегенлей тургъанды. Кёзбаусуз поэт, халкъыны насып юлюштон кёрюп, жарсыууна сансыз къарамагъанды. Ол жарсыу аны поэзиясыны макъамын мудах этгенди: «Тонсуз къартча сууукъсурайды орам», «Жерни, шо акъ кебинча, жабады кыар». Неда: «Мурагым, тенгинден айырылгъан жолоучулай, жарсыйды», «Ёксюзле жилиууча, улуйду ожакъда жел». Былacha «къара кийген» тизгинлери поэтни уллу жюрек кыйынлыгын ачыкылагъан бийик поэзияны илишанларыдыла. Бийик поэзия уа жашауну бушуууна, адамланы замансыз чал этген палахларына жоралансала да, окъуучуну кёлсюзлюкге хорлатмайды, зорлукъ бла кюрешге чакырады. Бир-бир поэтле борчларын дунягъа жаланда махтау салыуда кёредиле. Алай халкъ аладан аны излемейди. Дуняда ачылыкъланы терен суратлай билир ючюн кюйсюзлюкню терен ангыларгъа керек болады. Отарланы К. аны уста билген поэтледенди. Мудах назмуланы ол таукелликсизден жазмагъанды. Аны жаздыргъан – тенглерине, жерине таза соймекликди, ачы тизгинлери окъуна жюрегинде жарыкъ сезим туудурадыла, тюзлюк ючюн жангы сермешлеге учундурадыла. «Сени аллынга узакъдан къол булгъай, чыкъмайдыла, кёремисе, тенглеринг», - дейди Керим урушдан сора жазылгъан назмуларыны биринде. Ала малкъар, орус халкълагъа кыйын жыллада айтылгъан тизгинледиле. Иесиз кыалгъан юйле, журтла кыйсы жазыучуну бушуу этдирмегендиле. Жашауну ол кыйынлыгъы малкъар поэтлеге бюгюн ауур тийгенди. Кыйын от гюрюлдеген угъай, - жел сарнагъан ожакъла, мурса басхан арбазла, адамсыз кыалгъан орамла Отарланы Керимни поэзиясына къара накышла салдыргъандыла.

Кёчгюнчюлюкню юсюнден жазып Отарланы Керим эртте башлагъан эди – 1944 жылда. Ким биледи, бир къауум чыгъармаларын жолда жазгъан окъуна болур. Анга кёре уа халкъны бушууун ачыкылауда поэт поэзияда эртте тохташхан мадарла бла хайырланады. Сёз ючюн, кёчгюнчюлюк Керимге «къара палахды», «ачы оноуду», «юзюлюп басхан куртчады». Аланы кючлендирип, тутхучлукъ этген суратлау-ачыкылау ёзеклери быллайладыла: «насып, токълуча урланды», «терслик ат ойнатады», «безгекча кыалтыратады кыйгъы», дегенча. Бушууну ауурлугъун кёргюзте, жюрек кыйынлыгын поэт табийгъат болумлагъа да ышанады: «атача ахтынды жерибиз», «март эрттени кюз ингирча къаралды», «жер ахтынды», «мудах таула», «жиляйды кёк», «къаралып къарай эди Каспий аулакълары».

Бу тюрлю суратлау мадарлада поэтни энчилигин артыкъ бек шартланмайды: ала кимге да тёредиле. Кёчгюнчюлюкню юсюнден жазылгъан бюгюнню чыгъармалада да жюрюйдюле ол бояула. Болсада элхуурлай жетип, юсюнге оюлгъан палах узайыргъа, сабырлыкъ жангъдан жерлерине келип, поэтле да ачы бушуугъа сууугъан жюрек бла, кёз бла къарап башлайдыла. Жазычулукъ иште, басымлы сёз айтыр ючюн а жюрекни кыызгъаны, айхай, сел болургъа керекди.

Отарланы Керим да кесини ол халине терк кьайтып, кёчгюнчюлюкню юсюнден ауур сагъышлы назмуларын жазады. Поэтни бек биринчи сорууу халкыгъа кыйынлыкъ сынатхан кимледиле, демеклик бла байламлыды. Айхай, Керимни анга жууабы шартды, ачыкъ. Заманнга кёре уа уллу кишилик даражасындады.

Малкъар халкыгъа азап чекдиргенле - совет солдатла эдиле. Жамауатны илишаннга салыргъа, отха тюртүп, жандырып кьояргъа хазырла.

***Бизни кёчюре эдиле аскерле -
Совет солдатла, терс буйрукъ толтура
«Каспий аулакълары», 1947ж.***

Отарланы Керим аскерчиле кьырал буйрукъну тамамлагъанларын ангылагъаны бла чекленмей, аланы этген ишлерин адамлыкъ, инсанлыкъ бла ёнчелейди. Хар инсан кьыралны кьулу-кьазагъы эсе да, ёз жанынгы сакълар мурадта кьартланы, тиширюула бла сабийлени сюннгю бурунунда тутаргъа керек туююлдо, деген оюмну ачыкълайды Отарланы Керим. Халкылагъа бушуулукъ сынатхан, аны кьыраллыкыгъа атап, башынгы жулган, айыпдан бла гоняхдан азатланыргъа кюрешген тынчды. Болсада кьырал кесини терс оноуларын адамларыны кьоллары бла тамамлай эсе, ол адамла инсанлыкъны нек унутадыла. Шимал Кавказны халкъларын Орта Азиягъа кыстап, бир кьауумларын анда кьыргъан эселе, жууаплыкъ, айып да жаланда кьырал башчыланы юслеринде туююлдо; аны айыбы ол кир ишге кьатышхан хар адамны, кьатышмай тышындан кьарап, тынгылагъанланы да айыпларыды. Айыплы ишге кьатышмазгъа, зорлукыгъа кьажау сюелирге хар инсанны сыйлы борчуду. Адамла аны ангылап, биригип, артыкылыкыгъа жол бермеселе эдиле, не озгьур кьырал да халкъланы ачыгырча кюч, амал да тапмаз эди. Алай кёп адамла этерлерин кьырал айтхандан да оздуруп, парийленип тамамлайдыла. Отарланы Керимни фикирине кёре зорлукъну бла аманлыкъны отун ышыргъанла инсанла кеслеридиле:

***Ала (солдатла - 3.Х.), вагон эшиклени
Къарышылыкъ
Чюйле бла ёмюргеча безите,
Бизге бек сакъ эдиле ол къаргышылыкъ
Ууахтыда, сакълыкълары безите
«Каспий аулакълары»***

Ол жаны бла алып кьарагъанда, поэтни комендантлагъа жораланнган назмулары («Арба алаша бла ушакъ», «Таулу бла комендант», «Жауур алашагъа», «Комендант» дегенча) бушуулу сахна чыгъармагъа тенгдиле. Ол чыгъарманы жигити чюйре кылыкылы комендантды, сора туугъан жерин тас этип, насыбы сыйырылган таулуду. Бири - кьыралны атындан зорлукъну отун жандыргъан, экинчиси - аны жесири. Адамлыгыгъызыны малтап, жаньуарлыкъ этигиз, деп кьырал комендантлагъа буйрукъ бере эди дегенге ийнаннган кыйынды. Болсада былайда соруу тууады: комендантча

адамлагъа уллу ишни ышанып, алагъа хакъ берип, кѣчгюнчолеге юсгюрюп тургъан кыралны низамы кяллай болур эди, деп. Жашаргъа, халкълагъа тенглик, эркинлик излейме, деп айтыргъа эркинми эди ол кырал?

Комендантланы кюйсюзлюклерин бла асылсызлыкъларын кѣргюзте, Отарланы Керим кыраллыкьны кюйсюзлюгюн да шартлайды. Сталинчи, бериячы кыраллыкъ айнытханды аллай парийлени, бир тюрлю инсан илишанлары болмагъан мыргазакъланы:

Кантда комендантха келгенди таулу:

Ошда ёле турады, - дейди, - анам,

Манга ары пропуск беригиз, табу!

- Келирсиз, - дейди комендант, - бир айдан.

- Иш айдан айгъа атыла, жюрюп кѣп,

- Таулу ахырда, жьыл тола келгенди.

- Тохта, ол энтда ёлмегенмиди? - деп,

- Комендант, къарнындан тутуп, кюлгенди.

«Таулу бла комендант»

Хар адамны ич дуниясында эки тюрлю шарт байламлыды: бири ол маданиятды, ниет ырысхы, халкъында жюрюген адет-кылыкъ тѣрелеге табынып, дагъыда адамны адамлыкъ бетин сакълатхан илишанла, экинчиси - жаныуарлыкъ, жакхиллик. Ич къудурети, огъурлулугъу болгъан инсанны жаныуарлыгъы тунчугъуп, уянмай бла къутурмай турады. Алай сталинчи кыраллыкъ, миллет саясат кѣплени инсанлыкъларын тунчукъдуруп, жаныуарлыкъ илишанларын къозгъап, къутуртханды. Ич дуниясында огъурлулукъну белгилери ёлоп, кюйсюзлюгю уянган адам кыралгъа, жамауатха да къоркъуулуду. Бетсизлик бла артыкълыкыгъа татлыкьсыныу болуп къалады аллайланы ийманлары, динлери да.

Ол тюрлю кылыкълы адамла кѣчгюнчюлюкде жашагъан халкъларын - бютюнда малкъарлыла бла къарачайлыланы, чеченлиле бла ингушлуланы – кыралны саясатындан эсе бегирек кыыйнагъандыла. Законну къатылыгъын бла кеслерини кюйсюз жакхилликлерин бирикдирип. Закон кѣчгюнчюню бѣркюн ал десе, башын алыргъа кюрешип. Назмуларыны биринде Отарланы Керим комендатурагъа жюрюп, безиген адамланы кѣргюзтеди. Поэт алагъа «хажиле» дейди. Хажиле файгъамбарны къабырына жюрюп табынганча, комендантха табыныргъа борчлу эдиле таулула. Ол бушуулу ишни бютюнда бушуулу да, айыплы да этген айхай, улутхачы комендантла эдиле. Телиге намаз кыыл деселе, ол мангъылайын тешгинчи кюрешгенлей этип:

Мирут кечиксег а, боллукъча айып,

Кечени тынчлыкьсыз ашырабыз биз.

Юй жумушун, кырал ишин да къоюп,

Комендатурагъа ашыгъабыз биз

(«Хажиле»)

Отарланы Керим «комендантлагъа» кѣп назму жоралагъанды. Тап, комендантлагъа аталмагъан чыгъармаларында окъуна ала кѣчгюнчюле-

ге чекдирген кыйынлыккага эс бурмай кыймайды. Былайда «кырал мырзакакланы», кыралны парийлерин сёгерге итинмекликде туююлду иш. Поэтни оюму, фикери андан теренди. Неда Керим адамлык бла адамсызлыккыны юсюнден сагышландыргъан назмула жазганды, дерге тийишлиди. Ол эки кыйматлы шартны тамырландыргъан жашау болумланы ачыккалагъан. Биз сагынып озганыбызча, адамны инсанлыгын ёсдюрюуде жамаутны бла кыралны ниет-саясатыны магъанасы уллуду. Бир-бирле кыагытны кыарасына табынып, андан тышына чыгъалмай жашагъанлары кертиди. Алай тапды, тынчды. Кыагытда кыарага таянып, кыралны кыоруулайма деп, жамаутха хата этсе, аны закон сюрлюк туююлду, керек болгъанда уа ёз айыбынгы кыралга атап кыутулурга да онг табылады. Болсада законла кыраллык даражада чыга эселе да, аланы адамлык бла огурулулукдан айырып, энчилеп, кyonшунгу неда жамаутны кыйнагыз да, басынчаккалагыз деп киши да буюрмайды. Адам ит ылык кёргюзте эсе, терслик жаланда кесиндеди, жюрегинде нюрюн кюйсюзлюкге ашатхан да кесиди. Башха сёзле бла айтханда, адамсызлыккыны сылтаулары адам кесиди. Тынчылыккыны, мамырлыккыны сакларык, кyonшусуна хата этерик да. Кыаты законланы жумушатхан, негери кыйынлыккага тюшгенде анга эс тапдырлык да адамды. Буйруккага, законнга кёре эди хар не да демеклик ётюрюкдю, жууаплыкдан кыачууду. Ол себепден, кыабыргаларын законнга жарашдырып, аман кыарыларын саклар ючюн жамаутха кыатылык этгенге кечгинлик жокъду деп, юйретеди Отарланы Керимни поэзиясы. Поэтни «Комендант» деген назмусунда, сёз ючюн, эки адамны кылыклары ачыккланады. Бири туз алырга баргъан кыарт таулуну ызындан тюшеди да марлап, сынчылап, эркинлик кыагыты болмагъанын билгенден сора, комендатурага сюрюп келеди. Нек, не хыйсапдан артыклык этеди ол кыарыусуз кыартха? Кишиге заранын жетдирмегенди, мен аны тутмагъанлыккага ким дауларыкды, деп кыоярга жарарык туююлмеди? Алай айтыр ючюн адамлык керек эди. Керимни назмусуну экинчи жигити комендантды. Законнга кёре ол кыартны тутарга тийишлиди. Хатасыз кыартны тутса, кыара чёпге тюшерик туююлду, жиберип кыйса-тюшерикди. Адамлык бла адамсызлыккыны арасында сайлауда комендант кыарын тынчыкдан эсе инсанлыгын бийикге салады:

***Кыартны тутарга бармады кёлю,
«Отха кирме»,- дей, юйюне жиберди.
Сора, кеси начальникке келип,
Кыуллугъундан кетерге, рапорт берди.
(«Комендант»)***

Кертиди, бир комендант кырал кыатылыккыны кыабыл кёрмей кетгенликке, башхасы табылыр. Алай иш анда туююлду: иш адамлыккадады - не тюрлю сайлауда да ол баш болурга тийишлиди, дейди поэт. Хар кимни инсанлык борчу - адамлыкды, хатерди, игиликге бла огурулулуккага табынуду. Жашауда битеу палахла, жарсыула да инсанлык борчу терс ангыламакыкдан чыгадыла. Ол жаны бла Керимни «Чеченлини ийнеги» деген назмусу уллу ачыккалау кючю болгъан чыгармады:

Отлай барып, чеченлини ийнеги

Илипинден... ары атлап кетгенди.

Къарт а: «Къайт! Ачдан къырылыр юйдегим!

Артха къайт, жаным!» - дей, хахай этгенди.

Отарланы Керимни поэзиясы бла байламлы аз санлы миллетлени литератураларыны юслеринден эрттеден айтыла келген жангылыч оюмла окъуучуланы сагъышландырмай къоймайдыла. Бютюнда сёз искусствогоа юйретген литература бла юйренирге итинген, неда битеудуниялыкълагъа бла алагъа къошулургъа жол излегенлеге юлешген алимлени фикирлерине онгсунмагъанлары тюздю дерге тийишлиди. Аны сагъыннганыбыз: битеудуниялыкъ жаланда орус литературагъа тийишлиди, деп жазгъандыла Белинский, Достоевский, Гоголь дегенча уллу жазычула, ол фикирни тюзге санап.

Алай немис халкъны литературасыны битеудуниялыкъ энчилигине орус алимледен эсе да Ричард Вагнер бла Вольфганг Менцель бек ийнангандыла. Бизни поэтлерибиз башха халкъланы жашауларыны юсюнден жазсала, башхаланы кёз къарамларын, ангылауларын да къабыл кёредиле. Немис миллетча, битеудуниялыкъ рухийли болгъан миллет да жокъду, деп къошханды кесаматчы В. Менцель.

Башында сагъыннганыбызча миллетинги маданиятын билип, башхаланы билмей, ёз литературангы махтагъан тынчды. Алай ол жахил ишди.

Эртте, XIX-чу ёмюрде аякълана башлагъан фикир, XX-чы ёмюрде тирлип, бусагъат заманлада бютюн бек айныгъанды.

Жахил фикирни айнытхан алимлени айтханларына кёре, кёп санлы халкъланы литературалары биригиюню жолу бла ёсюп, дуния жашаугъа тийишли жарысуланы да ачыкълай, аз санлы миллетлени жаш литератураларын ызларындан элтедиле. Башха сёз бла айтханда, аллай алимле кёп санлы халкъланы литератураларын «тёреле» бериучюлеге санап, аз санлы миллетлени адабиятларын «тёреле» алыучулагъа тенг этедиле.

Не заманда да литературала бир бирлери бла байламлы ёсгендиле. Ушагъан шартлары болгъанлары да эрттеден белгилиди. Жаш литературала юйрене, къоншу, узакъ миллетлени сёз искусстволарыны иги төрелерин къабыл кёре айныгъанлары да кертиди.

Аны айтханыбыз, бир-бир литературала суратлау жаны бла онглу бола, башхалары уа аланы ызларындан сюркелип турмайдыла. Кюч ала, төрелерине базынулу бола, миллетни тарыхын, бусагъат жашауун да толугъа ачыкълай, жаш литературалада да мурадларына жетедиле. Литератураны битеудуниялыгы миллет энчиликден башланады.

Миллет энчилиги бла окъуучуланы ыразылыгъын алагъан сёз искусство уа юйреннген, юйретген да этеди. Къайсы алим даулашаллыкъды, юлгюге айтханда, Р. Гамзатов, Къулийланы Къ., Кешокланы А., Д. Кугультинов, Зумакъулланы Т. төрелери бла юйретмейдиле деп. Отарланы Керим Арисейни махтаулу поэтлеринден бириди. Алай эсе уа ол дунияны да поэтиди. Миллетлени барысына да, дуниягъа керекли, аны жарсытхан жашау болумланы ачыкълагъан поэтди ол.

Сёз ючюн, Керимни инсан бла инсанлыкь, кьырал бла миллетлеге жораланган чыгъармачылыкь иши битеудуниялыкьды. Ол тюрлю соруула жалаңда малкъар халкъгъа керек болуп чекленмейдиле – башха халкъланы да жарсытадыла. Поэтни кёчгюнчюлюк, Уллу Ата журт уруш бла байламлы поэзиясы анга толу шагъатды.

Сёз ючюн, «Чеченлини ийнеги» деген назмусунда, Керим жалаңда кьыраллыкьны терслемейди, адамлыкьны чегинден ётген мыртазакъла уллу бушууну къалай семиртгенлерин да кёргюзтеди. Аны бла бирге къуллукъчуларын инсанлыкьдан азатлагъан кьырал кьурулушну ёмюрю узакъ барырмы, деп сагъышландырады. Отарланы Керимни назмуларын окьугъан ол кьыйын соруугъа жууап да табарыкъды. Сёз ючюн, поэтни «Арба алаша бла ушакъ» деген назмусу Мёчюланы Кязимни «Къар кюн арбазыма къоннган чыпчыкъгъа» деген чыгъармасын бизни эсибизге тюшюредди. Неда дюгерли поэт Хетагуров Костаны «Чыпчыкъ» деген назмусун. Эки уллу поэт ач, сууукъ да онгсуз этген чыпчыкъгъа сукъланадыла, нек дегенде, ол ач эсе да, башына эркинди, суйген, сайлагъан жеринде учады. Отарланы Керимни жигити - таулу уа - къарт алашагъа сукъланады. Къарт алаша суйген жеринде жюрюрге, отлау излерге эркинди, аны комендант тыймайды. Таулу уа жолну бир жанындан экинчисине ётерге окьуна онгу сыйырылгъанды:

*Сен эркинсе къайда суйсенг отларгъа,
Сени жайлыкьдан къыстамазла артха.
Мен эркин тыйюлме жолдан атларгъа
Ары жанына, сормай комендантха.*

Иш аны бла да чекленмейди. Керимни назмусу узакъ, жууукъ Востокда суу урларгъа эркинликлери болмагъан мискинлени эсибизге тюшюредди. Капитализмни системасы, (жазгъанларына кёре) адамланы байлагъа бла факъырачылагъа юлешген жорукъланы юйсюз-кюйсюз этген арабстанны жарлыларын, терек, хуна салкъынындан къыстала айланганланы.

*Комендант манга онбеш сутка тутмакъ берир:
Анга сормай, элден чыкъгъаным ючюн,
Жолгъа жууугъуракъ жатханым ючюн,
Къызыудан салкъыннга букъгъаным ючюн,
Санга ичги сёзню айтханым ючюн.
(«Арба алаша бла ушакъ»)*

Шимал Кавказны юч уллу поэтлерини жазгъанларына кёре патчахлыкь бла совет властны башхалыкълары неде эди, деп соруугъа тийишлиди. Большевикле жарлыланы, унукъгъанланы атлары бла къаргъанып, патчахлыкьгъа сауут саба кётюрген эдиле. Ким биледи, совет властны ниетлерин байракъ этерге кюрешгенле жахилликге бла жүрек кюйсюзлюкге хорлатмасала, кьыраллыкьны жүрютгенле эслиле болсала эдиле «жангы дунияны» «озгъан, хорланган дуния» бла тенгleshдирирге тюшмез эди. Алай патчахлыкь адамланы жарлылагъа бла байлагъа юлешген эсе, совет

властьны оноучулары уа халкъланы, (бютюнда аз санлы) кырып бош-ялмагъанларын тутмакълагъа куйгъандыла, юйсюз-журтсуз кълдырып, ач-жаланган этгендиле.

Сталинчи кыраллыкъны кюйсюзлюго аны бла сабырланмагъанды. Ол Шимал Кавказны халкъларыны тарыхларын тунчукъдуруп, эки-юч минг жыл мындан алгъа болгъан артыкълыкъланы жангьртханды. Адамланы маллагъа тенг этип. Отарланы Керим кесини «Жесирле базары» деген назмусунда малкьар халкълны бушуууну ол шартын да уста кьргюзтгенди.

***Бизни, темир жолну жанында тизип,
Сайлата эдиле башкьармалагъа.
Кьартдан, сабийден, чолакьдан - бир жюсюз
Кьалгъан эдик, сыйынмай арбалагъа.***

Алай бла кьеп чыгъармаларында поэт артыкълыкългъа налаг бериую бла чекленмейди, артыкълык кеси аллына тамырланмайды – аны тамырландыргъан адамладыла, игини аманнга бургъан, огьурлу ниетге кюйсюз бет алдыргъан. Совет властгъа, социализмге да айып келтирип, аны зор кючге айландыргъан оноугъа келген жахил кьуллукъчуладыла, иймансызла, эслерин кьайналары тунчукъдуруп жашагъанла. Хар нени да башы - инсанлыкълды, анга сакъ болургъа керекди, деп юйретеди Отарланы Керим.

Отарланы Керимни ана литературагъа кьошумчулугъу уллуду, сьз искусствону бетин жарытып, миллетни да энчилигин толу ачыкълагъан. Ол литературагъа 1930 жыллада келгенди, 30-чу жылладан башлап, 1974 жылгъа дери, арымай-талмай, сьз искусствогъа кьуллукъ этгенди. Ол заманны ичинде Отарланы Керим лирикада, кьара сьзде, уллу жанрлада да (поэма) кесини ызын тынгылы белгилегенди. Сьз ючюн, аны «Жолла», «Сагъышла», «Эртген жулдуз», «Сынла», «Заманны ауазы» деген эм башха назму китаплары, малкьар жамауатха белгили болуп, окьуучулары жюреклерине эртте жол тапхандыла. Отарланы Керим жумушакъ лириканы, чам сьзню, хапарны да чынтты устасы эди. Алай Отар улуну поэмалары малкьар литературада бек тынгылы жазылгъан, тынгылы кьуралгъан чыгъармала болгъанларын бюгюнледе шарт айтыргъа борчду. Аны «Ыннаны юйчюгю», «Жолла», «Партизан кьабырла», «Кьабарты», «Сынла», «Таулу жашчыкъл» дегенча поэмалары, битеу Россейни миллет литератураларын алып айтханда да, уллу махтау сьзге, ыспасха да тийишлидиле. Сьз ючюн, Отар улуну «Сынла» деген поэмасын В.А. Твардовскийни «За далью-даль» деген поэмасы бла тенгleshдирип, бир сатыргъа салырчады. Отарланы Керим жашау кьадары кьыйын болгъан поэтледенди. 1930 жыллада, республиканы литература, маданият жаны бла кьурулушуна тири кьатыша, Жазыучулары союзларына таматалыкъл этгенди. Артда Ата журтун кьоруулай, ауур жаралы болгъанды.

Отар улуну уруш лирикасы бюгюнда жетишимлиди. К. Симоновну, А. Сурковну, М. Исаковскийни, А. Твардовскийни эм башха уллу орус поэтлени чыгъармачылыкъл ишлери бла тенг бийик даражагъа салырчады. Керим малкьар халкълны чынтты уланы, миллетини жашау сынаууна, кьыйын аушларына сакъл кьзден кьарагъан поэт эди. Ол себепден, халкълны кьыйын

кезиулерине, жарсыулу болумларына жоралап, кѣп чыгъарма жазганды, бютюнда уруш бла кѣчгюнчюлюкню эсинден кетермеген сѣз уста эди ол. Былайда биз поэтни жаланда уруш лирикасын эсге тюшюрюп айтмайбыз. Урушдан сора онжыллыкьда, тап, 1960 жыллада окьуна поэт уруш кьыйынлыкьын унутмаганды. Нени юсюнден жазса да, табийгъатны, Ата журт урушну, кесини ич жарсыууну юсюнден, аллай темаланы барысына да Отар улу асламында уруш жарсытхан адамны кѣзо бла къараганды. Урушда жыйышдыргъан сынауна кѣре багъа бичгенди. Ата журт уруш бла кѣчгюнчюлюк Керимни чыгъармачылыкь ишинден кетмеген, унутлмагъан темады. Былайда кѣчгюнчюлюк бла байламлы теманы энчи алып айтыргъа тийишлиди. Нек дегенде, кѣчгюнчюлюк малкъар халкьгъа сынатхан кьыйынлыкьны, тап, Уллу Ата журт уруш окьуна сынатмаганды. Алай халкь, ол кьыйынлыкьда чыныгыш, кесини чыдамлыкьы бла тѣзюмлюгюн бютюн терен шартлаганды. Хар миллетни да кьылыгы-ылыгы, жүрек оту, жүрек сезимлерини байлыкьы да бушуу кюнледе тынгылы ачыкъланадыла. Бютюнда Ата журтха, туугъан, ѳсген жерине суймеклик тири айныйды. Кѣчгюнчюлюк жыллада Орта Азияны аулакларында, исси кьум жерлеринде урунууну ауур жүгюн кѣтюре, малкъар халкьны кьызларыны бла жашларыны от жагъаларына, бешиклери тебиретилген жерлерине суймеклик артыкьда терк ѳсюп, башха сезимлерин тунчукдургъан эди дерчады. Отарланы Керимни лирикасында ол сезим бютюн терен да, белгили да ыз кьалдыргъанды. Башында айта келгенибизча, поэт, нени юсюнден жазса да, 40-50-чи жыллада Ата журтха термилгенин, анга терен суймеклигин ачыкьларча мадарла излемей кьоймаганды.

*Туугъан жерибизни душмандан даулай,
Дуниядан замансыз кетдиле ала.
Ол бошалмай кьалгъан ишлерин саула
Бошарча аманат этдиле ала, –*

деп жазады Отарланы Керим «Заманны жашлары» деген назмусунда. Кѣчгюнчюлюкге жораланмагъанлыкьгъа, кѣчгюнчюлюк кюнлендирген суймеклик сезим, бу чыгъарманы агъачын кьурап, суратлау-ачыкьлау мадарларын белгилегенди. Болсада, тап, 1940 жылланы ахырында жазылгъан назмуларыны асламысында окьуна туугъан жерине поэтни термилиу ачыкь айтылады. Ол термилиу керти да бушуулуду, нек дегенде, лирика жигит туугъан тауларымы, туугъан жерими кѣрмей ѳлюрме деп кьоркьады. Ол жаны бла «Чыганлы кьатын, таш сала, айтды...» - деген назмусу окьуучуну сезим байлыкьын, туугъан жерине суймеклигин да кьозгъап жангыртырчады:

*Чыганлы кьатын, таш сала, айтды: «Сен
Жюз жыл жашарыкьса, кѣрмей жеринги...»
Жюрегиме ауур жара салды сер,
Ары жюз кьама киргенча кѣрюндю.
Чыганлы кьыз а айтды: «Тамбла сен
Туугъан жеринге кьайтаса, ѳлюрге!»*

***Жюрек жарамы кюйгени болду сел,
Кимден да мен насыплыча ёмюрге.***

Башха «Тансыкъ тангла» деген чыгъармасында поэтни лирика жигитини Ата журтха таза ниети, терен суймеклик сезими туура айтылмайды. Алай туугъан жеринден кенге къалгъан инсанны жюрек жарсыуу, Ата журтсуз жашау болмазы жаз тил бла шартланады. Алайдыла лирика жигитни тюшлери:

***Туугъан жерими тюшюмде,
Аны, анымыча, кёп жыл кюседим.***

Неда:

***Не этейим да, аны кюсемей, мен,
Анамча, чакъырса, кенгден кёрюне.***

Отарланы Керимни кёп назмуларында туугъан жерге тансыкълыкъ, анга термилиу лирика жигитни жашау жолун насыплы да, жарсыулу да этедиле. Ол туугъан жерин анга жашау, акъыл, эс, сабырлыкъ, ийнаныу да берген жууукъ адамынча ангылайды. Айхайда, аны ол халда кёргюзтюр ючюн, Отарланы Керим кёп тюрлю ачыкълау мадарла жыйышдыргъанды. Сёз ючюн, «Тансыкъ тангла» деген назмусун алсакъ, анда туугъан жерини сыфаты тюшонде кёп кере кёрюнюп, чыгъармада рефренча ётеди. Ол рефрен (къатланган сыфатла), лирика жигитни сезим къолайын белгилеп, назмуну лирика отун да кючлендиреди. Алай бла, биз былайда Отарланы Керимни кёчгюнчюлюкге жораланган назмуларыны юсюнден айта эсек да, кёчгюнчюлюк темасы чыгъармаларыны асламысында энчи ыз къалдыргъанлары баямды.

Отарланы Керим, айтханыбызча, Арисейни бек уллу поэтлеринден бириди. Аны аты кёп миллетлеге белгиледи. Керимни жумушакъ ауазлы лирикасыны асламы орус, къабарты, украин эм башха тиллеге кёчюрюлюп, анга махтау, ыспас да келтиреди. Аны чыгъармачылыкъ иши аз санлы миллетлени литературалары да, дунияны сёз искусствосуна къошулуп, сынаусуз маданиятланы ёсдорген, суратлау байлыгы бла башхаланы да кенг жолгъа чыгъаргъан ниет ырысхы болгъанларына шагъатды.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН,
КЪМР-ни къырал саугъасыны лауреаты,
жазыучу, филология илмуланы доктору.**

НАЗМУГЪА КЪАНАТ КЕРДИРЕ, ЖАН САЛА БИЛГЕН ПОЭТ

Поэзия, ол адамгъа Аллахдан берилген бир энчи, поэт кеси да толу ангылап айталмазча бир кючдю. Ол кючню уста хайырлана, аны миллетине, кесине да жарата билмеклиг' а поэтни сыйлы борчуду. Ол борчун толу, тамам ангылап, фахмусун уста хайырлана билген поэтлерибизден бири – Отарланы Керимге быйыл 100 жыл болады. Керимни поэзиясы огъурлукъгъа ийнандыра, кишиликке таукеллендире, туугъан жерине хурмет эте, къадарны бушуулу кюнлери ууатхан умутланы, сакъ асырай, туугъан жерини тылпыуундан жылына, базгъын жашаргъа юйретеди.

Поэтни къайсы назмусунда да миллет энчилик, туугъан журтуна кертичилик, миллетни адет-тѳресин сакълай билмеклик, халкъыны тюненесин бююнню кюнлери бла бирикдире, тамбласын а кишиге сыйыртмай, аялу сакълай билирге чакъырыу эсленеди.

Керим дуниягъа къарамын сабыр ѳнчелей, кѳлюнде болгъанын таукел айта, оюмлу тизгинлеге жан сала билген поэтди. Ол сабырлыкъда базгъын таукеллик, поэтни ич дуниясын тозуратмай, алгъа, тамбланы жарыкъ тангына салам берирге чакъырады. Отар улу жашауда эм сыйлы жерге ананы, туугъан жерни, кертилик бла кишиликни, не тюрлю болумда да адамлыкъны сакълауу салады. Ананы жылы кѳзлерин, ата кюню жылыуун, туугъан жерини тылпыуун – ол назмуларында къатлап-къатлап тансыкълагъанлай турады. Ёге жерде не ариу кѳрселе да, тап алтын аякъдан суу ичирселе да – поэт туугъан жерни жангыз тылпыуун сау дунияны байлыгъындан да сыйлы кѳргенин кишиден ийменсинмей жазады:

***Туугъан жерсиз: кѳзле – мудах, жюрек – такъыр,
Туугъан жерсиз – адам факъырдан да факъыр,
Туугъан жерсиз - жолун табалмай дунияда,
Чалдиш къанатлысыча, инжиледи жыр***

Къайсы къыйынлыкъ бегирек тозуратды, халал жюрекли, сабыр таулу халкъын – урушну кюйсюзлюгюмю огъесе кѳчгюнчулюк зарауатлыгъымы? Къанлы урушну сынагъан солдат, кимден да жютю суратлай эди жашау бла ѳлюмню суратларын. Алай журтсузлукъ, миллет ѳксюзлюк салгъан жараланы ашланыуун тохтатыр кюч табылмай эди:

***Мен тюшюмде элими кѳреме.
Ол, эски къабырлача тура,
Мени ауур жукъума киреди,
Окъ жарача, ачыта – бура.***

Быллай тизгинледе поэт миллетни журтсуз жылларыны сарынын шош шыбырдагъаннга ушайды. Туугъан жерине термилиу, жюрек тѳрюнде кѳп затны эсге тюшюреди:

***Тюшюмде, къачхынчы жесирча бара,
Туугъан жеримде бюгече да болдум...***

Туугъан жерине термилиу тюшюнде-тюнюнде да эсин бийлеген поэт, жерини тылпыуун кюсей, тюшон умутлагъа байлайды. Керимни кечгюн-чюлюкде, халкъы сынагъан учузлукъгъа жораланган, терслик жюрегин жырта, кёзлерин къандан толтургъан кюндеде жазылгъан назму тизгинлери, окъуучуну жюрегинде кеслерине энчи орун табадыла.

«Булбулла» деген назмуну тизгинлери окъуучуну жюрегине туйречирча уста жазылгъандыла:

***Кечени къарангысындан къоркъгъанча,
Ёлюм сабыр этди жашаугъа дауун.***

Назму уруш аулакълада 1942 жылда жазылгъанды. Окъланы сызгыргъанлары бир кесекге шошайгъан заманда хауа, тенгизде жууунуп чыкъгъанча тазады. Дуниягъа сабыр шошлукъ келгенге ушайды. Суу окоплада олтургъан солдатла, ол аз шошлукъдан зауукъ алыргъа итинедиле:

***Кече сыйыргъанды сёзю топлдан,
Мамырлыкъны олтуртханды тёрюнде.***

Умутладан толады жюрек. Хар ким кеси сагъышына эркинди. Аллай шошлукъ насып ауанасына ушайды. Алай, ол алдау тынчлыкъ, кечени саугъасы болгъанын ангылай, окъча баргъан заманны сынауларына тубей, насыпха къыл кёпюрден ётерге керек болгъанын ангылатады. Жаланда таукеллик, кишилик бла тамблагъа ийнаныу, насыпха жол кёргозтюрюне базындырадыла:

***Дунияда уа уруш, ёлюм да жокъча,
Бу жаз кече жырлайдыла булбулла.***

Булбулланы жырлауу жашауну ёлюмсюзлюгюню белгиси болады. Адамны жюрегинде умутну уята, урушдан, ёлюмден да азатланырыгъына ийнандырадыла. Ол ийнаныу уа къайгыгъа кишен салыргъа базындырады.

Керим халкъыны акъылына бла кючюне таукел ийнанганын назмуларында эслейбиз:

***«Ата журт неди?» - деп, жууап излеген
Адам болса, арсырсыз: «Биринчиден,
Мени ёсдюрген халкъымды ол, - дерме мен,-
Адам болдум, жалан аны кючюнден»***

Шарт, терен ёзеге болгъан фикирни назму тизгинлеге сыйындыралгъанды фахмулу поэт. Кёлюндеги сезимни сёз оюнунда ойната, магъанасына тасха тюшюрмей керекли кепге жыйып, тынгылы назму жазаргъа хар поэтни да къолундан келмейди. Керимни назмулары уа ту-

угъан журтха сакъ болургъа, халкъын багъалай, адамлыкъны аякъ тюпге атмай жашаргъа юйретедиле.

Отар улуну «Анагъа салам къагъыт» деген назмусу 1942 жылда уруш аулакълада, окъ-топ тауушланы кюйсюз макъамлары, жүреклене умутларын къалтыратхан заманда жазылгъанды. Аналары саула аналарына уруш аулакъландан, отну ичинден, салам къагъыт жаза, аланы кёллерин кёгоре билгендиле. Ала кеслери шарт базиналмагъан сагъатда да, ёлюм бла бетден-бетге тюбегенде да, таукелликден толу къагъытланы жазаргъа акъыл да, кюч да табалгъандыла. Керим алагъа эришип жазмай эди «Анагъа салам къагъыт» деген назмусун. Ол, жаланда, уруш аулакълагъа кычырып эшитдирилмагъан, кишиге айтып ангълаталмагъан жүрегини теренинде шор таралып тургъан энчи тансыкълыгъын назмугъа сала, бир дуниядан башха дуниягъа къагъыт ийгеннге ушайды. Анасы аны къагъытын алып, кёкюрегине кысып, хар сёзюнден зауукълукъ таба окъумазын, анга сагъая артха къагъыт жазмазын поэт ангълай эди. Керим ёлген анасына салам къагъыт жаза, кесини жүрегинде къайнагъан къайгъы боранын эсгериуле бла жапсара: кече топ тауушладан солугъан заманында, эсине сабий кюнлерин, ишден ырмах болуп анасыны тобукъларына башын салып, дуния зауукълугъун аны мудах жырларында табаргъа кюрешген такъыйкъаланы эм дагъыда кёп башха затланы эсине тюшюре, сагъышлы ахтына, алай хорлам келлигине, жашауну чархы иги жанына буруллугъуна ийнаныуун ачыкълайды. Ананы хар сёзюн жүрек терде асырай, ол юйретген низамгъа сакълыгъын быллай тизгинледе белгилейди:

*Сен юйретген эдинг - эрлеге ушан,
Керти сёзлю, тюз ниетли болургъа,
Онгсузлагъа, ёксюзлеге болуша,
Тюзлюк ючюн кюрешгенлей барыргъа.*

*Бюгюн менде таукеллик, чыдам, къарыу
Бар эселе не башха эрлик шартла, -
Аланы сютюнг бла бердинг барын,
Ата журтум а айнытханды артда.
(Анама салам къагъыт)*

Анасы аны тюз жолда барыргъа юйретгенин, заман энди кесича оюмлагады. Керимни къадары миллетини къадары бла байламлы болгъанлай тургъаны уа аны поэзиясы шарт белгилейди.

«Жангы элле» деген назмусун поэт 1960 жылда малкъар халкъ кеси жерине къайтып, тюп этилген эллерини топурагъын уппа эте, жангы жашау къуаргъа кюрешген жыллада жазгъанды:

Туугъан жерим! Сакъладынг анача,-

бу тизгинледе уа сезим иссилик, оюмну аллына чапханнга ушайды. Жюрекдеги къууанч отну къургъакъ отунлары чыкъырдап жанадыла:

*Жюрекле кён кюйдюле, жарача,
Тюзлюк къутхаргъынчы тузакъдан.*

Онюч жылны ичинде тюзлюк келирине ийнана, туугъан жерлерине термиле жашагъан халкъ кеси жерине къайтып, жангы юйле ишлейди:

***Сабийле болгъан къадарда жер да,
Бош къалмайды, болмайды мадул.***

Поэт туугъан жерине къайтып, жангы жашаугъа къууана, чууакъ кёгю палахны отундан сыйыра зауукъланады:

***Тюзлюкню жулдузу жолун жарытхан
Халкъыбыз бар палахлагъа да тездю.
Эшта, къадарыбыз къурчдан жаратхан,
Ташдан жаратхан болур эди бизни.***

Кёчгюнчюлюкде халкъы сынагъан ачыуланы жюрегинде биширген поэтге сейир тенгшедириулени жашау кеси узатханнга ушайды. Къыйынлыкъ бузу туйген жюрекле, ачы зарауатлыкъдан ычхынып, къуанч сезимге бөлешгенде, жырла кеслери жырланадыла. Сезимли таулу жюрек ёхтем тауларын тансыкълайды, кюн да, ай да симсиреп, дуния ол гюнахсыз тазалыкъдан жасалады.

Керимни поэзиясында туугъан жер бла ананы сыфатлары къолтукълашханлай, сабыр кенгеш бардыра жюрюгеннге ушайдыла:

***Туугъан журт, анача, сыйлыды бизге.
Да ким унутады, палахда анасын?
(Кишилик)***

***Ата журтха сакъларгъа кертиликни,
Ана сыйы андан турады тёрде.
(Жолла)***

Керимни назмуларын окъуй: «Хар заманда жаны – тюзлюк, къанатлары уа – кишилик бла огъурлулукъ болгъан бийик поэзияны устасы эди Отарланы Керим» - деп, жазгъанды Мокъланы Магомет. Айхайда, Керимни къалам къарындашы, белгили поэт – Мокъа улу, аллай багъа биче, аны уста тенгшедириуледен толу назмулары малкъар поэзиягъа энчи къошумчулукъ этгенлерин тюз эслегенди.

Отар улуну фахмусун тинтген алимле, къалам къарындашлары, миллетни, адабиятны багъалай билген адамла, аны хар назму тизгинине энчи эс бёле, фахмусуна ыспас эте, – «Керим малкъар халкъны керти поэтиди» –дегендиле.

Отар улу кёп тюрсюнлю жашауну басымлы, сабыр къарамы бла ёнчелей, къадарны учхара, учхалауукъ атлауучларында тири атлай, оюм эте билген поэтди. Бирде ол миллети бла оюмлу ушакъ эте былай жазады:

***Бирле арсар болгъан къыйын сагъатда,
Жан аямауда да тюзлюк ючюннге,
Халкъым, ийнанып тургъанма хар затда
Уллу акъылынга, эрлик кючюннге...***

Керим миллетини эм къыйын кюнлеринде, базындыргъан тизгинле жазып, халкъыны кёлюн кюлдюрмей, ачыуну кюйсюз бетине тергеулю къарай, тамбла кюннге ийнаныуну отун тиргизе билгенди:

***«Тёзген тём ашайды», - дейдиле тауда.
Барына тёзербиз, чыдам табыла.
Бирде, жазда бузча, эрирле даула,
Туугъан жерге жол ачыла таулугъа...***

Поэтни «Ана кёзле» деген назмусунда, ана сабий жашын арбазындан ашыра, жүрек тынгысызлыгъын эниш этмей, жашыны кёзюне таукел къарагъанды:

***«-Сау къайт, жашым! Къайда айлансанг да,
Къадар тюбетмесин палахха.
Айып алмай жүрю, къыйналсанг да.
Аманат бол, - деди, - Аллахха!»***

Къыйналсанг да айып алмай жашаргъа. Ол таулу миллетни ёмюрледен бери тёлюден тёлюге аманаты ёте, жашау жорукъгъа айланганды. Намысына сакъ миллет, кесин тёздюре, къыйынлыкъны чыдамлы кётюре, адеплилиги бла кёплени сейирсиндире келгенди.

Ана кёзле... Жюрекде тансыкълыкъ макъамны туудура, хычыуун эс-гериуле сезим ауушлагъа чакъырадыла:

***Мени жүрегими жылытханды,
Кишиге бармазча тарыгъып.
Кечеми, кюнюмю жарытханды,
Ана кёзлерини жарыгъы.***

Ана кёзле, ала таукелликни, ышаныуну, ийнаныуну, дуния зауукъ-лукъну да баласыны жүрегине орнатып къойгъаннга ушайды. Дунияда ананы къарамындан хычыуун зат болмайды, анга тенглешдириу изленирге да керек болмаз.

Не заманда, нени юсюнден жазса да Отар улу, Ата журтуна, халкъына кертичилей къалгъанды. Аны ёмюрю миллетни, къыралны да ачыулу, къайгылы, сынаулу да жыллары бла байламлы болгъаны, назмуларын-да шарт эсленеди. Керим жашауну ёр тешлеринде, сыйдам тюзлеринде, къууанч бла бушуу тутушхан ачы кюнлеринде да, окъуучусун алдаусуз биргесине элте билген поэтди.

Отарланы Керимни кёп ариу, магъаналы, сейир тенглешдириуледен жасалгъан назмулары кёпдоле. «Тейри-къылыч» деген назмусунда сёз ючюн, табийгъат болум бла адамны ич дуниясыны арасында байламлыкъ уста суратланганды:

***Тарны эки жанында чынгыллагъа,
Кёпюр къулакъларынача, олтура,
Тейри-къылыч мени узакъ жыллагъа
Чакъырады, жомакъ кёпюрча тура...***

Бийик сезим учундургъан зауукълу тизгинле. Тейри-къылыч къуанч кёпюр эсе, ол кёпюрню бирси жанындан жашлыкъ къол булгъап къозутханы, бери жанында уа эсгериулеру ауурлукъ этген жашау сынауу. Жашлыкъны жомакълы къыралына къайсы жүрек да териледи. Поэт окъуучусу бла бирге кёпюрню ол жанына ётерге таукел эди, алай кёпюрню ортасы асыры тикди:

***Тейри-къылыч, Тейри-къылыч, сен мени,
Шо бир кесекге ётдюрсенг а ары,
Ийнакъларгъа къойсанг а жаш кюнлени,
Жырларгъа къойсанг а аны жырларын.***

Мени акъылыма кёре бу назму Керимни сайлама назмуларындан бириди. Бу тизгинле къайсы ёмюрде да кеслерине эс бурдура, багъа бичдире турлукъ сынама.

Дунияда жашагъан хар адам да дунялыкъ борчуна сакъ бола, ичинден кеси кесине айып этмезча, намысын гурушхагъа бёлетмей, ариу жашау ётерге борчлуду. Отарланы Керим, халкъыны, журтуну, миллетини намысына сакъ, поэзиягъа аяулу къарай, миллетине ёмюрден ёмюрге багъасы, сыйы учузланмазлыкъ, тёлюле бир бирге ёхтем узатырча назмуларын саугъагъа къойгъанды. Аны тюненеги кёзле бла бюгнонобюзно эслеялгъаны, тамблабызны оюмляялгъаны уа кёп тёлюню сейирсиндиргенлей турлукъду.

Фахмулу жазуучу, белгили алим, филология илмуланы доктору Толгъурланы Зейтун, Керимни чыгъармачылыгына аслам эс бургъанды. Ол Отар улуну юсюнден жаза: «Энчи чыгъармачылыкъ ызы жаланда уллу жазуучуну болады» – деп белгилегенди. Ол а поэтни ишине бийик багъады.

Былайда Керимни бир назмусуну тизгинин, тынчылыкъсыз дунягъа, поэтни энчи саламын эшитирге суйгенча къайтарама:

***Къарылгъач да элгенмезча уяда,
Дуня тынчылыгъын тилейме къадардан.***

Хар ёмюрню кеси энчилиги, жашауу, ангылауу, къууанчы, бушууу да башхады. Алай Отар улуну бу тизгинлери, тёлюден тёлюге, ёмюрден ёмюрге алгъыш саламы болгъанлай турлугъуна ийнанырыгъым келеди.

ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР
Къабарты-Малкъар Гуманитар тинтиуле
бардыргъан институтну къуллукъчусу

КЯЗИМ

КЕРИМГЕ

Келсенг, сен эски юйюмю кёрюрсө,
Мени эски гюрбежиме кирирсө,

Мени кьалай жазгъанымы билирсө,
Сен, жашым, Къайсынча, «тели» тьююлсө.

Къадырлагъа минип, ёрлербиз элге,
Назмучу, тохтамай, барады ёрге.

Хар адамгъа жүрек бла кьан бирди,
Назмучугъа назму бла жан бирди.

Назмучу назмугъа кьарындашды,
Аны ангыламагъан назмучу – бошду.

Темир ишлейме, назмула жазама,
Акъсакъ болсам да, мен сизни озама!

Лакъырдамы кертиге тергемегиз,
«Къарт сылхыр болгъанд, махтанад», - демегиз!

Лакъырдамыз душманыбыз жашасын,
Жарыкъ сёзсюз бизни жаубуз кьалсын.

Жарыкъ сёз – юйде чыракъ кибик жанад,
Жарыкъ сёз – жашаубузну жарытад.

1940 ж.

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН

СЕН БОРЧУНГУ ТОЛТУРДУНГ

Отарланы Керимге

Сен фронтдан кьайтдынг – жокъ бир санынг,
Кишиликсиз болмай, болдунг кыяулу,
Ахшыланы кьаныча, саркъды кьанынг,
Сёзюм, костьюлингча, таянчакъ болур

Деп жазама. Кесинги сакълап артха,
Урушха юсгюрмейин кьалгъанланы,

Сен солдатча киргенсе уруш отха
Биргелерине багыр фронтчуланы.

Танг алада атакагъа къопханда ,
Огъурсуз жел кётюргенди чачынгы,
Жатханса сен россей аулакъларында ,
Ушкок къалагъына салып башынгы.

Жатханса сен, къыйын урушдан арып,
Чулгъанып окъ тешген солдат шинельге,
Ёз юйюнг кюйген кибик, мудах болуп,
Къарагъанса сен кюйген орус элге.

Эркинликни къоруй, окъла тюбюнде
Жыгъылгъанса, жабышып окъ жаранга,
Къанынг къатып къалгъанд сермеш тюзюнде,
Бутунг кетип къайтдынг тауларынга.

Кёл эт! Къанынг тётюлгенд жеринг ючюн,
Кёп поэтми сынагъанды ол затны?
Бир санынгы бердинг эркинлик ючюн,
Сынадынг сен уруш палахны, отну.

Тасхачыла командири болгъанса,
Бек къоркъуулу къуллукъ эди къуллугъунг,
Кесинге да белгисизлей тургъанса
Жоюлурунг неда къайтырыгъынг.

Эркин адамла ахшы назмунг бла
Бирге, поэт, жигитлигинги сени
Тутарла кёллеринде. Къанынг бла
Бош къызартмагъанса сен къара жерни.

Кесинги жашауунгу сакълап артха,
Юсгюрмейин ёлюмге къалгъанланы,
Алларында киргенсе уруш отха
Жау окълагъа мангылай бургъанланы.

Биз, уруш окъла тюбюнде баргъанла,
Ол, кеслерин артха сакълап, букъгъанла
Бизге ышармасынла, биз душмандан
Хорлауну тартып алсакъ! Хыйлачыла –

Хазыр ашха олтурууну билгенле,
Бизден къол бериуню сакълагъанла,
Къатын жылыуунда къалыргъа суюгенле
Бу таш кибик сёзлерими алсынла!

Поэти сёзю уа тамгъа кибикди,
Мени жаууму ол кёрюп болмасын! –
Сёзю, кырсаңг да, кетерик тийюлдю.
Кёрюп болмаууму хар кьоркьакъ алсын!

Керим, кишилик борчунгу толтурдунг –
Кьоркьакълыкьдан сансыз кьалгъан игиди!
Ёз жашаун кьутхаргъан угъай, Журтун
Жаудан кьутхаргъан – дуняда кишиди.

Эркинликден ёз жанларын игиге
Санагъанла бизге кьардаш болмазла,
Киши тенг этмесин аланы бизге,
Ала бизни хант кьангагъа олтурмазла!

1943 ж.

**ГУРТУЛАНЫ БЕРТ,
КЪМР-НИ ХАЛКЪ ЖАЗЫУЧУСУ**

БИЗНИ КЕРИМ

Жылла баргъанда, бир бирлерин соре,
Желле да келгенде, хыны юфгюре,
Жерни башын уруш оту алгъанда,
Туугъан халкьынг адыргыгъа кьалгъанда,

Атланганенг кишиликни жолуна,
Арсар болмай, сауут алып кьолунга,
Сынадынг урушну отун, тютюнюн,
Тергеуге алмай кечесин не кюнюн.

Ал тизгинледе кьазауатха кирдинг,
Бир кьанатынгы да анда юздюрдюнг.
Дагъы кьалмадынг жашаудан тюнгилюп, -
Кьаламгъа алышхан эдинг сюнгюню.

Кьазауатда текдюргенсе кьанынгы.
Халкьынг ючюн аямадынг жанынгы,
Туугъан халкьынгы дайым кёлюн ала,
Жамауатны ал сатырында бара.

Атынг айтыла закийле санында,
Бара эдинг Кьайсынны онг жанында,
«Ёзенгилеригиз бир бирге тие»,
Халкьынгы кёл насып келирин сие.

Сен эдинг Кязимге да кёл этдирген,
Аны байрагъын биринчи кётюрген,
Халкъ суйген шайырны кыйматын сезген,
«Кязимди бизни устазыбыз», - деген.

Керим, ийнан, мутхуз болмаз сыфатынг,
Халкъ аузунда айтыла, жюрюр атынг,
Суйген халкъынг жашап турган къадарда,
Терен кыйматлы китапларынг барда.

«Адам ёлсе, аны кёкде жулдузу,
Къалмагъанлай, не жарыгъы, не ызы,
Тюшюп, кюйюп, гунч болады, - дейдиле, -
Иеси да думп болады», - дейдиле.

Алай фахмулула жоюлмайдыла,
Халкъларыны эсинден таймайдыла.
Жашлыкъдан окъуна мени нёгерим,
Терен фахмалу эди бизни Керим.

Жаш тёлуге устазлыкъ эте эди,
Юйретгенин тюз жолда элте эди.
Унутмайдыла шайырны сыфатын,
Бюгюн да суйюп эсгерелле атын.

Ёлюм жокъду халкъы суйген шайыргъа,
Жашагъан эсе халкъына хайыргъа.
Юслерине жазып алгъыш сёзлени,
Кесинге халал тенгнге санап мени,

Керим, саугъа этдинг китапларынгы.
Алада кёре огъурлу халынгы,
Окъуучума, тансыкълап кюнде-кюнден,
Ала сыйлы жер тапхандыла менде.

1992 ж.

**ХУБИЙЛАҢЫ МАГОМЕТ,
КЪАРАЧАЙ ПОЭТ**

ОТАРЛАНЫ КЕРИМГЕ

Къарындашларымы кёрсем, санга акъылым бёлюнеди,
Туугъан элим Тебердиде Гирхожаным кёрюнеди.

Сени къарындашынг Абдурахман уруш тюзде къалгъанды,
Мени къарындашым Ахмат да анга нёгер болгъанды.

Мен да эртгеден атасызма – жүрегим ёкюнеди,
Жарлы анамы кьабырында ананг эсиме тшошеди.

Ол жумушакъ, шош ауазынг хар назмунгда танылады,
Хар бир таулу юйюрге да сени атынг айтылады.

Сени огьурлу кьарамынг а бизге кьууат береди,
Сенден отлукъ таш алыу а жаш тёллюбюзге төреди.

Сени атынгы айтырыкьма, жолумдан ажашсам да,
Кьарачайны төрюндесе, Малкьарынгда жашасанг да.

1973 ж.

***БАЙРАМУКЪЛАНЫ ФАТИМАТ,
кьарачай поэт***

МЕН КЕРИМ БЛА УШАКЪ ЭТЕМЕ

Жазыуну эшген жашауну чархы

Кишиге бермей эсе да оноу,
Ёлюмсюзлюкде ызын кьоялгъан –
Заманны этер кесине улоу.

Кьанатлы сёз да, айча, жулдузча,
Ёмюрге кьалыр, билмей ёлюмню.
Айтдырадыла халкьыны атын
Алтын сёзлери Отар Керимни.

Назмусу, жыры, аны кесича,
Турурла бизге жол нёгер болуп,
Сюймеклиги да, кюнча кылыгта,
Жарыта жангы тёллюню жолун.

Поэт жүреги таша тюйюлдю,
Кьол аяздача – китапларында.
Мен Керим бла ушакъ этеме,
Жылыу келе айтхан затларындан.

Жюрек талпыуу сёзледе уюп,
Заман чарсында чачылмай жашар!
Назмуда аны сезерик улан
Поэт Керимге бир кесек ушар.

Сёзю – сабыр, ауазы – жумушакъ,
Мен Керим бла этеме ушакъ.

Атамы кибик, сеземе аны
Жарсыу жүгюне жегилген жанын.

Ол сёлешгенде, шош тынгылайма,
Ол айтханланы айталмаз башха.
О, закий Керим, сүйген журтунда
Тил алдыралган терекге, ташха!

2002 ж.

МАГОМЕТ МОКЪА

АЛГЫНЧА, НАЛЖИКДЕ...

Алгынча, Налжикде акъ кьарла юсюне
Жайылгъанды ай. Ол арымаз, талмаз.
Жашагъан ёлгенни эсгермей болмаз:
Керим бла Къайсын тюшдюле эсиме.

Махтауларын, тырманларын да эшитдим
Малкъарны ол уллу поэтлерини.
Фахмулары сыйыннгысыз кёрюне,
Ала жазгъан назмулагъа сейир этдим.
Сабыр-сабыр сёлешуочю эди Керим,
Аны аз къыйнамагъанча жара,
Къарамындан жылыу ура, ышара.
Ангача, энди кимге сагъайсын кёлюм?

Тойлада бир ариу айта эди Къайсын
Айдаболланы къарт кьойчуну жырын,
Мен эжиуюн тарта эдим акъырын.
Аныча, энди ол жырны кимим айтсын?

Халкъыбызны эки жап-жарыкъ жулдузун
Туман жутду, эки тереги ауду.
Жерибизге нечик ауур кьар жауду!
Сагъышларым – ётден ачы, кечем узун.

Мен жаш замандача, акъ кьарла юсюне
Жайылгъанды ай. Ол арымаз, талмаз.
Адам а жарсыудан арымай кьалмаз:
Къайсын бла Керим тюшдюле эсиме...

1987 ж.

Керимге

Ол жырласа, жанкѳоз, кырдык да чыгып,
Эрттен сайын танг тейрисин уятхан
Жашлыгыны жарык ѳнлю чыпчыгы
Кыйын кюн, кѳш болуп, учду уядан.

Учду да, минг ачылыкѳга, бушууга
Кючден тѳзе, жыра отлу желлени,
Ёлгенлеге жилау этди. Кѳш угѳай,
Халал, таукел жанынг эди ол сени.

2003 ж.

Керим, жангы назмунгу Гирхожанда
Тизе эдинг, сѳзле сайлай кѳлѳнгде.
Кимни ууу жетди, кѳайдан от жанды? –
Алжатдыла зурнук учхан кѳгѳнден.

Айырдыла аягынгы тюбюнде
Жерингден да Аллах ургѳан муртатла.
Толурла деп сен базынган муратла,
Кѳуу болдула, турукѳлача, кюнлѳмде.
Кѳум тюзледе жанып, сѳрѳюп ызынгдан,
Сѳзѳнѳгю да сыйырдыла аузунгдан,
Кѳанынг кѳайнай жаныгѳаннга, сѳргеннге.

Артыкѳлыкѳ, терс дау тыйгѳанда тикге,
Кишилигинг, жол излете Тюзлѳкге,
Кѳолтукѳ таягынгча, турду биргенге!

2003 ж.

**МАММЕЛАНЫ ИБРАХИМ,
КѳМР-ни сыйлы артисти**

ЖОЛДА БАРѳАН АДАМ

Отарланы Керимге

Тауда жауун жаады, жел урады,
Боран жетеди, кѳар да юзѳледи.
Тау сууу, тохтамай, барып турады,
Жаланда алѳга барыуну биледи.

Излемейди биреуден ыспас, махтау,
Жолну да кеси табады кесине,
Аны аллын да тыймайды таш не тау, -
Жолоучуду жашауну биргесине.

Сен да ол тау суугъа ушайса шашмай,
Аныча кьутула кеп чырмыкьладан,
Жашауну айланчларында ажашмай,
Ётюп келдинг тикледен, ныхытладан.

Кюрешледе төлей жашау хакъынгы,
Тохтап кьалмай, жолланы кьыдыраса,
Кьууанчда, жарсыуда да ёз халкъынгы
Жолоучу нөгери болуп тураса.

Таукел атла ол огьурлу жолунгда,
Керекмейди бизге аны ахыры.
Кеп жылланы турсун кьалам кьолунгда,
Тохтамасын кенг жүрегинги жыры!
1962 ж.

АЛИЙ БАЙЗУЛЛА

АДАМЛЫҚЪ

Отарланы Керимге

«Суулача болурма!» - дедим да,
Тёшден энишге кьапландым;
Тюзле табагъа сюркелдим да,
Гыйы ташлагъа абындым.

«Къушлача болурма!» - дедим да,
Бийик таулагъа ёрледим;
Андан да ары ёрледим да,
Айгъа төппеми жетдирдим.

«Кёллеча болурма!» - дедим да,
Дуния сагъышын унутдум;
«Кёлге ушадым!» - деп, кюлдюм да,
Кюнню отунда кьурудум.

«Кийикча болурма!» - дедим да,
Тауда, агъачда айландым.

Алай, уучудан элгендим да,
Кийик терими ташладым.

Суула да суулача саркъалла,
Учалла къушла бийикде.
Кёлле да кёллеча туралла,
Къоркъуу да къалды кийикде.

Ма мен а адамча турама –
Жашайма, ишлейме къаты.
«Сен кимсе?» - деп бир да сурама,
Бийик Адамлыкды атым!

ДОДУЛАНЫ АСКЕР

КЕРИМ

Халкъын суйген
Керек эсе,
Жауну сурген
Къалыр эде.

Сыйлы атлы
Таукел Керим,
Сёзюнг – антлы,
Тарны кердинг.

Жаула тилек
Сагъайтырла –
Керим, билек
Сагъатынгда.

Къайгъынг озар,
Кетер кери,

Нёгер болса
Санга Керим.

«Излегенин
Табады эр,
Изле», - деди. –
Насып тюбер!

Ачыкъ бетни,
Сабыр халны,
Тюз ниетни
Болду ханы

Ариу тиллим,
Ётгюр кертим,
Назму динни
Кючю – Керим!

2002 ж.

СЛОВО О ДРУГЕ

Я хочу сказать несколько слов о своем друге Кериме Сарамурзаевиче Отарове. Он родился у подножия седого, но вечно молодого Эльбруса, воспетого многими поэтами, в том числе самим юбиляром. И жизнь среди гор и ущелий, постоянное общение с людьми наложили свой отпечаток на тогда еще молодого, но пытливого и наблюдательного горца, душою щедрого, талантливого поэта. Он страстно полюбил свой трудолюбивый и мужественный народ, свою родную землю, которая открыла ему целый мир ощущений и образов. Все это органически слило его поэзию с судьбой, с жизнью народа, с его борьбой за лучшее будущее. Об этом ярко, образно и убедительно говорят его стихи: «Я шел с тобой, народ», «Хранит сказания Кавказ», «Аул» и многие другие. Об этом же красноречиво свидетельствуют его замечательные поэтические книги «Дороги», «Горный поток», «Годы и горы», «Дороги утра», «Моя утренняя звезда», изданные в разное время на балкарском и русском языках.

Керим Отаров в своем творчестве подобен наезднику па лихом горском коне, устремленному в будущее, к добру, к высокой цели советского народа, к созиданию. Стихи его - результат огромного умственного труда и нелегких раздумий. Они не нуждаются в пересказе, он сам со своим героем-современником присутствует в них, живет и борется за добро, за активное вмешательство в жизнь и отношение к окружающей действительности. В книгах Керима Отарова чувствуется пульс и дыхание его кабардино-балкарской земли, дух и кипучая энергия народа, самоотверженно борющегося за претворение в жизнь предначертаний партии.

Мой друг – юбиляр, горячий певец гор, активно и успешно работает в нашей литературе более сорока лет, более тридцати лет носит высокое звание члена Коммунистической партии. Советские люди, с которыми плечом к плечу он шел и строил наше прекрасное сегодня, вызвали к жизни его талантливые книги, полные глубокой мысли и чувств, озаренные светом и теплотой его сердца. Его вдохновенные поэтические произведения несут с собой неповторимые черты своего родного края, аромат и цвет родной земли, сокровенные мечты и мысли своего народа. Вот почему наши молодые литераторы учатся у него чеканности поэтического слова, мастерству стихосложения, смелости и масштабности глубокого мышления.

Тематика поэзии Керима Отарова разнообразна и многогранна. Пишет ли поэт о «времени, когда народ, гонимый голодом и плетью, искал в ущельях гор себе приют», или о событиях Великого Октября и Великой Отечественной войны, или о делах наших современников, строящих коммунистическое общество, он всегда верен Коммунистической партии, верен народу, который вскормил и вспоил его.

Большое место в творчестве Керима Отарова занимает тема войны и мира. Его произведения с большой силой и талантом славят подвиги советского народа в годы великих испытаний и созидательный труд в мирное время, воспевают дружбу народов, общественный строй, нерушимый союз равноправных народов.

Произведения Керима Отарова давно взяты читателями на вооружение и являются большим вкладом в советскую многонациональную литературу. Поэтические книги принесли юбиляру широкое и заслуженное признание, и это для него - высшая награда. В то же время всеобщее это признание налагает на поэта новое чувство ответственности. Керим Отаров дорожит этим признанием и доверием, всегда чувствует свой долг и ответственность перед советским народом, высокую ответственность за каждое слово, за каждую стихотворную строку. Эта характерная черта всего творчества поэта-воина.

Мужество Керима Отарова в суровые годы войны и заслуги в развитии советской литературы отмечены Родиной. Он награжден орденами Красной Звезды и Трудового Красного Знамени, медалями. Он носит высокое и почетное звание народного поэта Кабардино-Балкарской АССР.

Находясь на ответственной должности в Союзе писателей КБАССР, Керим Отаров в то же время ведет большую общественную работу. Долгое время он был председателем республиканского Комитета защиты мира, является членом Нальчикского городского комитета партии.

Мы, его друзья и собратья по творчеству, твердо уверены в том, что остро отточенное и совершенное его перо даст нам еще немало вдохновенных, волнующих сердца читателей поэтических книг, на которых будет учиться и воспитываться наша прекрасная молодежь в духе любви к советской Родине, братской дружбы народов.

Керим Отаров встречает свой славный юбилей в расцвете сил и таланта. В день его шестидесятилетия со дня рождения и сорокалетия литературно-общественной деятельности желаем юбиляру доброго здоровья, большого счастья в жизни и новых творческих дерзаний!

Счастливого плавания, дорогой наш Керим Сарамурзаевич, на большом советском литературном корабле! Новых вершин тебе в литературном творчестве! Попутного ветра на трудном, но славном литературном пути!

АМИРХАН ШОМАХОВ,
народный писатель КБР

КЕРИМНИ НАЗМУЛАРЫН БЕК СЮЕМЕ

КъМР-ни халкъ поэти, республиканы Къырал саугъасыны лауреаты Отарланы Сарамырзаны жашы Керимни чыгъармаларын мен бек сюеме. Аны себепли болур, бизни школда аны назмуларындан бир кесегин билмеген окъуучу азды.

Поэтни жазычулукъ ишинде иги жетишимлеге жетдирген аны кесини халкъына уллу суймеклиги болур:

Халкъсыз жокъду бизге къууанчлыкъ.

Сабийге къууанч къайда - анасыз?

Халкъсыз - не насып, не жюрек тынчлыкъ,

Бизге артал жашау жокъду ансыз...

Поэтни уруш заманлада жазылган чыгъармаларында солдатны кесини ёз жашауу, аны ахшы муратлары, суйген ахлулары да унутулмагъандыла. «Сенден узакъда» деген назмусу аскерчилени уруш жолладан ахлуларына жазган письмоларыдыла. Ол письмолада хорлау кюнню жууукълугъуна ийнаныу, ол кюнню тёзюмсюз сакълау, солтат къайда айланса да, суйген адамы аны биргесине олтуруп, ушакъ этгенча жазады:

***Сакъла! Урушну хорламлы бошасакъ,
Бир узакъ кюнде санга къайтырма мен.
Анда сени бла эте шош ушакъ,
Уруш жолладан хапар айтырма мен.
Жилягъан а этме сен, аны биле -
Кёз жашла болушмайдыла ёмюрте.
Жилягъан ёлгенлеге этедиле
Биз а алыкъа ёрлербиз кёп жерден.***

«Разведчикледе» хапар уруш жолланы юсюнден айтылады. Урушдан сора жыллада поэт «Жолла», «Сагъышла», «Туугъан жерим», экитомлукъ - «Сайламала», «Жылла», «Дуния эрттени», «Танг жулдузла», «Сынла» деген эм кёп башха китапла чыгъаргъанды.

Керимни «Аламагълыкъ», «Жашаргъа», «Заман», «Жабалакъ» деген назмулары, адам не кыйын жашаугъа тюссе да кыйынлыкъгъа хорлатмай жашаргъа юйретедиле:

***Жангы палах, бушуу жоралай бизге,
Къычыра эсе да кечеге къаргъа -
Керексе ахшы умутну юзmezге,
Палахны барын хорлай жашаргъа!***

Дерследе бу назмуланы окъутханамы мураты адамла жашауда не кыйынлыкълагъа тюбеселе да, алагъа хорлатмай жашаргъа юйретиуге уллу болушлукъ этерле деп алайды.

Поэтни чыгъармачылыгъы кыруу малкъар тилде окъуучулагъа белгили болуп калмагъанды. Арт жыллада аны талай чыгъармасы орус тилде энчи китапла болуп, Москвада чыкыгъандыла: «Дороги», «Горный поток», «Горы и годы», «Эхо гор».

Керимни чыгъармаларыны юсюнден айтхан кыйынды. Кёп айтыргъа керекди. Къайсы темагъа жазылган назмусун алып къарасакъ да, ол бюгюннюгю жашаудан айырылмайды, дайымда заманны поэти болгъанлай кылады.

***ЖАНАТАЙЛАНЫ АСЛИЖАН,
Нальчикде 23-чю номерли школну устазы.***

... Керим Отаров является одним из запевал балкарской поэзии. Со своими первыми стихами он выступил в начале 30-х годов. Но если не считать отдельных стихов, изредка появлявшихся в центральных журналах, книга «Дороги», вышедшая в 1959 г. в Москве, является, по существу, первой встречей поэта с большим многонациональным советским читателем.

В стихах Керима Отарова есть свои особенные художественные краски. Знание жизни своего народа, его быта, обычаев и природы родного края придаёт стихам яркий национальный колорит. Читателя привлекают и волнуют художественные образы и краски, найденные поэтом:

Лежит аул, как путник на привале.

(Тёплый ветерок).

Они стояли в башлыках из снега,

В черкесках синих, из лесов пошитых.

(«Горы»)

Мы с радостью отмечаем, что в книге Керима Отарова «Дороги» нет пустоцвета, брака поэтической продукции. Это подтверждает и стихотворение «Жажда сердца». Ведь такие строки, которыми начинается оно, мог написать только поэт, обладающий врожденным чувством красоты и глубоким пониманием человеческой души:

Слепого – солнечный свет тревожит,

Вершина – того, кто растаял с ногой,

Глухому – песня всего дорожке,

«Любимая!» - хочет сказать немой.

Вы начали воевать раньше, чем положено, но зрелость Вашей поэзии радует всех, кто любит и ценит её ароматные плоды. Пусть расцветают Ваши рифмы, пусть звенят Ваши строфы на языке нартов, на языке Кязима, на языке благородного балкарского народа.

Желаю Вам здоровья,

Счастья, новых творческих свершений.

Дмитрий Бычков;

Владислав Пипинис, литературоведы.

1972 Г. СЕМЁН ЛИПКИН.

Я люблю Вашу поэзию за то, что она величава без выпренности, умна без мудрствования, народна без ухищрений стилизаторства.

Я ценю Вас как мужественного и честного человека, не зажатого то-

варища и увлекательного собеседника. Работа над переводами Ваших прекрасных стихов – одна из самых больших радостей переводческой биографии.

ДМИТРИЙ ГОЛУБКОВ.
1972 г.

Дорогой друг Керим!

Детям, родившимся в тот день, когда мы в числе молодых писателей Советского Союза встретились в Москве на литературных курсах, сегодня по 34 года!

С тех пор возмужали не только люди, изменился облик страны, культура народов. Прошла тягчайшая из войн, со всеми её последствиями для наших наций, для нас. Всё поменялось. Но неизменной, незапятнанной осталась наша дружба и цель, поставленная в начале жизни: служить народу.

Сегодня многих из наших друзей нет среди нас.

И мы разменяли по седьмому десятку, хотя и не чувствуем бремени лет за плечами.

Ты был одной из первых ласточек балкарской поэзии. Вокруг тебя и за тобою сегодня десятки последователей, громких имен. Ты стал патриархом поэтического слова Балкарии, народным поэтом народа-поэта! Но не одна из поставленных тобою задач – жизнью не снята. Путь – не пройден. Шаг твой, как всегда, должен быть твёрдым, голос могучим, задачи – светлыми.

Так вперед, дорогой Керим!

Орлы всегда в лазурной глубине,

Их клекот яростный торжественно ликует!

А петухи – всю жизнь гребут в дерьме

И на плетень взлетев, кукарекают...

Я пожелаю тебе, дорогой Керим, до конца твоих дней – здоровья, долголетия, творческих взлетов, железной поступи в поэзии, высокой гражданственности, ясной мысли!

Обнимаю тебя!

ИДРИС БАЗОРКИН.
г. Орджоникидзе

ЫННА

Жол жанында, къара ташлай къарала,
Танга кимден да алгъа тюбейди ол.
Ашыгъады эртден жолгъа къараргъа:
«Къадар мени алдаб къоймаз», - дейди ол.

Жашлары, туудукълары да урушда
Къалгъандыла, ата журтну къоруулай.
Къадар аны туугъан жерин алышды
Къазах аулагъына, къартны къарыулай.

Туугъан жеринден кечюб келе, ынна
Келинлерин да тас этди палахда.
Бюгюн 'а ол, кюйген тюккючлей, мында
Жангыз олтурады; ынна, аллахдан –

Ахшы умутларын юзмей, къараучу
Болгъанды дайым аулакъ жолларына.
Алай асыры аз къалды къарыуу
Къарт бутларында, арыкъ къолларында.

Жолоучула уа: «-Кюн ахшы болсун!» - дей,
Ахшылыкъ тилейле анга къадардан.
Ол 'а, ахшамгъа да тангача тюбей,
Тамбла да жолгъа алай къарардан,

Сагъышла - боз булутлача басылыб,
Акъырын атлай, кетеди юйюне.
Къыйынлы ынна билмейди - насыбы
Къайтмазын, барады, чёбча ийиле.

Юйюнде уа - болмаз ашы не сууу,
Шо умутла бла жашайды жаны.
Барады, битеу дуньяны бушууу
Къарт имбашларындан басханча аны.

БОРАН КЕЧЕ

Эл тынчайгъанды, жукълай гитче, уллу.
Тонсуз къартча сууукъсурайды орам.

Анда, жетиб, жыйын бөрүчү улуй,
Терезеге кърны урады боран.

Дуньяны басханды да кърыйганды кър,
Къруу къруура да кърыймай мал тилине.
Жер'а жукърлайды, кърыйырчы жаш кърчхар
Тонуна чулгъанганча, кър тюрбюнде.

Ма терезеде безги темирлени
Кърпракъ басханды, кър мияласын да.
Жалан да агъач къртурну кемиргени
Аз эштиледы кече арасында.

Жашчыкъ шыбырдайды: - Ата, юйсюзле
Бюгече бек сууукъ бола болурла...
Алай аны эштмейдиле кърюйсюзле –
Адамланы юйсюз кърыйгъан обурла.

Тюзлюк ючюн жанган отдан этгенча,
(Кърурч киритле да салыб эшиклеге!)
Дуньягъа уллу ахшылыкъ этгенча.
Жагадыла ала къруу тешекледе.

Ата сыймейди сабийни алдаргъа,
Кимни да, барды дей жатаргъа жери.
Жашчыгъ'а билмейди терсле - мурдарла
Кърыш кече къраллай тюршле къргенлерин.

КЪУШ БАЛА

Къруш баланы атхандыла чялдишге.
Ашы, сууу - эркин, оруну - жылы.
Алай ол бюсюремейди бу ишге,
Ол - тауукъ тюрюддо, алдарча тылы.

Жан берир эди, кирмез ючюн бери,
Адамча тартдырады эркинликге.
Жесирнича мудахдыла кързлери,
Тюршюнде да термиледи ол къркеге.

ЁКСЮЗЛЕ АНАСЫ

Урушда душман огъу жыкърды эрин.
Чач тюршюнден - жарсыуу кърб ананы.

Ёксюзлери тас этгендиле элин.
Ана кылай айныталсын аланы?

Бу дуньяда тынч табылмайды гыржын,
Юлюшлерин алалырламы ала?
Не хар бири, бойнуна бирер хуржун
Атыб, атланганынмы кёрюр ана?

Ёксюзле жоюлмазла, халкъ болушур,
Эрни сынына да болур алтыны.
Ана да кыра жыйрыгын алышыр,
Алай артха ким кыайтарсын атаны?

Атасыз'а - ким юйретсин жашланы,
Керек кюнде тау кыушлача учаргъа?
Элиячады эрликни жашнары,
Жаш борчлуду атасына ушаргъа.

Бушуу тюйюлдю кыуанчны эгизи,
Башха барады хар бирини жолу.
Жерибизни солдатывдан ёксюзю
Кёб болгъан заманы да болгъан болур.

УМУТЛУ

Мен элими тюшюмде кёреме.
Ол, эски кыабырлача тура,
Мени кыйын жукъума киреди,
Окъ жарача ачыта туура.

Алай мен анга да кыуанама –
Жюрегимде жашайды элим.
Аны унтдурургъа кыуланады,
Мени даучумча жаний, ёлюм.

Жюрег'а - умутчуду, урады.
Умутсуз - жыгылады ёрде.
Умутдан тюнгулмеген - барады,
Излегенин табады бирде.

ЖОЛ НЁГЕРИМ

Огъурлу кюн, жолгъа биргеме чыгъа,
Ахшы мурагыма нёгер болады.

Сау кюн тюзледе келиб, бийик жагъа
Салкъынына жетсек, батыб къалады.

Батыб бара, ол кеч кёкню кенгинде
Булувланы алтын бла жасайды.
Муратым'а, жангыз къалыб, тенгинден
Айырылгъан жолоучулай жарсыйды.

Тийреде уа - жан да жокъ. Не этгин, не?
Солдат артмагъымы жерге атама.
Тамбла уа, дунья башы тюбюне
Болгъанда да, солурма деб, жатама.

Солуу'а - жокъ! Мен тау жолну ёрюнде
Атда келгенча, тынчлыкъсыз жукълайма.
Уянсам'а - дунья рахат, жеринде.
Алай мен жол нёгерими сакълайма.

- Да солургъа айтхан эдинг да? Солу!
Къонагъым бол,- дейди жагъа, тилейди.
- Сау болугъуз! - дейме.- Узакъды жолум.-
Мен жол нёгериме жарыкъ тюбейме.

Сора, ёмюрде да арымагъанча,
Тири атлай, танг жолума чыгъама.
Туугъан жерден палах айырмагъанча,
Дунья манга гюл бахчалай чагъады.

Юй аллында сакълаб тургъанча анам,
Мен туугъан жериме мыллык атама.
Жаны сауда - умут юзмейди адам,
Кюн'а - биягъы жагъада батады.

Батыб бара уа, кеч кёкню кенгинде
Булувланы алтын бла жасайды.
Муратым'а, жангыз къалыб, тенгинден
Айырылгъан жолоучулай жарсыйды.

АДАМ ЖАШАУУ - ТЮШЧА КЪЫСХАДЫ

Сени жанымдан да бек суйгенме,
Жюрек жырымы санга атай.
Сени ючюн отда да кюйгенме,
Минг ёлюмню аллына атлай.

Алай барындан да кьутулгъанма.
Насыбым болур эди, кьайдам.
Бирде насыбымы кьытдыргъанма:
Мен сени тас этдим да кьойдум.

Андан бери - кёб жол кьыдыргъанма.
Тюнюмде, тюшюмде да, сени
Атынгы айтыб, кёб кьычыргъанма.
Шашыб кьалмагъанымды сейир.

Ашыртдым жазланы, кьышланы да
Жол тиклеринде, ёрлеринде.
Анда кёб шуёхум, душманым да
Тынчайгъандыла кёрлеринде.

Дунья уа уллуду. Да мен, анча
Жылны сур кьадаргъа кьуллана,
Тенгизледе жюздюм Магелланча,
Меджнунча келдим кьумлада.

Келиб турдум, ауазынгы эштмей,
Не желде сызгьыргъан эбангы.
Сен жесирликде болурса, эшда,
Не ёге кьызыса заманны.

Айхай, ёгелик - тузча ачыды,
Жесирни кьадамы - амалсыз.
Жюрек - сюнгю жарача ачыйды.
Дунья - болалмайды аласыз.

Тангла кёб атдыла, мен кёз кьысмай,
Жангы кюнле элте тюзледе.
Мен сени, жокъла санына кьошмай,
Барланы ичинде изледим.

Сени кюннге, айгъа да соргъанма.
Жол ташлагъа, аулакь желлеге.
Садакьа тилегенча тургъанма,
Жууаб сакълаб, жолгъа кёллене.

Кьууандырмадыла, терк барырча.
Сукъланчлы болгъанда да сууаб,
Табигъат'а, мени жабсарырча,
Табалгъан болмаз эди жууаб.

Бирде уа, ёзеннге кеч жетдим да,
Жата эдим жаз аязында.

Алайлай, булбул жырын эштдим да,
Таныдым сени ауазыңгы.

Къууандым, менден насыблы жокъча,
Къууанчыма ашыкъдым алда.
Алайлай, къанатлы жыры, шкокча
Атылды да, тынды да къалды.

Сора - шошлукъ сангырау этерча
Басды, хар зат жерине къайта.
Шаркъдан'а танг къызарды ёртенча.
Жангы кюнню туугъанын айта.

Мен'а бара эдим, солуу алмай,
Кеч жолоучулай. Тюзюн сорсанг –
Мен алай жюз, юч жюз жыл да талмай
Барыр эдим, жеталыр болсам!

Узакъ жолумдан кёб къоратырча,
Болур эдим чучхур суулары.
Кёкню барыр эдим къанатлыча,
Чырмамайын жер жарсыулары.

Алай да акъырын кёрюнсе уа,
Боран болуб учар эдим мен.
Тауладан ауаргъа эринсем'а,
Элияча жашнар эдим мен.

Алай адам жашауу къысхады,
Тюшча. Ёмюрлюг'а ма - таула!
Минг къатлансынла жазла, къышла да,
Бирде сени табарла саула.

Ол ыйнаныу, жолда баралырча
Къарыу бере, элте болур тюз.
Туугъан жерим! Жандан багъалыса,
Дуньяда жашагъан къадар биз.

СЕН ЖЮРЕГИМДЕ ЖАШАЙСА ЖЫРЧА

Къыш кече узун болса да жылча,
Танг атары тюше эсима,
Сен жюрегимде жашайса жырча,
Къууанч, бушуу да биргесине.

Мен сенде насыбымы кѳргенме.
Башхала тюнгулген сагъатда.
Сени ючюн отха да киргенме,
Окъ табларым - анга шагъатла.

Жаннган отха мен энтда кирirme
Сени ючюн, санга базаына.
Сакъла мени! Мен энтда келирме
Сени балли чакъгъан жазынга.

Мен анга ыйнаныбма да, ёлмей
Андан жашайма мен дуньяда.
Жер жарсыуларындан жукъ да билмей,
Тынч жукълайды къуш юяда.

Жукъласын, жангы учуу сынарча.
Жыгъылсам 'а ёлюм чегинде,
Сен ол мени жюрегим сунарча,
Учсун тау къуш желли кѳгюнгде.

Туугъан жерим! Къыш кечеси жылча
Жатханды сагъышла юсюне.
Сен жюрегимде жашайса жырча,
Ахшы къууумла биргесине.

АХШЫЛАНЫ ЭСКЕРЕ

Танг жарыгъында къарайма таулагъа,
Кѳк - чууакъды, боран 'а - эслеринде.
Мен бу назмуну жазама саулагъа
Жоулгъан ахшыланы юслеринден.

Кеч сѳзюм къарындаш, улан сѳзюнлей
Эштилсин алагъа къабырларында.
«Ленинчилик жашайды кюн кѳзюнлей!
Терсле хорландыла ахырларында.

Озгъан терслик къайтыб келмез ёмюрде!..» -
Десин сѳзюм, кеч жабсара эрлени.
Тюзлюклери кючлю эди темирден.
Белгили болмасала да кѳрлери,

Ётюрюк кири жабышмай алагъа,
Чий алтынлай сакъландыла атлары...
Хурмет этмей сабийге не анагъа,
Терслик кѳблени ёчюлтдю отлары.

Тюшдеча кьалды терслик салгъан заран,
Ахшыланы унтмагъандыла саула.
Эски жаралагъа багъады заман,
Огъурлу ызгъа кьайта жашау саулай.

Тасланы табабыз тюзлюк атындан,
Кюлде алмаз сыныкъларынча, кёре.
Алагъа сын салырбыз чий алтындан,
Жюреклени мавзолейлеге бере!..

Эр жюреги кьурчдан да бек тёзгенин
Ала кёргюзтдюле иште, сермешде.
Аланы терслик аллында сёзлерин,
Унтмай, антыбызча тутарбыз эзде.

Кюн кызартды кьар тауланы башларын.
Тулла, анга кьууана, ахтынсала,
Терслик жойгъан ахшыланы жашлары
Атала аты бла махтансынла!

Туура болдула ахшы бла аман.
Жашлагъа аталарыны атларын
Букьдурмаз эркинликни берди заман,
Тюзлюкге кьулланыу бола антлары!

Энди кьадар кьоймаз аланы алдаб,
Сюелтмез суугъан тыпыр юсюне...
Алагъа кьууана, бек алгъа андан
Санайма мен насыблыгъа кесими.

Кьууанч тик жолун унтмайды саулагъа,
Айта озгъан жылланы юслеринден.
Танг жарыгъында кьарайма таулагъа,
Кёк - чууакъды, боран'а - эслеринде.

ТАНГ ЖУЛДУЗУМ

Сени барынгы, жогъунгу
Билмей, изледим жолунгу.
Сен'а бирде, кеч жол ызлай,
Чыкьгъан эдинг танг жулдузлай.

Дунья алапатды, сейир:
Ол кюнюмден бери, сени
Кюсетмейин, танг атмады,
Ариулугъунг тынчайтмады.

Анда мени эркетдинг,
Танг аязлай, аууб кетдинг
Кёк тауланы кезлеринден.
Унталмайма кёзлеринги.

Жауунлада, боранлада
Сени излей баргъанымда,
Кёзлеринги танг жарыгъы
Болду манга жол чырагъым.

Жерде жолуму кёрюре,
Атларгъа къолдан келирде –
Желни оза, чабарма мен,
Сени энтда табарма мен.

ТИШИРЫУНУ СЮЙМЕКЛИГИ

Поэтлеге сыйлы атла, майдалла да
Бередице назму китаблары ючюн;
Суратларын школлада, майданда да
Тагъадыла,- саулукъларына! – деб иче.

Алай, поэтлеге махтау келтириуде
Бютюн жылтырарча майдал алтынлары,
Жашауну ол ауур жюгюн кётюрюуде
Аладан кем къалмайдыла къатынлары.

Ала эрлерин сакълайдыла тюнгюлмей,
Аяйдыла, къол тийиртмей отха, суугъа.
Алай а, нек эсе да, тёре туююлдю
Алагъа майдалла бериу не да саугъа.

Ол къууанчны биринчи шагъатларынлай,
Кеслери ауанада эсленмей къала,
Поэтлени жарсыулу сагъатларында
Кимден да алгъа жабсарадыла ала.

Тиширыусуз къалгъанда - жер шары къышча
Сууур эди, космосда ташча учхалай.
Ким билмейди поэзияны да къушча
Тиширыуну суймеклигинден учханын?!

Алай, сыйлы атсыз, майдалсыз да къала,
Алгъындан бек сую чал басхан эрлерин,
Поэтлеге туудукъла ёсдюре, ала
Душман отундан сакълайдыла жерлерин.

Мен дунягъа биринчи къарагъанча,
Къарайма ариуулукъгъа чек жокъ суна.
Таула уа, кетиб баргъан караванча,
Шош ташаядыла ингир чарсына.

ЖЫРЛАР ЭДИМ

«Палах» сёзю - жар юзюлген
Кибик тюше назмугъа,
Жарсыйдыла жыр тизгинле,
Танг жолларына чыгъа.

Ишлейдиле; терс даучула,
Мырхыкклача илине,
Хорлатсала, терк баш жула,
Шуёхлача кёрюне.

«Душман» сёз'а - жилин кибик
Кире жангы тизгиннге,
Жыр кюеди жара кибик,
Анга ачы тёзгенлей.

Ёлгенле не жаны саула
Тынчаймазча ёмюрде,
Къыйнайдыла жалгъан даула,
Агъач къуртлай кемире.

Кюйсюз сёзле, керти эди,
Кирмеселе назмугъа,
Назмум сизни элтир эди
Гюл бахчама жазгъыда.

Мен аланы, ансдан излеб,
Салмайма - сал назмугъа.
Жашайдыла кюйсюз сёзле,
Жол жанларындан чыгъа.

Анда сизге жүрек жырла
Жырлар эди сүймеклик,
Ай жарыгъында чыкъ къырла
Жим-жылтырай, сейирлик,

Жашау'а - анда болмагъан
Сёзлени назмулагъа
Кийиртмейди, сен тюз багъа
Бер, окъуучум, алагъа.

Сау дуньяны ыйнакъ сёзюн
Мен сизге саугъа эте,
Къууандыра къара кёзле,
Кече зауукълу ёте.

Назмуларым алай чыблы
Болмасала, дуньяда,
Шуёхум, менден насыблы
Болмаз эди бир адам.

Сиз билмейсиз: жарам мыллык
Кибик, назмугъа кеси
Киреди ол налат боллукъ
Тилчи, жолуму кесе.

Мен жалан да къууанч сёзле
Салыр эдим назмугъа,
Ышарырча къара кёзле
Жабыу артындан, бугъа.

Хыйлачы уа - къара жинча
Чыгъа мени аллыма,
Кёзбаучу да - чууакъ кюнча
Ышарса да,- къанлыма.

Жырлар эдим, жангы адет
Ызлай, насыб атындан.-
Деб жазгъанды чалбаш поэт
Сагъышлы сагъатында.

ЁЛЕ ТУРГЪАН КЪАРТ

Олтура эдик сауузуну къатында,
Жаулукъ къанатлары бла кёзлерин,
Жашыртын сыйпай эдиле къатынла,
Ахшы умутла келтирмедик биз бери.
Ёле тургъан къарт а аны жарасын
Ол сау эталлыкъча, къызыу сантында,
Жюз жыл мындан алгъа ёлген анасын
Чакъыра эди ахыр сагъатында.

АЙНА-БУЛАК

Айна-Булак! Кёрдюм: кюзгюча, кёкню
Кёксюл бетин кёргюзтесе кёлюнге.
Сени жагъангда олтургъанды кёбно
Кёрген мудах Кязим ахыр кюнюнде.
Сени жагъанга элтгенди жанын
Къадар, анга жесир азаб сыната...
Айна-Булакъ! Эсингдемиди аны
Ол огъурлу, ол фыйгамбар сыфатын?!
1958

НАЗЫМ ХИКМЕТТЕ

Да сен бизге салам бердинг тюркча,
Багъалы къарындашыбыз, Назым!
Сен жанынгы берир эдинг, тюкча
Кёрмей, Тюркге эркинликни жазын
Элталыр болса онг. Мен билеме,
Сабиича болгъанса анга тансыкъ.
Туугъан жерни бушуула бийлемей
Кёргенден уллу – къайда бар насыб?!
1960. Аухабад

ЧУЧХУР ЖЫРЫЧА

О, Къарачай! Мен сени таныгъанлы,
Эмчек анамча, багъалыса манга.
Терслик бизге, ёлетча, жаныгъанлай
Аз турмады, ёге этиб заманнга.
Бююн а жангы ожакъларынгдан
Тютюн чыгъады – ючюлмеди отунг.
Эрча ёте палахланы барындан,
Чучхур жырча эштиледи атынг.
1960

КЯЗИМНЫ СУРАТЫ

Таягъына да тыяна, суратда
Шыкъыдан тигелеб келеди Кязим.
Къадар анга узакъ жолла сынатды,
Къууанч, бушуу сагъатлары да – кезиу.
Ол а келеди! Дуниягъа умутсуз
Къарамайды, тауусула жыллары...
Дуния жаратылгъанлы да булутсуз
Болмагъандыла эрлени жоллары.
1962

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ

ЖАШАУ ДЕГЕНИНГ...

Кириши

Кесими къачандан бери таныгъанымь сор-сагъыз, айтыргъа боллукъма: анамдан туума къымьжа болуп, атам бирде Нальчикден келтирген сабий балтачыкъ бла, заманы озуп тургъанына да къарамай, жатаргъа унамагъанлай, полну туйюп, терен тырмыла этгинчи тѣшекге кирирге унамамагъанымдан бери; къоншу-тийреде жашагъанла, къысха, узакъ жуукъла да: «Бир жолгъа ненча хычин ашагъанса?» деп сорсала, «Аба тѣрт хычин этгенди да, мен а алтысын ашагъанма» деген къон-леримден бери. Халкъыбызны кѣчюре туруб а манга беш жылдан аз атлап эди да, ол себепден кѣп затла эсимде къалгъандыла.

XIX ѳмюрню 40-чы жалларыны эм аллында, тюзю уа – 1944 жылны 8-чи мартында малкъар халкъы кесини ата жеринден, ѳз ташындан къысталады. Кѣчюрюледи, сибирилип, Сибирьге. Ким къайда болгъан эсе да тюз ол кѣчюрюлор сагъатчыкъда, алайдан кѣчюрюлѳп, ата юйорлеринден айырылып къалгъан къызла, жашла, абаданла, кичиле, атала, анала болгъандыла. Ол нек этилгенин дурус бюгюн да киши айталмагъанды. Алгъа, биз бери, туугъан жерибизге къайтхандан сора, ол ары дери адам баласы жаратылгъанлы, къыраллыкъла къуралып башлагъанлы, тап, Жер башында биринчи къырал – Шумерден берисинде да саппа-саулай бир халкъны бир болмачы сылтау бла тургъан, туугъан жеринден, кълдыны къобаргъанлай, чыгъарып атхан адет жашауда тобемегени себепли, халкъны элсини асламы, тууар вагонлагъа жюкленип, къайры баргъанын да билмегенлей, жаны-саны бар халкъ, бир уллу заводну атылып къаллыкъ киркипчиги кибик, къайры эсе да тѳгюлорге элтингенини сагъшыын этмей туйюл эди. Ол къон мен 6 жыллым толургъа тамам да 2 ай бла 20 къюном къалгъан сабийме. Алгъа къууанама бизден узакъ болмай тохтап тургъан мешиналагъа минеригиме. Алай, алайгъа жыйылгъан тийрелилени жилиу-сыйытларын, юйде къалгъан тууарланы ѳкюргенлерин, сынжырларындан ийилмеген итлени сарнап улугъанларын кѳргенимлей, мартны жашлыкъ къууат келтириучю эрттени ичине гур от болуп тошдю. Сорайым десенг а – кимге ким къарайды, хар ким кеси къайгъылы; агабыз Солтанбек аскерде (урушда), биз, тѳрт сабий, бирибиз – агабызны анасы Къурманкъызны къюнунда, мени таматам Салим бла мен, бир бири къолларыыздан тутуп, мени гичем Света да анабыз Абаны къолундан тутуп, алай барабыз, къыямат къюн Нухну къайыгъына адам учхуну баргъанлай, ол мешинала тохтап тургъан жерге. Анамы бла къарт анамы къолларында бирер туйюмчекле-къысымла – бизни жолда альшыргъа керек боллукъ юс кийимлерибиз.

Бюгюн кибик эсимдеди къарт анамы: «Бир Аллах айтхандан къутулаллыкъ

тойюлбюз, Келин (мени анам), бу да Кеси мангылай жазыу этип берген бир сынау болур, жунчугъанынгы билдирип, сабийлени жанларына эрте-кюнден сынтгыланмаз жара салма. . . Жаш а (мени атам) биле болурму кьайры эптириклерин? Табалырмы бизни, излерге иш тюшсе?» деп, кьалай болур дегенча, анамы бетине-бетине тюрслеп кьарай да, кьарамын сууну ары жанында Жемишли Таланы каполлары энди атыла башлагъан эбизе эрик, кьушхамиш, агъач алма, чум тереклерине, кёзлери аладан эрикген болсала да, кёзюн кьакьмагъанлай, кьабырла таба кьарамын ата, Азретни (бек гитчезбизни) кьолундан тутханлай, уллу-уллу атлап баргъаны.

Билмей эди ол кесини кьабыры да, жашларындан гитчесини (мени атам) кьабыры да, кьызыны (атамы жангыз эгечи Нафий), аны эки кьызыны да, Нафийни төрт кьызындан экисини, Бакьиятны бла Забиданы, олсагъатчыкьда кьоюнуну алып бара тургъан Азретни да, аны уллучугъу Светаны да кьабырлары кьайда эсе да бирде боллукьларын.

«Жашау дегенинг. . .» деп бу жазгъанларыма мен бошдан атамагъанма. Ол бек татлы да, хьычуун да загды, алай кёп ачы да кьапдыргъан, жандауурлугъу, кюз аязыны ургъанына да тёзалмай, терегинден тюшген чапыракъ тенгли да болмагъан бир дуняды. Малкьар халкьны меничаларына ол кесин бек эртте таныгды.

Алай болгъанлыкьгъа, манга бу эсгериулерими жазарча дуняны берген Аллахха жанымы кьурман эте, кесими халкькьыбызны бир чёбюнню да багъасын тутмагъан инсанына санап, жашау кеси сынагъан кьыйынлыкьла аздыла деп, бир бирибизни да кьыймайбыз тынч.

Жашауну зауугъу да барды. Анга не сёз! Алай ол зауукьлукъ, сабанны сабын жауун суу кьандыргъанлай, адамны кьысха жашаучугъун болгъанындан да ариу, тутхучлу этер жанына нек кюреше болмазбыз?

Мени тенгшилерим 6-жыллыкьларындан жашауну, урса да, кьаты ура билгенин сынадыла; кёбюбюз атадан, анадан да, иги кесегибиз а – атадан (урушну, сюргон ачыуну да хаталарындан) ёксюз кьалып, эгечле кьарындашларындан ажашып, анала сабийлерине термилип, жууукьла бир бирлерин излегенден жалкьып, аягъы-башы сау 13 жылны кечингенден сора да иги кесек заман озгъанлыкьгъа, бизни жюрек жараларыбыз бителмегендиле. Бителгенни кьой да, бир-бирлерибиз, жюреклерибизни жардырып, дуня жарыгъын дагьыда бир талай заманчыкьны кёре турур эсек деген магъанада, темирле да салдыргъанбыз – жашау кьыйынлыкь татымай кьалмайды, кьуугъун кибики, кьууа кетип, жетип да кьалады бир тапсыз заманынгда; кьара сабанын сюре кетип, ачы урлукьну сепдирип да кьояды кесинге.

Алай, жашауну ачы сууун ичген кибики, татлы кьалачын да кьапханбыз. Аны кьуу терегине кёз ачхан кибики, басып битген заманларына да тюбегенбиз, аумаларына кьысылып, жюрек ырахатлыкь да тапханбыз. Ол себепден, жашаугъа ёчюкленмегенбиз, билим алыргъа итингенбиз, адамла кьатларына кьошулургъа кюрешгенбиз.

Бу затланы айта келгеними магъанасы – кесим кёрген, сынагъан затларымдан менден сора жашарыкьлагъа аманлыкьдан сакьланыргъа, игилик этерге уа – талпындырыргъа боллукъ хапарланы кьоя кетер муратымды. . .

Айтама да, кёчген жыл биз Кьазахстан кьыралны ол заманда арасы болуучу Алма-Ата шахарны кьатына тюшебиз. Алайда, уллу ГЭС ишленип башлагъан бир сууну жагъасында, кёчюрюлюп тёгюлген таулучукьла кеслерине, балчыкь малтап, саман этип, гыгычыкьла ишлейдиле, бир гитче элчик кьурайдыла. Мен

кесими романымда ол элчикге, ол кезиуледе бизни саусузларыбызгъа къарагъан оруслу дохтурну айтханы эсиме тышюп, «Таулинка» деп атагъанма.

Андан бери манга иги жаны бла да, аман жаны бла да дерс болгъан затла, башында айтханымча, бизден сора жашарыкълагъа да жарарыкъ оюмла, бир-бирлери – жарыкъ, бисилери уа – мудах болуп, къысха-къысха хапарчыкъла болгъандыла да, аланы «Жашау дегенинг...» китапха жыйышдыргъанма...

БИРИНЧИ ДЕРС

Кёчгюнчюле кеслери сюеген элчикде жашай турабыз да, адамла гытычыкъларына киргинчи, ат орунлада куудушлада кечингенлери себепли, кёме ауруу жайылып, бизни юйюрден эки айны ичинде бир бири ызындан 6 адам ёлгенден сора, аланы барысын да кеси къолу бла асырагъан анам алайда жашаялмазлыгъын ангылагъан эди. Ол кезиге анамы сюрюнде Къыргъыз Республиканы жөнубуна тышген эгечи Зулейха, излей кетип, бизни тапхан эди да, ары чакъырып тура эди. Кёчгюнчю Зулейханы, мында НКВД-да ишлегени себепли, ары баргъанда да НКВД-ны район бёлюмюне алгъан эдиле иште. Аны себепинден бизни излерге да, кеси тургъан жерге бизни чакъырыргъа да анга тынч эди. Бизни жашауубуз тутмакъдан башха тыйюл эди: комендантдан эркинлик болмагъанлай тургъан элинген тышына бир атлам этерге жарамайды. Алай, бир бирлерин излеп тапхан жууукъланы бир жерге тийишиулерине чырмау этмей эдиле.

Аны юсюне уа, кёчгюнчюлени низамы къаты болгъунчу (1948 жылгъа дери) бизникилеге усталыкъларына кёре берип къоя эдиле иш къайсы жерде да. Низам сакъалучу махкемеледе да. Алай бла тышген эди анамы эгечи Зулейха НКВД-ны район бёлюмюне ишлерге. Алай бла бизни ары чакъырыу иш да алай къыйын тыйюл эди анга.

1948 жылдан сора уа, бизни ёмюрден ёлюмге дери кёчюрюлгенибизни да айтып, ары дери комендатурада айдан бир кере къол салыучу кёчменле ыйыкъ сайын къол салыргъа керек болгъанларын да айтып, битеу кёчменлени низам сакълаучу махкемеледен кетерип къойдула. Бизни кёчюрюлгенден сора аскерде къанларын-жанларын да аямай къазауат этген аскерчилерибизни да уруш баргъан жерледен артха, теренирек жерлеге кетерген эдиле. Ары дери жигитликлери аскер башчыланы да сейир этдирип тургъан солдатла, офицерле хорлам болгъунчу урушдан чыгъарып къойгъанларына ыразы болмагъандыла. Алай, не медет, кесинги барып къаягъа ургъандан не магъана.

Не да болсун, кёчезибиз юйюрюбюз бла (къалгъан а ючеулен этгенбиз) Къыргъызгъа, анабызны эгечи болгъан Ленин-Джол районнга...

Адыргы хапчуккъыларыбызны да жыйып, Алма-Ата шахаргъа келдик да, сюелебиз поездни сакълап. Келди поезд. Жерле алайыкъ адамла басыннгынчы деп, Салим бла анам вагоннга ташайдыла. Мен а тيوبюнде къалдым, болгъан мюлкчюгюбюзню сакълап. Тартма бауладан эшилип этилген эки аугъа тёртпюшер ётмек салып, эки къысым да алайда.

Салим вагонда жерлерибизни сакълап къалады, анабыз а, келип, вагонну эшигинден баш эниште къарап: «Узат бери, абери узаталлыкъ эсенг», - дейди манга. Кючден-бутдан жетип, узатама узаталгъаным. Эки-юч къайтарып, ёрге созулуп, аякъ бурунларыма туруп, къолларымы ёрге созуп да, кючден жетип, узатама ары кётпоралгъаным. Эки ау ётмек къалады жерде. Анам ары алгъан-

ларын кесибизге сайлагъан жерибизге ташыгъынчы, солуйма. Ол кезиучюкде жыл саны бла менден артыкъ болмаз дерча, ёсюмю бла уа менден бийигирек бир зыккыл жашчыкъ келеди къатыма. Орусча айтады болушургъа сойгенин. Анабыз да келеди биягъы вагон эшикте. Мен ол жашчыкъгъа къарап, орус тилни билмей эдим да, не дегенин ангылаялмай соелеме да, анамы вагондан къарап тургъанын да эслемедим. Алай анам башындан: «Болушайым дейди. Болушма къой, берсин ётмеклени бери», - деп, мени кесине сагъайтады. Мен да бек ыразы эдим анга. Бир жанынаракъ турама да, алма къояма ётмек ауладан бирин. Ол а, бир ауну ары узатады да, анам, аны ёрге алып, бир жанына салыргъа ары бурулгъанлай, экинчи ауну алып, поезд тюбю бла къачып кетеди. Анабыз мени таба энишге къараса, ол жашчыкъ – думп. Мен а анга бек сейир этдим алайда. Тюзю, ойнап этип, артха къайтарлыкъ сунуп да турдум бираз. Болмазлыкъын билгенден сора анабыз къолун узатып: «Мин бери» деди да, андан сора, акъдан къарадан да жукъ айтмагъанлай, вагонда жерибизге алып кетди.

«Бшаннган башны берю ашар» деген нарт сёзюню жюрюгенин мен къайда артда билгенме. Андан берисинде гудучудан кёрюп болмагъан адамым жокъду.

Бюгюнлюкде, уллу къырал бузулуп, бир ангылашыныусуз къырал низам къурай тургъан жылларыбызда, ишсиз-кючсюз айланнган, аллында жангыз ий-некчиги бла жан кечиндиргенлени жангыз малчыкъларынын сюрюп кетгенлеге уа не айтхын...

Ай, медет, жашау дегенинг...

КЪАЗАХ КЪАМИЧИ

Кёчгюнчюле кеслерине эл ишлерик жерлерине эрттен сайын, Кавказ жашауларында хар ким кеси ишине эрттен сайын тебиреучюлерича тебиреп жыйышадыла. Хар ким этерик ишин биледи. Ол себепден, сора-ора турмай, ишине киришеди.

Биреу чапхан иш этсе да, къолуна бир къазыкъ кибики алып, бу тиширью жыйынны къорууларча, анга жакъчы болурча, эр киши аты болуп, бир ёре адам да жокъду. Алай, кесини эгечин излей келип, Огъары ГЭС-ден Чабдарланы Даттука бир эки айдан бери бу къауумну ичинде жашагъанына бары да къууанып къалгъан эдиле. Аны бир къолуна чып да къалай тюшгенин билгенле да, аны уста таныгъанла да бар эдиле мында. Тамата къауум ишге кетсе, юйде, иесиз къалгъан бузоула кибики, къараусуз къалгъан сабийлени тегерегине жыйып, алагъа жомакъла айтып жубатыучу эди.

Бирде, эл ишленген жерчикни къаты бла баргъан сууну ары жаны терек бахчада терек орталарына салыныучу картофну ырныкларын къазаргъа, бригадан дёлюнюп, бир ненча тиширью ётдю.

Терекле акъсыл-къызыл каполларын ачхандыла, болгъанны акъ тютюн алып башлагъанды; жерден ургъан гяхиник кырдык мал жуху илинирча бола кетгенди; суу, тюбюнде ташланы бирем-бирем санарча, алай чокъуракъды. Къудурет къыш уюгъанындан жайыгъа, болгъаннга жан кире башлагъанды; миллетлик болумлары асмакъгъа келтирилген адамны халындан башха болмагъан таулу-чукъла, жашау тиричиликлерин этип, этим-тирнек хунерлерин сууутмай, аш-суу къайгъы этедиле, жанлары, жазгъа кеслерин артыкъ талатмасала да, жашауну чирчиги ургъан жары табыладыла.

Ишлей кьалгъан нёгерлерине болушургъа теркирек кьайтыр ючюн ол тиширыула картоф тебелени чунгурларын хылыф-хылыф кьозгъайдыла, тапханчыкъларын бирле – этеклерине жьы, бирле да – тапхан жерлеринде тебечикле кибиц этип, тёгереклерине сакъ къарай, къармашадыла. Тапханчыкъларын а тенг юлеширикдиле, бирер-экишер картоф жетерик болса да.

Ол хылыфлыкъларында кьалауурну кьалай келип кьалгъанын эслейладьыла. Аны алайгъа, арыкьдан кёторем кёрюннген атыны быгъыншылана табанлары бла тое, кьазах кьамичисин да, ачыусунуп, жаммызына-жыммызына жетдире, жете келгенин, жер кьозгъай тургъан тиширыуладан эсе Даттука алгъаракъ эследе. Ол жанына аралып сюелип кьалды. Аны тёгерегине жыйылгъан сабийчикле да – алай.

Ол а, кьазахлы киши, чубуртон, лымпышбурун, узунмыйыкъ кьатангы кишичик, жете келип, абери да айта турмай, кьыйырда, энишге ийилип, чучхугъан чунгурчугъундан жер тымыны мылысы алыкъа юсюнден кетмеген картофчукъну ала тургъанлай, керилип, кьамичиси бла сыртына урду. Бир женги да желгедей эте, кишиге да абери айтагъанлай, Даттука ары таба атылды. Чабып бара, киштиг талагъанча, салмакъ зыккыл болгъан сыргъанын тешип атды. Тиширыула бла даулашыргъа болгъан кьалауур аны жел бла тенг баргъанын кёрмедиде.

Даттука алаша бёкем жаш эди. Трудовой фронтха элтебиз деп тургъанлай, немислиле Нальчик башындан кетгенден сора, ала тургъан Дарман суулагъа барып, бир темирни кьолуна алгъанлай, ол, мина болуп, атылып, онг кьолун алай юздюрген эди. Акъ-Сууда тыгъыр заводну бийиклиги жюз метр болгъан печь быргъысындан, кесине кьанга кьанатла этип, секирген жигит эди ол. Оналты жылы бола келген.

Окъ атылгъанлай, жете барып, сол кьолу бла, ёрге секирген да этип, кьалауурну жагъасына илинип, кеси ауурлугъу бал энишге тартып, атдан атды. Ол, ёре турургъа кюреше тургъунчу, сермеп, кьамичисин алып, бетине, боюн табасына, аркъасына жетдире кирди. Табанлары бла уа кьамичиден да терк жетдире эди. Кьалауур, башын кюе ашагъан тон жагъасына букъдура, бичен бурдух кибиц чулгъанып: «Ёлтюресе мени! Ёлтюрме мени! Айналайын!» деп кьычыра эди. Ол кишини атын да кери кьуууп, кесин ёре сюеп: «Кечгинлик тиле быладан!» - деп, хыны этди. «Кечингиздер!» - деди ол, эки кьолу бла да кьамичи кьызыл тырмы этген бетин сюрте. Даттука, табанын да жетдирди да: «Бар мындан!» деп кьыстады. Ол киши, ойнагъан жерибизден къарап тургъан биз ангылагъаннга кёре, Даттуканы бир кьоллу болгъанын эслеген да болмаз эди. . .

Жер чучхуп тапхан картофчукъларын да, ашыкьдырмай жыйма кююп, Даттука, ол тиширыула суудан ары ётгюнчю, этеклерин тобукъларына дери кёторюрге керек эдиле да, аланы да уялтмайым деп, бир жанына къарап сюелди да, кеси аланы ызларындан ётоп, тюзюнлей бизни кьатыбызгъа келди. Кьамичини мени тамата къарындашым Салимге узатып: «Ма. Санга не сенден кьарыусузгъа тийген адам болса, муну бла яхшы сопакълай турурса!» - деп, барыбызны да, ол кюнден башлап, эр кишилени санына кьошду.

Даттука, биз тургъан жерибизге кьайтхандан сора да, Суу Арада (тыгъыр завод болгъан элчикде) кёп жашай кетип, артда жууукълары орналгъан Урван элге кёчюп, анда ёлгенди. Бизни эртте-кюнде эр киши кьабына кийирген Даттуканы кьамичиси бизни бла бирге бери да келген эди. . .

Сейирликди жашау дегенинг. . .

ПРОКУРОР

1

1956 жыл орта школу бошгъанымдан сора, бизге комендантны къарауу да бир кесек жумушاپ, сормай элден тышына чыгъаргъа онг болуп, мен Кавказгъа кетип къалама. Бизни башыбызгъа эркин болургъа боллугъубузну хапарчыкълары, уллу шынкъартны чачыраучу жилтинчиклерича, урхудукларыча, элден-элге, адамдан- адамгъа ёте, къалай эсе да, таулуланы (битеу кёчгонлени да) бюрекле-рине, кеслери ийнанмазча, учунуулукъ, талпыныулукъ орнала башлагъан эди. Мени да ол хапарлагъа базынып ашыргъан эдиле Нальчикге.

Гуртуланы Науруз, мени атам бла эки къарындашдан туугъан (1919 жылда, жангы жашауну жакъчыларын хорлап, акъ аскерлени хашкенлери бир кесекге кеслерини низамларын орнатханда, Холамда, Совет власть жанлы болгъансыз деп, 17 адамны илишаннга салгъандыла, аланы ичлеринде Гуртуладан Чаммай бла Аскербий да болгъандыла, Науруз а Чаммайны жашы эди) ол кезиуге келип эди бизни элибиз Акъ-Суугъа. Аталары неда кеслери Октябрь революциягъа дейсе, Инсан урушхамы дейсе – аладан бирине уллу къыйын салгъанланы башларына эркин этип башлагъан эдиле 1956 жылда, СССР-ни Баш Советини оноуу да чыкыгъынчы. Мен алада тохтайма да, окъургъа кирирге хазырланама. Алай, мени мында орналыргъа къоймайдыла да, артха кет деп, къысып башлайдыла. Болмаздан къалгъанда, «Акъ суу» агъач мюлкте ишге киреме да агъач къырыучу болуп, кесиме жол хакъ ишлейме. Ол заманда ГАИ-де ишлеген Владимир Иванович Хохлачев деп бир капитан, сау къаллыкъ, бек болушады манга: паспортумда жазыу болмагъанына да къарамай, манга шофёргъа экзамен берирге болушады да, мен шофёрлукъ эркинлик къагъыт алама да, къайтып Къыргъызгъа кетип къалама. Низам бир кесек бошуракъ болгъанлыкыгъа, бизни алыкъа низам сакълаучу къырал органлагъа ишге алмай эдиле, алай, алада юй тюп сыйпаучу болуп ишлеген анама жаны ауруп, районну прокурору, мени кесине шофёр этип, ишге алады. Ишлеп башлайма алай бла прокурорну шофёру болуп. Женгил мешинамы аты уа «ГАЗ-67».

Алаша, ачыкъмангъылай, төгерек къзахлы прокурор Тагъай Ильясович Ахунов мешинаны бек сие эди. Ары дери энчи къуллукъчу мешинасы болгъаны себепли, райисполкомну таматасына ол кезиуледе чыгып башлагъан «Победа» мешина бергенлеринден сора ол кесини «ГАЗ-67» женгил мешинасын прокуроргъа берген эди. Анга къууангандан, аллай адет болса, андан тюшмей бюрюрюк эди. Ол гетенбаш мешиначыкъланы эшиклери да жокъ эдиле, артда кесибиз, фанер къангадан ишлетип, безгиле да салдырып, шофёрну жанындан да, таматаны жанындан да, адамны белине дери жабарча, аллай эшикцикле салдырдыкъ. Кесине да ол мешинаны беш адам сыйына эди, шофёрну да санап. Артдалада чыгып башлагъан «УАЗ-469» аскер мешинала ол мешиначыкъланы мурдорларында ишленнген эдиле.

Айтама да, ол мешина бла кесин кёргюзтюрге бек сийоучо эди Тагъай. Бек иги адам эди кеси да, жумушакъ, сюдге тюшгенлеге къаты болуучусун айтмасакъ.

Бирде район ара Ленин-Джолдан бир 12 чакъырым узакълыкыда орналгъан Сакъалды посёлкагъа бара турабыз сюд этерге. Анда уа аскерден бир къолсуз келген бир оруслу киши нефть базаны таматасы болуп ишлей, бензин ташыучу мешинаны шофёрну жанына олтуртуп, кеси уа рульгъа олтурады. Кесини уа онг

кьолу жокьду. Рульну бошлап, терк окьуна теркликни бирден бирге кьчюреме десе да, онгу жокьду. Ол себепден, сол кьолу бла рульну бурады ол оруслу киши, кьатында олтургъан шофёр а теркликни кьчюреди. Алай эте, уллу жолгъа чьгъа келгенлей, бир жаш адамны малтап кетедиле. Биз ма ол адамны ишине кьараргъа барабыз. Биргебизге отпусакгъа кетген сюдною орунуна ишлеген сынаулу заседатель татарлы Хакимов (ол заманлада аллай адет жюриюй эди), эки да кьыргъызлы заседатель. Прокурорум а, болушуча, мени онг жанында.

Мешинамы гетени асыры эскиден, чирип, тешик-тешик болуп, жауун жауса да, ичине жаугъанча, алай эди. Жангы гетен да алгъанды таматам, алай, бир кюн жарьмына тохтап, аны салыргъа заман бермей тура эди. Айтама да, иш болмаса да, ол мешина бла жюриюр ючюн иш табып кьоя эди кесине.

Бу жол а керти да иш бла барабыз. Ол жолну кьп жюриогеним себепли, аны хар чунгурчугъун, хар дуппурчугъун таныгъанча эдим да, барама кьызындырып, бир тюрлю кьайгысыз. Сакъалдыгъа жете баргъан жерде бир гитче канаучукъ (кьыргъызча – арыкьчыкъ) болуучу эди, жолну кесип ётген. Ол арыкьчыкъ бла уллу черекден мамукъ абанлагъа суу бара эди. Аны юсю бла хайт деген адам секирип ёноп кетерге да боллукъ эди, аллай бирчик эди кенлиги да. Артда билгенимча, мени ол гитче мешиначыгъым тамам да узунлугъуна сыйынып кьалырча.

Ол кьпюрчюкню юсю жолну кенлигине индексик эди, жууукьгъа келсенг, ары жанын кьрмейсе. Хар заманда да этиучюмча, мешинамы терклигин аз да селейтмей жетеме ол кьпюрчюкге. Кьарасам – кьпюр жокъ! Тормозлары уа ол мешинаны – тёрт чархына тёрт темир жип тартылып, аллайла. Шофёрла анга «механические тормоза» дейдиле. Ол а тормозну басхан этгенлигинге, эсине тошсе тохтата эди ансы, дып тохтатхан адети жокъ эди. Кьарайма да, тормозгъа басып этеригим жокьду, бир тюрлю хайыр берлик тойюлдю. Боюнуму созуп, ол канау тюбюне кьарайма да, тюбюнде ол кьпюрню эски кьангаларын кьреме. Ол такъыйкьаны ичинде талай зат келеди эсеме. Бек алгъа уа, муну жангьдан ишлерге деп чачханлагъа бир белги нек салгъан болмазла деп, болгъан аманны кьуяма. Андан сора – быллайтын бу эрттенликде менден алгъа бир мешина кьалай ётген болмаз дейме.

Сагъыш эт да тур, болуру бола тура эсе. Жанында олтургъан прокурорум, мени аллай ишчиклериме тюбей-тюбей тургъан киши, ол арт жанында олтургъанлагъамы кьоркьду, кесиними – билмейме, хахай этеди, ол ардагъылагъа да кьарайды, сол кьолу бла мени онг кьолуму да кьармайды. Кьысхасы, амалсыз болады. Мен да кьоркьама – не сьз.

Мешина сьдегей кетип, жантайып тошмесин деп, аны, ары-бери бура турмай, ал чархлары тюзонлей ол кьангалагъа тиерча тюзетеме рульну.

Ол мешинаны ал кьечер агъачыны рессорлары экилиледиле: арт рессорлары эки этилип, тюбюнден да, башындан да салынган. Ол себепден ал рессорлары кьатыракъ боладыла ол ары дери жалаанда аскерде хайырланылыучу мешинаны.

Ал чархлары, бара-барып, ол кьангалагъа тиедиле да, мешинаны ал жанын, чартлатхан этгенча, ёрге секиртип, жолгъа чьгъарып кьоядыла; арт чархларыны рессорлары уа кьечер агъачны баш жанында орнатылгъан узунла да, жумушакъла да болгъанлары себепли, алгъа энишге салынадыла да, ал жаны ары кьутулгъанлай, келип, оюлгъаннга илинедиле да, мешинаны арт жанын ёрге чюелтип кьоядыла. Насыха, мешина, барып, мангълайы бла ол жанында бетге тиймегенлей, ары кьутулгъаныбызгъа хошланып, мешина ал чархаларында,

чончайгъанлай бир кесек да барып, горф деп жолгъа тюшгюнчю, аны алай баргъанын да эслемедим. Мешинаны ичинде бола тургъан ишлеге да эс бурургъа къайда...

Бир заманда акъырынчыкъ, ол энишге кетип бара туруп, хахай этген прокурорум таба къарадым. Къарасанг да – аллайгъа къарагъын: бети, кыны кетгенден, кёнгюрсеген сютча болуп, алай, къоркъгъанын «къонакларына» сездирмез ючюн, «Ай, сиз къоркъакъланы...» дерге хазыр болуп, кюле-кюле, артха къарап, мени эсими ары бурду: «Сен ары къара, манга аралып турмагъанлай», - дегенча. Керт да дегин...

Къарасам – Хакимовну башы жокъ...

Эсим ауаргъа жетдим.

Мешина уа тохтапды. Кесим тохтатханма деп да билмейме. Секирип чыгъама десем, къымылдаясанг – къойма: биреулен мени аякъларымы тыйгъыч табанлагъа къысып, кеси да, тыпырдай турады. Ол а - заседательден бири. Ол а, арт олтургъучну ортасында, тамам да таматаны бла шофёрну шинтиклерини ачыкъ орталарына къарап олтуруп келген заседатель, прокурорну бла мени ортабыз бла чартлап келип, башы бла мени аякъларымы мешинаны тюбюне жабышдырып тура эди. Тыйгъычланы ол мешина тюбюне къысхан эки аягъым бла тенг да басып, мешинаны алай тохтатхан кёреме...

Алай Хакимов барын да унуттурду. Прокурор да болушуп, ол заседательни артха тартып чыгъарабыз да, мен, чартлап чыгъып, мешинаны капотуна минип, башына къарасам – ма насып жомакъ: Хакимов, башы бла мешинаны гетенини тешиги уллуракъ болгъан жерге тийип, аны жыртып ётюп, башындан жолгъа къарап тура эди. Мешинаны арт чархлары ол оюлгъан жарчыкъгъа тийип, ёрге чартлагъан заманда болгъанды сюдюню иши алай.

Эки къолум бла тутуп, гетени эки айырама да, илинип тургъан сакъл тюбю ычхынады энишге. Жанлары чыгъаргъа жетип тургъанла, аны кёкден тюшюп келген сунуп, ахлары бютюнда кетип, тели болургъа да бир жетдиле. Алай, киши ачымай къутулгъаныбызгъа къууанып, прокурорум харх этди: «Не аман типискиле эдигиз, жаныгъызны бек сюе кёреме» деп. Аны кюлгенине заседательден жаланда олтургъан жеринде къалгъан къошулду. Хакимов, къайры эсе да бирге къарагънча, бир тюрлю жансыз аралыпды прокуроргъа, эринлеринде кюлюрге эниклегени да билине. Ауузундан а сёз чыгъаралмайды.

– Бурул артха, бюгюн ишибиз болмайды, – деди Тагъай Ильясович манга.

Акъдан-къарадан манга жукъ айтмады. Манга аны жукъ айтмагъаны не тырмандан да къаты тийген эди, сакъ жюрюрге керегини тынгъллы дерсин берген эди.

Алай бла ол ишине къараллыкъ киши да, къадарын билмегенлей, бир ыйыкъ турду, биз да бир ыйыкъдан сора бардырдыкъ, биягъы къауум болуп сюдю этерге.

Анда айтханды манга Ахунов: «Бу жол манга бир зат болса эди, сени илишаннга саллыкъ эдиле, прокурорну иш этип ёлтюргенсе деп. Насыбынг эди мени сау къалгъаным, анангы да жилимаз кюню». Урушдан сора жыллада адамны иш этип ёлтюргенни илишаннга салып ёлтюрюрге эркин этген закон жангъдан кийрилген эди. Ол 1956 жылда эди.

Сейирлик адам эди мени прокурорум: «Бисмилляхий!» демегенлей, мешинага минмез эди, «Бисмилляхий!» демегенлей, ишлеген отоуна кирмез эди, «Бисмилляхий!» демегенлей, кьолуна кялам алмаз эди, «Бисмилляхий!» демегенлей, кьолу-бетин жуумаз эди, «Бисмилляхий!» демегенлей, ачдан эле турса да, азыкыгъа узаймаз эди. Коммунист партияны болмагъанча алф кючо болгъан заманлада Къыргызстанны кыбыла кыйырында орналгъан бек уллу Ленин районуну прокурору, коммунист Ахунов Тагъай Ильясович этиучю эди алай.

Мени да, аны ташыгъан мешинаны шофёруну, дангъл тюзлени кянат ауаналары бла суйгенлерича биче айланган кыушла кибик, учуп кетерге хазыр, бир хыпыяр, камсык, кёллом юсюме тенг келегиме сыйынмагъан, бир секирип, тенгизни бир жанындан бир жанына ёталырма деген заманымды. 18 жылым толгъанды. Акъыл кирип заманым а болгъан эди. Алай, не медет, акъылым болса, кимден да бек кесиме иги эди. Ёлор тюзюм чыкыгъанда да ыразы тыйюлме акъылыма, жаш заманында бир кирмеген акъыл артда истемей кыоя кереме адамны.

Мен ол прокуроргъа сынатмагъан кялмагъанды. Таза да таш тюзюм бар эди ол адамны: не тырман бла кыйынамады жанымы, не урушуп сындырмады кёлломно.

Кёп сагъыш этгенме аны ол адетини юсюнден: бу халкъ алайсыз да сындырылып, эзиллип, баш эркинликлери сыйырылып жашайды, анга мен да кыошулмасам дей болур эди, баям. Алай тыйюл эсе, кялай ангыларгъа боллукъду аны этиучюсюн: жолда бара-келе тургъан кюнлерибизде, юйюне бир зат ала барыргъа деп, базаргъа иш бурулсакъ, кеслерине не затдан да кяллай бир алса да, манга да, бир граммын кем этмей, аллай бир алычу эди (мени анам прокуратурада юй тюз сыйпаучу болуучу эди, мени да, мешина жюрютюрге эркинлик кыагыт алгъанымлай, алмаз жеринде, анама жаны ауруп, ишге алай алгъан эди).

Мен а, биринчи классха баргъан сабийчик, эсине тюзсе, классдан чыгып кетип бир кялады – тюз алай кетип кялычу эдим кыйры болса да, тенглерим чакъыргъан жары. Таматамы иши болурму, излерми, кялырмы, керек болуб а кялырмамы? – аны сагъышын а кыйда этерге, хоу бир да. Бир хапарымда жазгъанымча, бек ачуланса, кялай ары барлыгымы кюлу кёргозтюз кыояр эди, селешгени зат болмай.

Алай, артда иш да, бюгюнлюкде да кесиме бек жарагъан дерсле эдиле манга аны ол кылыклары, жашау жоруклары. Нек айтама алай? Мени кюлумда да ишлегендиле кёп адамла. Кесим билип, аланы бирине да, не ишден кыстап, не иш хакъын кесип, не ачы сёз бла сындырып, жюрек кыйын сынатмагъанма.

Жаш адам жашлыгында кёргенин иги алады дегенлери тюздю.

Къойдукъ аны.

Прокурорума кыйтайыкъ.

Бирде, милицадан келип, кече ортада уятадыла. Бизни юйчюгюбюз милицаны кыатында эди. Анам анда да, милицада, ишлей эди юй тюз сыйпаучу болуп. Мындан кечгюнчю, Акъ-суу элни школунда устаз болуп ишлеген анамы устаз усталыгы анда бир затха да тиймей кялгъанда, башха амал жокъ эди – сабийлени кыарындашымы (бла мени) кечиндирирге керек эди.

Милицаны таматалары бизге юй ишлерге алайчыкъдан узакъ болмай юй тюзлюк жер алып берген эдиле. Керек заманда чакъырыргъа алай тап тюзсе

эди да, прокурор мешинаны да юйюбюзде кьойдуруучу эди. (Ётюрюк айтханы суймеучюме – терс эте эди аллай эркинлик бергенин манга: кечени узуну айланьп турургъа суйюучю эдим. Мени ол «хылилерими» милицала суутмай жетдириучю эдиле анга. Алай ол да адетинден чыкъмаучу эди, билмеген кибики этип: «Мешина къалайды?») деп соруп кьояр эди.

Айтама да, чакьырады мени кече ортада.

Барама. Ортабызда уа бир юч чакьырым тенгли жол а барды: мен район ара Ленин-Джол элни баш жанында, жангьдан ишлене-къурала келген жанында, ол а ол элни алгьыннгы арасы болгъан жерде жашай эди.

Баргъанымда, кийинип, жолгъа чыгъып тура эди. Алаша, мезде тана кибики, семизчик, тёп-тёгерек дерге да болукьду, Тагъыйымы кефин жаратмадым: къайгъылы эди. Аллай заманында абери сормагъандан игиси жокьду, аны уста билеме.

– Бургъандыгъа. Терк! – деди да, тебирейме ары. Ол район арадан бир 20 чакьырым барды. Жангы элди кеси да. Анга «Новостройка» деп да айтыучу эдиле. Алайда нефть табылгъан эди да, ол чыкьгъан бийик быргъыладан чыкьгъан газ кьатыш нефть кече да, кюн да жаннганлай туруучу эди. Ары ишлерге келгенле эки, юч кьатлы юйле ишлеп, аллындан окьуна аны шахаргъа ушата башладыла. Не да болсун, район арадан эсе ол ариу эл бола бара эди, мамукь ёсдюрюуден башха бир заты болмагъан жерде аллай уллу промышленность шахарны къураллыгы къуллукьчуланы бек къууандыра эди. Ол а алыкьа не шахар деп – шахар тойюл, не эл болуп – эл да тойюл, бизни районнга къарай эди. Хатасы, хайыры да бизни боюнубуздады. Кеси уа бизни районну «Майли Сай» деген шахтачыла шахарына, Юзбекистанны «Избаскент» деген район арасына баргъан жолдады.

Мешинаны, кьызындырып, терк жюрютюучюме юйренип эди, хапарларымы биринде айтханымча, Тагъай Ильясович. «Ай, жашлыгь а! Учхан чыкьинжик!» Ол себепден «Терк!» дегени къууандырады мени. Барады мешина, баралгъаныча. Жол – бош, мешина, адам да жокь ол кезиуде. Жол да – чайыр салынган. Жолну эки жанында къыйырсыз-чексиз мамукь сабанла, сабан этеклеринде – сугъарыучу суу баргъан канаула, жолну узунуна, чукуйларына къарасанг, бёркюнг тюшерча, аллай бийик жюзжыллыкь акьтерекле. Жазда, сыртлыкьлары, бетлери да, шах-шахла къайнап ёсгенден, тукьузголе чачылгъан тамгала болуп кёрюнюучю адырла таба барабыз. Узакьдан нефть быргъылыны, патеген чыракьланы тиллерича, тиллери кёкге-кёкге кетедиле, хыйлачы тюлюкюлени къуйрукьларыча, бийиклик аязда къаймише.

3

Бир кесек баргъандан сора айтады Тагъай Ильясович нек баргъаныбызны, кимле келликлерин, кимле боллукьларын да: Узбекистанны Андижан шахарындан бизни Джалал-Абад областыбызгъа (областыны ара шахары – Джалал-Абадха), бир бош кюн чыгъып, ол шахарда милицада ишлеген къайынына къонакьгъа юзбекли милицаны майору келе болгъанды шофёру бла. Женгил мешина бла. Аны аллына уа – кюбюрю жез бла тышланган бир жүок мешина. Ол шахтачылагъа лагъым ташыучу мешина болгъанды. Лагъым ташыргъа жарашдырылгъан жүок мешинаны кюбюрю, арт жанындан эки эшик ачылырча этилип, тегереги гам жабылгъан ашик маталлы кюбюрдю, тышы да акь къанжал

бла тышланган.

Ол юзбекли майор Андижандан Джалал-Абадха кысхаракъ жол да табарыкъ эди, сёз ючюн, бизни Ленин районну Сакъалды деген элини юсю бла. Бу уа, нек эсе да, Избаскентни юсю бла айланып келе болганды. Анда да болур эди бир тюбериги – артда белгили болганыча, ол юзбекли майор «жарыгыракъчыкъ» эди, Избаскентде сыйланып.

Не да болсун, прокуроргъа телефон бла билдиргенлерине кёре, ол мешинаны кече къарангыда экиси да, айхай да, чыракъларын жандырып келе болгандыла да, бир кёпюрге жете, тюбеп къаладыла. Бургъандыда. Уллу жол а, Бургъандыны ичине кирмей, аны къаты бла ётеди.

Белгилиди: кече бир бири алларына келген мешинала, экиси да кезиу-кезиу, бири жандырса, бири – ёчюлтюп, бир бирге кёз кысханча, алай айырылыргъа керек боладыла. Бизни жүк мешинабыз ол Андижандан келген юзбек женгил мешинага «кёз кысмай», абызыратхан этгенди, аны хатасындан, кёпюрюню тюз эринине кысылып, энишге саркъыргъа да аздан къалып, алай озганды.

Абызырагъанлары кетгенден сора, эс жыйып оюмласала: кыйсы эсе бир болмачы жүк мешина юзбекли майорну женгил мешинасына жол кыймагъанды, ол кёпюрдөн ётгюнчю, бир жанынаракъ тохтап, сакълап турмагъанды, юзбекли майор женгил мешинасы бла кызыу келгенин да бёлмегенлей, дууулдап ётпюп кетерча.

Анга къыргъызлы мешина «хурмет» этмегени ётгенди, бёркюне узалгъанча кёрюнгенди.

Былай тергесенг, кыйдан биллик эди ол жарлы къыргъызлы шофёр кече ортасында женгил мешина бла алайтын юзбекли майорну озарыгъын! Билген этсе окъуна, тохарыкъ туююл эди: ол, бу бош кечемд бир «тюкчюк» тюшюрейим мешинам бла, сабийлеге бир кампет-къалачха жарар деген магъанада. Башха заманлада лагъым ташыучу мешинада не зат тюшюраллыкъса: складдан – шахтачылагъа, шахтачыладан – складха,э. Ол а – жолунг. Ол кюн а Сузакъ районда (ол районну арасы областны ара шахары Джалал-Абаддан жаланда бир 5 -6 чакъырым узакълыкъдады. Шофёр (аты эсимде туююлдю – Номанжан дейик да кыйык, юзбеклиди кеси да, Къыргъызны кыйбыла жанында, Юзбекистан бла чекде къыргъызлыладан эсе юзбеклиле кёпдоле), соханчы бир эллисине игилик да этейим, кесим да бир ахчачыкъ тюшюрейим деп, кюбюрюне сохан жүклев, Избаскентге (Юзбекистаннга) элтп бара болганды. Ол мешинаны кюбюрюнде «Лагъым» деп жазылып болганы себепли, киши аны тохтатхан этмейди. Соханны иеси (аны аты да эсимде туююлдю – Къачхынбай дейбиз да кыйык) барында да бек анга ышанганды: Избаскентде сохан иги барады деген хапарны эшитип, ГАИ-чилеге кёрюнмей, ары къутулургъа «Лагъым» деген жазыу бек болушургъа керекди.

Соханны кюбюрюню ичине жүклев, кюбюрюню арт эшиклери бла кюбюрюню кесини ортасында, лагъымны сакълаучугъа деп, бир адам сыйынып олтурурча, мыйнош барды. Къачхынбай алайгъа олтургъанды. Жюклерге-къотарыргъа болушургъа кюншусу Сырбайны (муну атын да кесим атайма) тилегенди да, анга хурмет этип, аны шофёрну къатына олтургъанды.

Жолгъа атланырдан алгъа, шофёрну юлюшон асыраугъа салып, Къачхынбай бла Сырбай бир шешаны аудургъандыла. Жолгъа чыкъганлай, экиси да, бири – мешинаны арт жанында, бириси да – кабинада, къалкып къаладыла.

Алай бла тапчыкъ келе келип, мен биягъында сагъынган жерде юзбекли

майорну мешинасы бла тубеп кыладыла. Жюк мешинаны шофёру, ол аллына келген мешинадагыланы абызыратханын эслемей, келгенича, уруп ётоп кетгенди.

Айтханымча, юзбекли майорну чибижисине кыатылганды.

– Бур артха, – дегенди хыны юзбекли майор шофёруна. – Мен анга кесими танытайым. Жет ызындан! Кыуу! Сюр! Эненгди... Дагыда анда тургъан кезиучюкленни ичинден тиллерине кеслеринден да уста бизни таулучукыла терен ангылагъан бир сёзчюкле кыошады майор.

Ала ол кыууумланы эте тургъунчу, жюк мешина кызылулугъун бёлмегенлей бара, иги кесек узайгандыла. Керохну огъу жетерча бир жууукыга келгенден сора, майорну шофёру айтханды:

– Кел, жолубузну бёлмейик, былайдан болса, артха юйюбюзге келип кыаллыкъбыз, – деди. – Керексизге бензин да кыоратабыз. Тауусулса, жолда кыалып кыаллыкъбыз тангнга дери.

Ары дери майор да бир кесек сууугъан болур эди. «Тийсе-тиймесе, бир атмай кетмем» деп, терезе мияланы энишге этип, башын тышына кыаратып, керохун чыгъарады да, ол жюк мешинаны чархларын тутдуруп атады. Тохтамады ол мешина.

– Охо, бурул артха, кетдик, тангнга жетген да этги эдик Джалал-Абадха. – Майор ол сёзлени айтды да, артха буруп, Джалал-Абад таба кетдиле.

4

Огъ а тийген эди. Чархха угъай, ол артында олтуруп келген сохан иесине. Тюз хончасындан. Кыанжалны да тешип ётоп. Кыачхынбай, окъ тийгенден сора, уянып, башы кыан болгъанын эсегенден сора, туююп башлайды кюбюрню ичинден, дауур этдирирге кюрешеди. Кыалай-алай болду эсе да, аны насыбына болур эди, эшитди шофёр. Тохтап, не дауурду бу деп, мешинаны арт жанына ётоп, эшикни ачса, Кыачхынбайны мыллыгы кыолуна тышоуп кыалады. Олсагъат окъуна милицагъа кыайтып кыалады, соханнга эркинлиги, ары барыргъа жол кыагыты да болмагъанына кыарамай. Кыолунда Адам ёлюп турады, не кыагыт кыайгы этерик эди. Айтады Бургъандыны милицасына ишни болушун. Бургъандыны тебен жанында кёпорге кирирге аллына бир женгил мешина келип кыалгъанын, кыалай эсе да хылы-мушту айырылгъанын аны бла. Артда ол женгил мешина ызындан кыуууп келгенин жанбаш кюзгюсюне кыарап кёргенин. Ол да, жол кыагыты болмагъанына, быллай мешинагъа лагъымдан башха жюк жюклерге жарамагъанын биле тургъанлай, сохан жюклеп баргъанына кыоркыуп, бу да мешинаны терклигине кыатылып кыачханын иш да букъдурмай. Бургъандыны милицасыны таматасы будённамайыкь юзбекли киши эди, тукъуму да, мени таматамы тукъумуча, Ахунов. Орта бойлу, бёкем, кыарыулу кыалынмайыкь капитан терк окъуна областъа да (кесини таматарына), район прокуроргъа да, район милицаны таматасына да билдирди. Ол женгил мешина Джалал-Абад таба кетгенин да айтды. Олсагъат окъуна жолгъа тийишли адамла чыкыдыла (бусагъатда алай болгъу эди!), Джалал-Абад шахаргъа дери (ол шахаргъа бара эсе) ол Базаркыургъан районнга кыарагъан Советское элни, Базаркыунну кесини, андан а, бир орталыкь ауушну аууп, Сузакь районну арасы бла ётерикди.

Милицасы, прокурору, ГАИ-си да аны эсеплеп-тергеп чыкыдыла, барлыкь жолун бичдиле.

Биз да Бургандыгга жетерге, ары область ГАИ-ни таматасы полковник Орлов, бизни районну ГАИ-сини таматасы капитан Аверченко (шофёрну эсинде гаичини тукьуму кьалмай не амалы барды) келдиле. Ала бизни ызыбыздан келе болгандыла да, прокурорну мешинасын озаргга жараматанын эсге алып, не бек ашыгып болсала да, бизни озуп кетмедиле. Мен да кьатылып эдим мешинамы «жагышына».

Биз да ары жетип, жолгга чыгып турган мыйыккылы Ахуновха, аны биргесине сюелген милищачылыны айтханларына тынгылап башлаганлай, милищаны дежурнасы, чабып келип, мешина табылганын, ол ким болганын да айтды да, бизни да ары, область арагга, прокуратурагга чакьырганларын билдирди.

Тебирейбиз ары. Орлов кесини ёзюрлери бла алгьаракь кетди, биз а – ызларыннан. Бизни мешинагга Бургандыны милища таматасы Ахунов да минди.

Танг ылызмы белги бергенди. Адыр табаладан ийиси ийиси келеди, азияны кьурггакь хауасыны эргтен сериуоню мешинабызны ичин салкьынлайды. Кюн да бир ариу болургга ушайды: ачыкьды, жауун, туман кьайгы да жокь. Кьыргьызыны кьыбыла тийрелери бир-бирледе, биздеча, кьурггакь болады. Сабанчылагга кюзлюклени себерге, мамукьну да жьыйып бошаргга онг береди. Керексизге ашыкьдырмайды.

– Кьатыл мынга, бас газны, – дейди Таггай Ильясович, Орловлары, алгьаракь жетип, бар махтаууну да кеслерине атап кьоймасынла деген магганда ашыкьдырады мени.

– Бу мешина мындан терк бармайды, – дейме мен да, таматам бла мен олтурган шинтиклени (ол мешинада шофёрну шинтиги бла таматаны шинтиги башха болады) арт сюемлерине эки кьолун салып, жолгга битип, бизни хапарыбызгга, сёз кьошмай, тынгылап келген (мени насыбыма, алай нек айтханьымы бусаггат билликсиз) жубумыйыкь Ахуновха да кьарап, тынгылап турганына да сейир этип.

Керти да, газны табанын тамагына дери басханма. Бир-бирледе жолну энине созулуп, жиянланып тюшген индекчикледен секирге, мешина бир кесек учуп барып, жерге алай тюшгенча да кёрюнеди. Алай бла Базаркьурггандан озуп, Сузакьны бла Базаркьургганны ортасы ауушха жетер жерде жолну бир 100 метр узунлугуна зыгьыр тебеле кьуюлупдула. Жюклерин кеслери кьотарыучу ЗИС-ле ташыйдыла, баям, кьышда жолгга чачаргга керек боллукь зыгьырны.

Биз да ол тебелеге жете барганлай, алайда тохтап турган бир ГАЗ-51 жюк мешина тебиреп кьалады. Тебиреп кьалады да, жолну ортарагына чыггады. Тебеле жолну сол жанындадыла. Ол манга жол кьоймаса, сыйынырыкь туююлме озар ючюн.

Сигнал береме.

Эшитмейди.

...Береме.

Эшитмейди.

«Оз муну» дегенди Таггай Ильясович а.

Сыйынмагганымы кёре турады.

Дагьыда тынмайды...

Башлайма озуп. Мешинамы ал жаны аны кабинасы бла тенг болса, кёрюп-дамы бермез жол деген акьылдама.

Хоу бир да...

Таггай Ильясович, ол шофёрну алай эттени ётноп, асыры ачуланнгандан,

корохуна узальырға жетеди.

Мен а барама, кызынганьмы селейтмей. Иги да кесек арлакьда аллымда төбеледен бири жолну ортарагьына куюлуп тургьанын кереме. Не да этип, ол төбеге жетгинчи, озмасам, иш хоча болмазлыгьын ангылагьанма. Баргьанымы алайда бир кесек селейтип, ол төбеледен кьутулсакь озаргьа керек эдим.

Алай, эришлик кьалай кьойсун жеринде!

Барама, озаргьа умут этип, ол төбеге жетгинчи. Мени мешинамы ал жаны аны ол мешинаны шофёруну тенглигине жетгенди. Кёз кьыйырым бла (башха амалым жокьду, рульгьа битипме – ол төбе, кеси мени аллыма чабып келгенча кёрюнюп, терк жууукьлашып келеди, андан кёзюмю айырып кьарыуум жокьду) шофёргьа кьарайма. Кёреди мени ол да. Андан не магьана – жол кьояр акьылы жокьду.

Ол төбеге жетеме. Мешинам бир кесекчик алгьа кьутулгьанды, тохтайма десем да, энди ол төбеге жетгинчи тохтаталлыкь тойюолме мешинамы – жетиширик тойюолме тохтагыргьа.

«Ол төбеге жете баргьанлай, мешинаны онг жанынаракьгьа буруп, бир тырнагьанчыкь этсе да, төбеден ары ётгенимлей, биягьы жериме тохтарма» деген акьыл бишгенди башымда.

Төбеге жете баргьанлай, рульну онг жанына азчыкь бурама... Алайлай, сол чархым бурулгьан жаны бла ол төбеге тиеди, рулюму кьолумдан ычхындыргьып, онг жанымда баргьан жюк мешинаны жолун чорт кесип, жолну онг жанында ол төбелеге зыгьыр кьазылгьан чунгургьа тюзелип кьалабыз. Баргьан кьызылулугьубуз а – алайлайды.

Таматамы, сол кьолу бла мени онг кьолуму ачыгырча кьысып, «Хей-хей-хей» деген элгенч кьычырыгьын бир эшитдим ансы, мени бар акьылым да энди мешинаны, сёдегей угьай (алай кетсе, төппе айланып, тёнгереген этерикди; сора гетенбаш юсюбюзге бир тюшсе уа, сау кёрейим.

Тюзетеме мешинаны. Энди ол чунгургьа тюзюнлей мангьылайы бла барады. Бара барып, чунгурну зыгьыры, кьазылып, жумушап тургьан туура кьабыргьа-сына мангьылайы бла чанчылады. Ал терезесине дери зыгьыргьа кирип кетеди. Насыпха, алайы жангы чучхуланган жер эди ансы, кьаты болуп, барып алай тийсек, бизден кьаллыгьы жокь эди.

Мешина барып тийгенде, арт шинтикде олтургьан уллумыйыкь Ахунов, чартлап келип, башы бла мени аякьларымы мешинамы тюбюне кьысып тура эди. Ол кьымылдай башлагьанда, кьоркьа-кьоркьа, таматам таба кьарайма. Кьарасанг да, аллайгьа кьара: аллындагьы кьол тутуучусуна мангьылайы бла тийип, сол кёз тийреси ариу тулукь болуп, кёз оруну окьуна кёрюнмей тура эди, ол мени тутхан сол кьолун да, асыры кёпгенден, инбашыма тиреле тургьан сол жаягьына салып, мени аякьларыма «баш уруп» тургьан Ахуновха кьарапды. Кёзю чартлап чыгып кетген сунуп, ахым кетди таза да. Аудан чыгьалмай тургьан чабакьча, тырмыша тургьан Ахуновну да унутдум.

Бир заманда, бир тырналгьан ызы окьуна болмагьанлай, артха-артха чегине, чыгьа келди да мыйыкьлы Ахунов, милица бёркюн да кьолуна алып, алгьа манга кьарап, сора мени Тагьайым таба бурулгьанлай, эси ауаргьа жетип, башын биягьы артха, мени аякьларым таба сугьарыгьы келип кьалгьанча кёрюндю. Тили айланмай кьалды. Кьажыгьан канганы жеписинлей кёрюнюочю азиат кьысыкь кёзлери тана кёзле болуп кьалдыла. Тагьай Ильясович а, бусагьат корохун чыгьарып, уруп кьояды деп тургьанымлай, акьырынчыкь айтды:

– Тынчыракъ бар дегенем да, – деп кьойду.

Мешинадан тюшдю да:

– Бир амал этейик, бармай боллукъ тойюлбюз Джалал-Абатха. Область прокурор не сунар? – деди.

Мен мешинагъа от алдырама. Не алапат, не сейир – от алады мешина, мотору ишлейди. Бек сейири уа – радиатордан ётпюп, моторну юсюне кьуюлгъан юзмезни желгейи (вентилятор) чачдыргъанда, ол капотну ич жанын чечме таууш этдирди. Ишлеген а этеди мотор (мешина немец мешина эди). Ал чархлары да тартырча этип, береме артха. Адам ийнанмаз: мешина кесин тартып чыгъаралмады. Радиаторну жыртылмагъанын айтсанг а. Шофёрла ийнанырламы анга! Мешина немец мешина болгъанын билселе, ийнанырыкъдыла.

Улуу жол бла ётпюп баргъан бир жюк мешинаны тохтатабыз да, узун темир жибин тагъып, тартдырабыз жолгъа. Капотну ачып къарайма да, хар зат да жеринде. Тебирейбиз.

– Манга бир зат болса, сени саллыкъ тойюл эдиле илишаннга, жолчуланы саллыкъ эдиле, ол себепден жюрек кыйын этме. Мындан ары сакъ бар. – Жаланда ол болду «тырмань» Тагъай Ильясовични ол кюн. . .

Ауушка ёрлеп, башындан энишге, Сузакъ району арасы таба айланабыз. Эки – юч чакъырымдан артыкъды энишсюрени. Энишге бир кесек баргъаныбызлай, мешинамы рулю, сын кьатып, не ары, не бери бурулмай тохтайды. Тормозгъа басып, тохтатыргъа кюрешеме, терклигине салып, мешинамы ёчюлтген да этеме. Ол да тыяргъа болушурукъду. Мешина, лыкъ-лыкъ-лыкъ эте барып, онг чархы жардан энишге салынып, тохтап кьалды. Ачыуланмады манга, таланнган, алайда да таматам.

Чыгъып, мешинаны ал жанындан тюбюне къарасам – сол жанында баш рессор сынып, рульну кенделен тягасын кьысып тура эди. Эки Ахунов да болушуп, мешинаны ал жанын ёрге кётюрюп, рессорну темир чыбыкъ бла кьысхан кибик этеме да, Джалал-Абадха жетсек, анда облпрокуратурада бир амал болур деп, тоеден терк баралмагъанлай, барлыкъ жерибизге ингир алагъа жетдик. Биз барыргъа битеу ишле тындырылып тура эдиле. Мен башында жазгъанланы барысын да анда билгенме. Аны сизге айтама.

Анда кьалабыз да, экинчи кюн эрттенликде базаргъа барып, факъырчыгъа ачча берип, прокурорум кесине дууа окьутады. Айтхан эдим да бисмилляхий демеи атламаучусун.

Мен анга сынатмагъан кьалмагъанды.

Аз зат этдирмейди жашау дегенинг. . .

ШАЙТАН ДА, ЖИН ДА

1

Адемей деп бизде бир оюнчу киши болгъанды. Джапуладан кеси да. Бахсан ауузунда жашагъанды. Бизнича болмагъандыла ала – иш этип, бир бирлерин сора, кёре баргъандыла, башха ишлери болмагъанлай, жашау халларын билирге, керек иш болуп кьалса, болушургъа да хазыр. Бир элде болгъан жууукъларын кьой да, узакъ элlege окуна барып тургъандыла танышларын, жууукъларын кёрюрге.

Оюн, чам, кюлкую дегенинг бизни ол адамларыбыздан чыкыгъандыла дерге окыуна боллукъбуз. «Жарыктылыкъ (чам, кюлкую, оюн) адамны жашауун узайтхан этеди» деген медицина тауусум бизникилеге кырап этилгенди, бир сёзсюз.

Адемейни бла Элжоркъаны кыошлары бир бирден узакъ туйюл эдиле. Малларын тынчайтхандан сора бир бирге барып, хапар айтып, эрикгенлерин кетерип кыайтып болгъандыла. Оргаларында бир лахран барды, баям, кыачан эсе да бирледе суу ыз болур эди алайы. Энди ол лахранны эки жанына да семиз кёк мурса сакъал болуп кыалады жазда. Ол кыауура болгъунчу, баш гагуларындан мурса хычин эте да турадыла кыошланы шапалары.

Адемейни кыошу туюю болдышкы болгъан, бетлерин а бетлерин тюрлендирмеучю тютюн бетли наратла басхан таула кыатында ёзенчикдеди. Малланы кыышлатыр ючюн туюшоредиле тауладан былайгъа. Элжоркъа уа, ол лахрандан ётоп, Бахсан суу боюнуна жууугъуракъда бир тап тюзюкде орнатханды ыстауатын. Иги сыгынып кыычырсала эшитдираллыкъ аралыкыда орналгъан ол эки кыош эки кыошу кыолхознукуладыла.

Ол кыошла орналгъан тюзюкдеде ол жанындан да, бу жанындан да лахран тийрелери, мал аягы жетмегенлей, ариу кырдык болуп, кётюрем, жангы кыозлагъан ийнек иш болса, алагъа ингир ашха чала-чала турадыла алайларын. Ол кырдык басхан жерчиклени оргалары бла ол жалпакыладан эннген ишхилди жолчукъ илисингир жолчукыгъа айланып, ол кыошчула бир бирге алайны жюрюйдюле.

Бирде, Элжоркъаны да, Адемейни кыош нёгерлери юйлерине саркыып, нек эсе да, кёбюрек чырмалып кыалдыла. Ала азымы сынагъандыла аллай заманланы – бир бирге бара-келе, кеслерин кечиндиредиле.

Бирде оюнчу Адемейни эсине аман акъыл келеди: антсызма муну жигитлигин, кеси айтыучулай эсе, бир сынамай кыойсам дейди.

Ол сынаугъа жолун ишлер ниет бла бир кюн, туюш ууахтыда, малла да солуп, ышныр этер заманда, салып, Элжоркъаны кыошуна ётеди.

Адемейни томпууундан окыуна ажашмагъанлай таныучу Элжоркъа, тууратын кёргенлей а, бютон танып, кыайгы этди: «Бу туюкжух келмеучю заманында нек айланганды бери?» - деп, шорайгы болады.

– Салам алейкум, лёкыумсакъал! – деди Адемей, сол кыолундагы компутай таягына таяныракъ тохтап, башын иш да кётюре турмай, тётпеси тертамгъа болгъан, кыыйырлары ёрге кыайырылгъан кенгкыанат кыалпагыын кёк тамырлары шарт билиннген онг кыолуна ала, орталыкыдан уллуракыды дерча бурунуну туюбюнде орналгъан кыысха мыйыкыларындан ышара-ашара.

«Элжоркъа суннган бёлляй а жокыду мында» деп, тышындан биреу сёлешгенча, кеси кесине ичинден алай айта Элжоркъа. Ол да, кыадан жоунулуп ишленнгенча, кыаты, гырхы кишичикди, сакъал-мыйыгыын да, кыырса – гымых кыырыучу, кыырмаса уа – гырхылай турма кыоюучу быллымчы. Сёзюнде да, быллымчалап, келгенле (келгендиле), болгъанла (болгъандыла) деп сёлешшиучю, сюргонден кыайтханлы да, чабырлагъа кёчюп, кыырал чурукылагъа юйренирге сюймеген керти талучукъ.

– Не аман талау тийип айланаса, аман жардан кетерик, замансыз заманда, ингир да туйюлдю да, – деди Элжоркъа да, экиси да бир бирге сёлешшиучю адетден таймаздан, Адемейни тютюн саргълатхан бармакыларына эс бура. Аны алай эслегенин да билмей, Адемей айтады:

– Асыры эртте келгенсе дей эсенг, кыайтмазгъа кетерик, Элжоргъа, кетейим

да кылайым. Тютюнюм тауусулганды да, кыулакларым гезе кыулакларындай богъандыла, аны ючюм келгенме ансы, санга тансыкыдан келмегенме

Элжоркыа да кеп сакылатмады:

– Да гезени да бош ыспассыз этесе, аны жауу да эрининги-бурунунгу кеп жумушатханды, тижжух. Сен оруслу негерлериме хазырлайма деп, гезе какаланы ташатын кесинг сюртпо тургъанынги ма бу кезлерим бла кергенме, – деп, Элжоркыа онг кыолуну балам бармагын кесини кезоне тутду.

– Ол кезлеринг чартлап чыкысынла сени ангынчы. Сен а кыайда эдинг да мен гезе какаланы кемире туруп?... – деп, Адемей да жюгенни бошламаздан тутуп тохтады. Сора, биягъында айтханын унутуп, таягын хастан буруугъа сюеп, хуржунундан тютюн кыабын чыгъарып, кыоюн хуржунундан тёртгюл кесилип хазыр этилген акъ кыагъыт журун алып, махорка папрос чулгъап башлады.

– Да, тютюнлей кюерик, кыолундагъы нетда? Асыры тютюн тартхандан бетинг да мамукъ ташлай болганды, – Адемейни эрикгенден келгенин уста билген Элжоркыа алай айтып, дагъыда: – Сени кыарынынги кыалайчыгы аурургъаны билеме: гюгтюлерими бише тургъанларын сезип, элде намысы менден эсе уллуракъ жюрюген Элжоркыаны берекетин бир кыурутайым деп, аны ючюм келгенсе, – деп кыошду.

– Берекетинг болуб а, кыарынынг тойгунчу бир ашамагъанса анангдан тугъанлы, – деди да, соруусуз кыошха кирип кетди. – Анда, жыйгъычда, огдан Адемей келирни аллында алынган, бир жанлары да кызыл бишген нартох кыош кыалачла тизилип. Жылы гюгтюлени мыстындаугъа бушто этип ашагъан а Адемейге бир акъ атха миннгенча керюнючю эди. Аны Элжоркыа уста билгенди – кыачанладан бери танышдыла бу экиси, уруш аллы кыыладан, таякчыла заманларынган окуна. Ашаса да, бир иги чалгъычы тенгли бир сермеучю эди.

Биринчи кере кирген юйюндеча, таягын кыла тюбюне тиреп, кыошну тюз ортасында тохтап, тегерекге-башха кыарай кетди да, агъач кертмеден ишленнген тужур саплы агъач аякыны алды да, мыстындаудан белине дери толтуруп, эки кыалачны кесини кыатына салып, от жагъадан арлакыда сюелген томуроу кыатында кыол бла ишленнген ючаякъ шинтикге олтурду.

– Ауузланыменг? Мен бек ач блуп турама да, бир зат кыаба кетейим ансы, жеталлыкъ туююлме кыошума. Кел, уялма, сен да кыап бир, кыарынынг аркыанга жабышханды... – Ол сезлени айта, Адемей ишин бардырады: сындырып-сындырып, гыржынны айраннга атады, кыамил кыашыкъ бла кыатышдыра-кыатышдыра, чёмючно эрини-буруну бла этди.

Элжоркыа Адемейни «Элжоргъа» деп кыакыгъанын да унутуп, анга жарашдырып тургъан жарагъан чамы да эсинден кетип, кысыхач бла суууй баргъан от кемюрлени от жагъаны ортасына-ортасына тартыргъа кюреше, жубанады.

– Кысыхачны жеринде кыой, кемюрлени да кыыйнама, ары бла бери буруп, бош жубанаса, мен алай терк кетерик туююлме, – деп, Адемей буштонун таза да татыуун чыгъарып ашайды.

– Ийсагъан бир кыарысанг эди сен аштапар, – деди, Адемейни жут ашаргъа кюрешгенча этгенин керё, аны кыалачларын алай жаратып ашагъанына кыууанып.

– Быллай кеп бушто тындыргъанма мен, бир да кыоркыма, санга жюк болмам. – Алай айтып, буштосун да ашап бошап, эки кыолун да ышымларына сюрте, Адемей сорады Элжоркыагъа:

– Уолан, Элжоркыа (Адемей анга такыгъан энгта бир ат), ий Аллахчю, тюзюн

айт, бир зат сорайым санга...

– Тюз да бир сорганьнглай, сёзюнг тамагынга буштукъ болуп ёлгон, сен шырттака, – деди Элжоркъя.

Адемейни кийимлерини хагалары жокъду: телефейирек тигилген шалбары, ышым баулары окъуна бардыла бир эл багъасы, Адемей ангылагъандан, эки хуржунлу ысхарла кёлеги. Не да болсун – айтмай кьой. Адемей аны айтханына кьулак салмады. Сорлугъун хазыр этип тура эди да, нек келгеними унутхунчу соруп кьойым деген магъанада айтады:

– Ий, Аллахчу, бир айт... Кьошда кесинг кьалгъанда, былай бу шайтан, жин дегенча затла иш кёрюноучюмюдоле кёзюнге? Не тюшонгде иш?

– Кет, типиски, сени кёзюнге кёрюне болурла ансы, мен билген жокъду. Сенича терек ауаналарындан кьоркъя айланганлагъа кёрюноучюмюдоле ала, – деп кьойду, кьысхач бла кюлно кьозгъагъанындан да бёлюнмей.

– Болмаз деме, – деп кьойду, ол аман акъылы эсине тюшюп, Адемей да. – Андан сора сёз да кьошмай, ол аман акъылына Элжоркъяны бир тюбетмей кьоймазгъа ант этип кетди.

2

Эки кюн да озуп, Адемейни барып кетгенин да Элжоркъя унутаракъ болгъандан сора, кьош нёгерлеринден да хапар жокъ - бир игнирде Адемей, анасындан туума кьымыжа болуп, бетин иш да кьоймагъанлай, битеу этине кьазан кьурумну сюртюп, алайлай ол дагъазалы сырын жолчукъ бла лах-рандан ётдю да, хастанны жантагъай чалысына кьысылып, Элжоркъяны кьошуна келди. Адемейни насыбына, ай да иелигине кьараргъа алыкъя чыкмагъанды, таралгъан къара жюн тёбелеча кёрюннген булутла аны кёзюп жумгъандыла. Кьошну кьажыгъан эшигинден кёрюнюп турады: кьайын отунла от жагъада чечмелене жанадыла, от жагъа ташлагъа гюттюлени сюеп жылыта, Элжоркъя кеси да, аркьасын эшик таба буруп, алаша шинтикге чё-гюпдю. Кьолунда кьысхачы. «Ол кьызгъан кьысхач бла сермеп ийсе» деп кьоркьгъан да бир этди Адемей, алай акъылына келгенни сынамай кьой-маучу бахсанчы умутун бузмады. Аскерде сынчылары кьауумунда болгъаны себепли, эшик кьыжылдамаз ючюн, аны, эки кьолунг бла кьаты кьысып, акъ-ырынчык ачаргъа керегин уста биледи. Этеди алай: эшикни, эки кьолу бла кьаты кьысып, кесине тартады; кьол кючно жаш заманындачамы боллукъ эди – эшик кьыжт этди. Элжоркъя, жеринден кьоба да турмай, боюнун бёксю-мю бла бирге артха бурду. Эшикден шайтан маталлы бир кьап-къара экиаякъ зат, бет орамында чиммакъ бир сырын (тишлери) агъарып, босагъадан ичине атлады. Алайда жангыз да бир такъыйкяны ичинде Адемейни айтханы, сабий заманында аппасы айтычу жомакъла да жанын бийлеп тохтадыла. Шайтанланы, жинлени ары дери да кёре туруучу киби, шайтанды бу деген акъыл Элжоркъяны ол алаша шинтикчигине кьадап кьойду. «Теири, шайтан дегени бу болур эди аман ёллок Адейни», - деди да ичинден, аны шинтик-ге жабышдырып кьойгъан кючно хорлап, кесин шинтикден ёрге тартып кьобарды. Аппасы жомакъла айтычу заманда эсине тигип кьойгъан эди: шайтан да, жин да бёрю тондан бек кьоркьадыла, тонунг болмаса уа, шайтан, жин дегенча зат тюбесе, «Бисмилляхий», «Бисмилляхий», «Бисмилляхий» деп юч кере кьайтарсанг, ала думп болуп кетерикдиле деп. Ол да болушмаса

уа, аны халкъда жюрюген къубулчакъ аты Аманкай депди, аны айт. Адамгъа-ча сѣлеш.

Этди алай, аппасы айтханча. Эшик таба айланып, юч кере, секирип, тутуп къояды дегенча, ашыкъгъандан хар сѣзюн айыры айтыргъа да жетишмей, ёню тамагына буштукъ болуп: «Бисмиляхийбисмилляхийбисмилляхий!» деп тунукъ шыбырдады.

«Шайтан» а, эшикни ич къадаун да салып, босагъадан къош ичине атлагъанды, къоллары, маймул къоллача, энишге салынып, бир жиябут начас. Болмазын кѣргенден сора, къубулчакъ атын бютюнда къубултуп, «Аманкайка!» деп жалынды. Болмады. «Шайтаны» эшикден онг жанына атлагъанын эслеп, Элжоркъа, аякълары да сыгын болуп, не атларгъа унамай, не бюгюлюрге унамай, ышымлары къоргъашинден этилгенча кѣрюноп, аякъларын суйреп ала, от жагъадан сол жаны таба къабыргъагъа къысылып, не да болсун – эшикге жууукъ бир жетгем деп тебиреди. «Шайтан» да къошну онг жаны бла от жагъа таба тебиреди. «Аллымы тыйып къоймагъы» эди деген магъанада, Элжоркъа, ёню либизиреп, айтады: « Кел, кел, шайтан! Аманкайка, сау кел, жууукъ бол! Тѣрге ёт! Ма алайда гыржынынг, ма быллайда айранынг! Аша, сыйлан! Бусагъат асыралгъан иригими санга къурман этейим!» дей, акъырынчыкъ эшикге жетеди. Ол кезиуге «шайтан» да от жагъагъа жууукълашады. Ол от жагъа таба къарагъанлай, битеу кючюн жыйып, эшигим ачылмай иш къалса, эшигими ачылмаздан гам этип къоярыкъды, деп, этилип тургъан эшикге кесин урду. Алайлай, эшик, къадауундан да, безгилеринден да ычхынып, тышына аууп кетди. Элжоркъа да ол къажыгъан эшикни юсюне горф деп тийди. Къарамын къош таба атды, ызымдан секирген а болурму деп.

Хоу бир да – «шайтан» кесин отжагъа къатына жарашдыра, аллында жылына тургъан гютюлеге узала тура эди. Анымы кѣреди Элжоркъа – секирип туруп, Адемейни къошу таба атылды. Жол сайларгъа заман жокъду. Тюзюнлей, уруп, мурса къауураланы юслери, жалан аякълары алагъа да жетмей, башха заманда секирип ётерге эслерине да келмеген лахрандан, къачан секиргенин кеси да билмегенлей, секирип ётюп, Адемейни хаух этилип тургъан къошуну эшигин кесине тартды. Эшик къыйнамай, ачылды. Талакъ солуу этип, бурун тешиклери да туруп, этегин-башын жыйышдырыргъа кюреше, тѣгерекге къарады. Адемей жокъ. Ахы бютюн эди кетди: «Бери алгъаракъ келип, муну да юйюн къурутуп турады да» деди ичинден. Бу оюм, жюрегине чанчылып, кѣкюрегини сол орамын ачытхан окъуна этди.

Къош ичинде турургъа къоркъуп, тышына чыкъды. Къабыргъада тагылып тургъан ушкону, кѣре тургъанлай, алыргъа акъылы жетмей, арбазда хастан чалыгъы таяндырылып тургъан кюрекни къолуна алды.

Кеси келген жары къараса – ол «шайтан» жаяу жолчукъ бла келе. «Охо, деди ичинден, бу мени къоярыкъ туююлдо, тейри. Энди уа не амал? Ёлюп туююл эсе, къайда къуругъанды бу амандан ёллок!» деди кеси кесине. Кычырыргъа уялгъан да бир этди. Алай: «Ёлюм къоркъууда нѣгер излеген айып нек болады?» деген акъыл мурс кюйдюргенлей этди.

– Адей! Ой, Адей! – деп къычырды, битеу ауазын тамагына келтирип, тамагыны къарыкъгъаны къатыш сыгъынып.

– Ой, не хахайды бу! Нетесе? – деди ол, аякъларын да кенг-кенг сала, жантая-жантая, уллу атлап келе тургъан «шайтан».

Элжоркъаны «шайтандан» къоркъгъаны бош эди, алайда, Адемейни айт-

ханы эсине тышоуп, уялгъандан эси ауаргъа жетди. Къолунда нарат кюрекни тутуп тургъанын да унутуп, «Бу малгъунну не бла ёлтюрейим?» деп, нарат кюрекни ары бла бери силдей, тегерегин къармайды. Алайлай, къабыргъада тагъылып тургъан къауал эсине тышоуп: «Ажаланг мени къолумдан боллукъду, сиркесакъал теке!» деп, тишлерин, юзmez чайнагъанча, къыжырыкълата, бир секиргенлей Адемейни къошуна ташайды.

Орталары не бла бошалгъанындан хапарым жокъду, алай Адемей, ол кюнден сора да, кеп жашап, кеси ажалындан ёлгенин а кеси кезюм бла кергенме, ётюрюк жарамаз.

Жашау дегенинг кеплеге тюбетеди...

ИНГИЛИЗ ТУЗ

XIX-чю жюзжыллыкъ бизни халкъыбызны кеп затлагъа юйретгенди. Бир-бирледе адамны къыралгъа, оноучу партияны нетлерине кертиликге жетгенде, атангы, анангы, тенглеринги, ахлуларынгы окъуна да харам этерге керек эдинг. Сёз ючюн, «Мени къарындашым совет властьха ариу ниетден къарамайды», - деп, адамны туугъан къарындашы окъуна гелеугъа бир сёз жетдирди эсе, аны иши кырты болуп къала эди. Аны себепли, революцияны жолларын сайлагъанла, ол жолдан, ала билип, бир киши да таймаз ючюн къолларындан келгенни этгендиле. Кеслери да не сёзлеринден, не антларындан таймагъандыла, къырал ишге жетгенде, кишиге бет этмегендиле. Аллай ниетли адамланы саны асламыракъ болур ючюн Коммунист партия революциядан сора жыллада партияны къысха курсларын къурагъандыла. Сёз ючюн бир юч айны дегенлей кезиуно ичинде партиягъа кертиликни, аны жолун бардырыр ючюн жан аямауну дерслерин башынга кийип, жанынга дарман этип чыгъаргъа керек эдинг.

Отузунчу жыллада (иш озгъан ёмюрде бола турады) мени къоншум да аллай курсланы тауусуп келген болады. Окъугъан а Ростовда этгенди. Келе келгенлей, ташыуулу, биченни заманы болады да, аны шахардан къатында Огъары Холамдан кече келгенле XVIII ёмюрно ахырларында къурагъан, жангыз да бир ара орамлы элибизде тауда кырдык бишгинчи элде озуп баргъан кырдыкны чалгъан биченчи жыйынны ишине къараргъа буюрадыла партияны обкомунда. Ташыуул, бичен ишлеу дегенча, аллай къазауат ишле бошалсала уа, дайым ишлерик жерине иерге айтхандыла.

Айтылды – этилди. Жайтуугъаннга (ол мени къоншуму атыды, адамланы, къаты селешип, жанларына тийген болса, «Ай, сен жай туумай, къыш туууп бузлап къалгъыенг ангынчы» деп да къаргъаучу эдиле ичлеринден) ол жорукъ эди – жазны жыл сайын келгенича, айны кекден жарыууча, кюнню таягъыны жылыууча. Партия жумуш болсун ансы, сырты бла таш да ташысын.

– Сиз айтханлай! – Андан сора бир сёз да къошмагъанлай, Жайтуугъан элге тебиреди. Нальчикден элге дери жаяулай келди. Элде, ата юйюнде къалгъан да этди бир кече, жууукъларына кире-сора да къыйналмады. «Къуллугъумда керсионле!» деп къойду кеси кесине.

Эрттенликде эрте туруп, эгечини къыхнына да къарамай, «Заманым бек азды, партия буйрукъду мени ишим, ашым да, деп, ауузуна суу да салмай, чыгъып кетди. Конторгъа келсе, анда алыкъа киши да жокъ. «Охо-о, деп сейир

этди кеси ичинде Жайтуугъан, партияны айтханын былай эте эселе была, сора товарищ Сталинни буйругъу кыйры барады?»

Бираздан, сабан агъачха жегилириклері келмеген ёгюзле кибик (Жайтуугъанны эсине бек алгъа келген акъыл ол болду алайда), жантая-жантая, созулуп, бирем-бирем жыйыладыла колхоз таматала – председатель, партком, къагъытчы (бек артда).

«Таматала жыйылыргъа хар затны да хазыр этип турлукъ къагъытчы бек артха келе эсе, ол председателни болумсузлугъунданды», - деп бичди кеси кесине Жайтуугъан. Арлакъда сюелипди. Ишге къалай келгенлерине кесин билдирмей къараргъа сюеди. Андан сора да – жангы къуллукъчугъа къалай тюбериклерин кёрюрге сюеди, бары да жыйылгъандан сора юслерине кирип барып. Чалгъычы жыйынны таматасы да келди, правленнге кирип бара, нек эсе да, ачыуланьп, къолларын ары бла бери булгъай. Ол жууукъ адамларындан окъунады.

Бир кесекчик сакълап туруп, кирип барады правленнге. Ёре къурукълай, сир туруп, «Кел, Жайтуу (эллиле анга алай айтып болгъандыла), жууукъ бол!» деп, секиришип, олтуруп тургъан жерлеринден ёрге тургъанларын да кёрмеген кибик этип:

-Если вы на работу приходите в такое время, то понятно, как идут дела в колхозе, - дегенни айтып, ёре бёркюне онг къолун бир жетдирип, ёргерек сюеп, партком бошатхан шинтикге олтурду.

Ачыу тийди 3 айчыкъгъа ана тилин унутуп келгени алайдагъылагъа. Сёз а айтмадыла. Ол кезиуде адамгъа «материал» къурап, тутдуруп ийген, бек къысхан заманда, хуна артына бурулугъандан къыйын туйюл эди.

– Как дела на сенокосе, на заготовках кормов? – ол сёзлени айтыр-айтмаз, кёзлерин чалгъычы жыйынны таматасына жандырды.

Чалгъычы жыйынны таматасы Чолтанланы Ауалты не ёрге къоба турмады, неда аны соргъанын къулагъына алмады, кесин алай тутханы ачыу тийип. Ала сабий заманларында бирге ёсген, артда да бир бирни ийнакклап жашагъан жашладыла. Орусландырып сёлешгени уа школда окъугъанларында орус тилден белгиси 2-ден ёрге бармагъанын уста билген жашлагъа хычыуун окъуна кёрюндю – юч айгъа тилни алай уста билирге амал бар кёреме деген магъанада. Ауалты правленни таматасына къарап айтды: «Тазия Дуппурда жыл сайын да 300 гебен этиучюбюз. Бюгоннге биз анда 200 гебен сюегенбиз. Бир 20 гебенлик дырыныбыз да барды. Бюгон бирлерибиз дырынны ёрге аллыкъбыз, къалгъанларыбыз а чаллыкны къалгъанчыгъын юзерикбиз. Таугъа чыгъар заманнга 15 кюн барды да, жашла бир кесек солургъа онг табарыкъдыла».

Ол кезиуде Жайтуугъан, не айтыргъа билмегенлей, сюелген жеринде сюелгенлей, анга олтур деген да табылмагъанлай, алайлай сюелип тынгълады.

– Посмотрит! Проверит! У меня такой право барды, – деди, бир таулу сёз да къошуп, Жайтуугъан. – Манга бир кон беригиз да, завтра партияны горкомуна напишим рапорт. Анда посмотри гебенлеригизни.

Алай бла, чалгъычы жыйынны бир жартысы гебенле сюей, къалгъанлары уа чала тургъанлай, тюш ууахты жете, Жайтуугъан Тазия Дуппургъа табылды. Гебенле сюегенлени къатларына бара, ол чала тургъан къауумну ичи бла ётерге керекди. Аланы орталарына киргенден сора, атдан тюшгени жокъ, бег жарыгъаны жокъ, онгуна бла солуна айланып, атны юсюнден ары айланып: «Здрасте!», бери айланып: «Здрасте» дей, озуп кетди. Чалгъычыла да, чалгъанларын къоюп,

анга сейир этип аралыпдыла.

Айтама да, тиош ууахтыды. Чалгъанла, дуруларын чыгып, азыкыгъа олтурлукьдула.

Дырынчыла да, бир бирлерине къарашып, мыйыкъ, сакъал тиоплеринден кюлмиош эте: «Здараста, здараста, Жайтуучик! Жуукъ бол, Жайтуучик! Аtdан тиош, Жайтуучик! Айранчик попей, Жайтуучик!» деп, масхара алгыш этдиле, жарыкъ болдула. Ол кезиуде Ауалты азыкыгъа олтурлукъ жерлеринден бери къарады. Бир чёмиоч айраннга инглиз туз къуйду да, Жайтуугъанны азыкыгъа чакъыргъанлагъа кюшулуп, айтды: «Кел, Жайтуу, айранынг хазырды. Азыкыгъа бездан ыйлыгъа эсенг да, суусапдан къачма».

Ол кезиуде Жайтуугъан, онг аягы кёпчекге илинип, сол аягы тутмай, жыгылыпгъа аздан къалып, атындан тиошдю. «Хэй, хэй, хэй!» - деп жашла да, жыгылыпмы кетди деп, къарап-къарагъынчы алайда табылып, ёзенгиге жабышдып, атындан тиошерге болушдула. Аtdан тиошерде хыны болгъаны уа жангы гебеннге бахсаны, тишлери бери, тышына, айланып, таяндырылгъаны эди. «Дырыннда бош сенек нек болургъа керекди? Кесин да былай сиерге жарамайды!» дейме деп, Жайтуугъан, бара барып: «А как это называется по-балкарски?» - деп сорду да, бахсаны бери айланып тургъан тишлеринден хыны басды. Бахсаны сабы «тарх» деп, кенгдегиле да эшитирча таууш этип, Жайтуугъанны башына мангылайы къатыш тийди.

«Оу, анам! Бахса тийди башыма!» дегенди алайда Жайтуугъан. Чалгычысы, дырынчысы да «харх» этип кюлдоле, онг кюл аязы бла мангылай орамын сылай,

Сол кюлу бла да хуржунундан палатогун чыгъара. Харх этгенлени эслеген да этмеди.

«Ана тил кесин унутдурлукъ туйюлдю!» - деп кычырды элде аны тенгшисине саналгъан Ауалты. Жайтуугъан ол жанына къарады да, келгенлеге кеси да кюшулуп кюле, азыкыгъа олтурургъа кетди. Бара баргъанлай, тамагъын толтуруп тогъуп, кылакъ саплы тужур гоппанны айранын тагъун чыгъарып, тындырды. «Бир азыкыгъа ол да тамам эди» деп, гюреннге кюшулду. 10 минут да озгъан болмаз эди, тегерегине-башына хылыф-хылыф къарап, нек эсе да, адыргыланып, секирип ёрге турду. Билгенле да, билмегенле да бирден сейир этдиле: бирлери (билмегенле) олсагъатха мынга не болду деп, экинчилери уа (билгенле) – нечик терк тагыды деп, жашыртын кюледиле, тауушларын чыгъарыгъа кюрккуп, тыгъыла-чачыгъа. Ол кезиуде Жайтуугъан сыртлыкъдан энишге, агъач ичине ташайды. Кёп да турмады. Чертлеуюк юлкюню артындан чыгып, башын сыртлыкъдан бери да бир къаратып: «Оллахий, болмады», - деп, артха ташайды. Алай эте кетип, азыкыгъа къайталгъан да этмегенлей, ючюнчюмю-тёртюнчюмю кере башын бери къаратып: «Оллахий болмады», - дегенден сора, атын да отлама кююп, элге энип кетген эди.

Андан сора кюнден-ыйыкъдан бир кере келип турду чалгычычыланы ишлерин тинтирге. Билген болур эди, баям, Жайтуугъан ана тилин алай терк унутуп, керпесленнгени ючюн жашла дерт жетдиргенлерин. Элдилерин да танымагъаны ючюн.

Эс да кюшады жашау дегенинг...

САБИЙ КЁРГЕНИН ЭТЕДИ

Шамшият жети жылына энди кирген, школға барырга хазырлана тургъан жашчыгына – Эсеннге – сорады бирде.

Жазны келген заманы, терекле чагып, эрлени, тиширыулары да, санларын кирпилдетген заман, жангы кырдык, кесини жерден ёрге уруп келгенин эшитдирип этгенча, хауаны жашил зангырдатхан – алай бир кюнде, кьоншу кьатынла бла кьабакъ эшиклерини аллында олтуруп болады Шамшият. Эсен, арбаздан чыгып, андан-мындан, таулу эллени кьайсында да болуучу бутакъ орамчыкь-ладан зынгырдауукъ кьулакъ суучукьла кибик, кьуюла келип, уллу орамны толтура кетген негерчиклерине кьошулуп, эл кьыйырына ойнарга кетип теби-редиле. Олтуруп тургъан тиширыулары аллары бла озуп тебирегенде, хар бири сабийлеге бирер ариу сёз тапды да, кьубултду, ёрге турурга эниклеу этди. Шамшият а Эсеннге сорады:

– Эсеуюм, уллу болуп, кёп ахча алгъан кьуллукьчу болсанг, сёз ючюн – Путинча (кьыралны Президенти – автор), ахчангы кимге бере турлукьса?

– Кьатыныма, – деди, бара тургъанын да бёлмегенлей, бетчигинде кюлкюмон да ёчюлтмей, жашланы орталарына кьутулуп, кёзден теркирек ташайырга ашыгып.

Мах деп берди санга уа дегенча, тиширыула Шамшиятха битип кьалдыла. Аланы ол кьарамларын Шамшият эсеген да этмеди.

– Нек, аурунг? Алай айтмаученг да? – деди Шамшият, алайда сабийни айтханын кесине табыракьга тюзетир акьылда.

Жашчыкь, сабий негерлерини ичлеринден бери айырылып, тюзюнлей юйюнде кёргенин айтып кьойду:

– Да папа да ахчасын аммагъа бермейди да. Сен да аммагъа бер демейсе да. – Ол сёзлени айтып, Эсен, гуппурчукъ да болуп, бёксюмон алгьасындырып, чабып, бир кесек узайгъан жашчыкьланы ичлерине кирип кетди.

Шамшият алайда олтургъан кьатынланы бетлерине кьараргъа уялып кьалды, анадан эсе сормагъан болгьуем, дегенча.

Ма алайды жашау дегенинг...

КЕЛИНИ БЕШЪАРМАКЪ БЕЛГИСИ

Бу белгини келинини керти да кесине этген белгиси болгъанын Сюйдюм кеч ангылады...

Жангыз жашы юйдегили боллугьун билдиргенден сора, акьнор, кьара кьашлары, жангы кьаргъа кьарылгач кьанат тюгю тошгенча, алай шарт кёрюннген, тапбурун, сьйдамерин, узун бойлу Сюйдюмню агьачы жаппа-жангьдан ишленнгенча, болгъанындан да ариу – айбат болду. Баш иеси Терскьолда кьутхарыучу жыйында ишлей тургъанлай, бир немисли кьаячыладан бирлери кьая жарылгъаннга кетип, аны чыгъарама деп ёлгенли юч жылдан бери да кьарасын тешмеген Сюйдюм бир такьыйкьагъа, садакъ окьча, бийик тюз нарталаны, бетледен кетмей тургъан кьарны, акь-кьолан кьайынланы бирден бир ариу дуния этип кьойду. Кючлю эди нюрю.

Ол жанында жашла кьатын алыргъа, юйлю болургъа, заманында сабий ёсдюрюрге артыкъ бек ашыкьмаучуларын билген Сюйдюм жашыны жыл саны

кѣп бола баргъанына бек жарсый эди. Асыры кѣп айтхандан, жашын эрикдирген да этгенди. Кесини жыл саны да алыкъа тиширыу орталыгына жетмегенине да къарамай, ол кесини жашаууну эшигине кирит салганды. Аны баш борчу (Сюйдюм ангылагъандан) – жангыз жашыны жашауу эди. Аны бир чирчиги болуп, этегин жибитир эсе деген болмаса, кѣзюне бир зат кѣрюнмейди.

«Хар затха да Аллахны оноууду. Заманы келгинчи тургъан болур, энди уа Аллах къурагъанладан болсун, - деди, кеси алына къалгъанда, Сюйдюм- Кеси сайлады, къууанса да – кеси, сокъуранса да – кеси. Кеси жыгъылгъан сабий жилямайды. Манга уа – айымыса, ол ыразы болсун ансы». Кесине алай айтып, дагъыда къаргъанды: «Мени этими ашап, къанымы ичип турса да, келинни чийин Майжаннга билдирем, Аллах, сен айтхан эсенг. Аланы орталарына мени хатамдан бир тюк тенгли суукълукъ кийргенден Аллах сакъласын». Сюйдюмно айтханы – айтхан эди.

Келтирдиле келинни адеги бла. Берилген да этди, алыннган да этди, алай эки юйден тышына чыкъмай. Не да болсун, ол саргъндан ортада бир тюрлю кѣлкълды болурча туююлдо. Кертиси да, аны юсюнден бир сѣз да чыкъмады ортада.

Ол да бек къууандырды Сюйдюмно.

Келини иги жерден эди. Тѣрт эгечни таматасы. Бары да – жетгенле. Ата бла, ана бла (ѣмюрлери минг жылланы болсун!) ѣсгенле. Эрке юйренмегендиле, халгъа кѣре. Сомну шайгъа къошуп, юй болгъанла. Ол санауу да келди келинни биргесине. Кесини къыйыны кирмеген мюлкге да. Жангы ун машокну башлагъанда, лѣкумлукъ алып, унну башын ариу сыйдамлап, башына къол аязын жайып салды да, беш бармагъы да билинирча, белги этди. Машокну башын а, къыса да турмай, унну юсюне бош къайтарып къойду.

ѣмюрюнде бир хыйлалыкъгъа тюзелмей кетген Сюйдюм аны эслемеди. Машокну башын ачып, кереклиси тенгли бир ун алып, машок башны артха къайырып кетип турду. Келин алса, белги эте, Сюйдюм (Къайын ана) алса, аны эслемей, бир ауукъ заман озду.

Бирде айтады келин:

– Сыйым (Сюйдюмге келини атагъан ат), бу ун бир терк къорайды. Аяулуракъ жюрютюрге керекди. Адамгъа ишми бересе?

Бек сейир этди анга Сюйдюм:

– Къайдан билесе анга тийилгенин, къалгъанын? Нетда муну къорагъаны? Ашаргъа деп алгъан эсек. Ёнкюч да берген болурма. Нетда!

–Ахшы, алай эсе, – деп къойду бу жол келини. Алай белгисин а салды. Сюйдюм да эследи аны. Ол да бир кере, ун ала туруп, кесини къол аязын уннга мухур этди. Алай Сюйдюмно къол аязы келинини къол аязындан гитчерек эди да, келини кѣргенлей окъуна билди аны. Сора келини машокну башын, хар ун алгъндан, бау бла, илинмек этип угъай, къара туюмчек этип къысып башлады. Сюйдюм (къайын анасы) тешалмады да, ун алгъанын къойду. «Азыгъымы аллыма келтирсин да турсун, аман болса да, манга аман болсун», - деп, келинине болушханын къойду. Жашына уа абери айтмады. Айтса, жаш кечмезге боллукъ эди. «Андан эсе ѣлген этейим!» деди Сюйдюм.

Жашау дегенинг кеси сынаиды адамны...

ХАЛАЛЫҒЫНЫ КЫЙМАТЫ

Бир заманлада, десем да – 1965-1970 жыллада, Қашхатауда (ол заманда Совет, бусағатда – Черек районда) район газетни редактору болуп ишлегенме. Ол жыллада партия айтханны этмей амал жокъ эди. Урвань районну бла Совет районну бирикдирип, бир ненча жыл озгандан сора, Н.С.Хрущёв кетип, Л.И.Брежнев келгенден сора, ол керексиз улайтыула кетерилип, районла жерлерине кьайтарылгандыла. Ма аны себепли жиберген эдиле мени ары, Совет районнга, жангы газетге редактор этип.

Ол кезиуюмо бек кьууанып эсгереме хар заманда: тенглик, нёгерлик, бир бирге кертилик, оюн, лакьырда, чам кенг жюройу эдиле. Бизни тамата нёгерлерибизден бири – Гажонланы Идрис (мени Орта Азиядан окьуна таныгьан, бир жерде жашагьанбыз анда – Кьыргьызны кьыбыласында Юзбекистан бла чекде орналгьан Ленин району арасы Ленин-Джол элде) дуняда болмагьанча халал, кьолачыкь адам, хар ишлеген жеринде жашлагьа иги болама деп, тёлеуге-тёлеуге тшоше турду. Ичерик да, башын «сау» этерик да аны табып кьоя эди. Тойгьа-кьуанчха чакьырылгьан болса уа, анда ахча-бохча жьыйылгьан зат болса, сёз ючюн – киеу нёгерликле, андагьыла бары да Идрис не берлигине кьарай эдиле. Андан аз берип, айыплы болмаз ючюн. Бир бирледе нёгерлери ичлеринде тьырман да эте эдиле анга алай уллудан тутуп кьойгьаны, алай бла уа аланы да хуржунларыны теренлерин кьармагьаны ючюн. Да не амал – жьыйылгьан жерде аны ачыкь айтып да кьоялмайса, бир жашьыртын тартхан жерникледе болмаса.

Не да болсун, колхоз фермада, харчевнада, темир тьокенде да ишлей турду Идрис, нёгерлери окьуна аны бир жерден бир жерге кьачан кёчгенин билмей. Жер альшханьын билселе уа, ол ишде аланы (нёгерлерини) хагалары да болгьанын а киши соргьан да этмейди, Идрис кеси уа, садакьа жьыарыкь болса да, ауузундан сёз да чыгьармагьанды. Бир жерде тёлеуге тшоше, аны башын жулур ючюн ахчачыкь жьыйып болгьандыла, алай ишге башха жерге кёчгенин а кеч, былай бир жьыйылып, тартханчыкь да, лахоргьа жьыйылгьан заманда. Эм ахьырында Идрис ёртен ёчюлтюучюу махкемеге киреди ишге отчу (орусча анга пожарник дейдиле) болуп. Аны кишиге да сагьынмайды, биягьы жьыйыла да – тарга, жьыйыла да – тарга, тёлеген а Идрис эте турадыла. Анга юйреннген нёгерлери соргьан да этмейдиле Идрисге абериси бармыды, жокьмуду. Ала ичериклерин ичип, яхшы лзорчукь этип, бир бирлерине масхара жьырла тагьа, чыгьып кетип турдула. Идриссиз тьобешген иш этселе уа, эрттеден бери да Идрисни кьутултургьа ахча жьыйымагьанларына сейир эте-эте, кюледиле.

Бирде уа, биягьы бир жьыйылгьанларында уа, нёгерелеринден бири сорады: «Идрис, ий Аллахчу, бир айт, бир мишегеннге кьутулгьан болурса бу жол ансы, кьайда ишлегенинги бир чууун чыгьармайса, тауукьну боюнун тартып, башын, кьайырып, кьанат тьобюне сугьуп кьойгьанча этгенсе да кьойгьанса. Кьайда ишлейсе бусагьатда уа?»

– Юйлеригизге от тшоше, билирсиз, – деп жауашлап кьойгьанды Идрис. Идрис отчу болуп ишлегенин анда билгендиле нёгерлери. Ала, бир бирлерине кьарашып, гимхотларын ууучларына сугьуп, пырх-чырх этерге кьалдыла. Идрис а, тартырыкьчыгьын да тартып, не аз да тюрленмей, ьзындан кьабарыкь кьатыкьчыгьын кьаба кьалды.

Андан бери ол ишни билгенле не эшитгенле, кьайда ишлейсе деп соргьанлагьа, милицада ишлеген: «Ишинг милицагьа тшоше, билирсе!» деп, МЧС-де

ишлегенле: «Юйюнг юсюнге оюлса, билирсе!», жолчулагъа сорган болса уа: «Бахчангы ырхы таласа, билирсе!» деп къоядыла. Толу ангыламагъанлагъа ол айтыуну магъанасын да ангылата, ангылатхан заманда уа, аны биринчи «автору» жаннетли боллукъ Идрисни аты да игилик бла сагъыныла. Мен да этиучюме алай.

Кёп болмай «Бийнегер» деген пьесагъа кёре салыннган оюннга къараргъа малкъар театргъа барама, сабийлени аналарын да алып. Оюнну биринчи жарымы бошалгъандан сора солургъа пьесаны автору Тёппеланы Алим бла бирге чыгъа барабыз да, бир уста тиш дохтур негериме тюбеп къалабыз. Салам-лашабыз да, сорама Алимге:

–Таныймыса бу жашны?

Алим а, ол адамны тюбюнден башына (аягъындан башына дери дерик эдим) дери къармап, сынчыкълап, тюрслеп чыгъады да, бетине битип айтады:

– Угъай, тейри адамы, таныялмайма, бир жерде бир кёрген эсем да, айып этмесин, унутханма. – Сора, манга да, анга да кезиу-кезиу къарайды да, ол тиш дохтур жаш да ышарады, «Мени таныймай кёбюрек турсагъыз, кесигизге игиди» дегенча, жумушакъ нюр келген бетин манга бурады. Мен да ичимден, Алимге къарап, айтама: «Тейри муну къолуна бир тюшсенг а алай терк унутмазентг»,-

дейме да, тышымдан а:

– Тиш аурууунг тутса, танырса, – дейме.

Анымы эшитеди Алим: «Оу анам!» деп, онг къол аязын аузуна чолпу этеди. Ангылап къойдум мен да алайда тиш ауруу Алимни да бир сынсытханын. Жашау дегенинг кёпню салады эсе...

ОЙ, ЗАМАН А!

Жаш заманында адам кёп жынгылычла да эте болур, этмезлик ишлерин этип, айтмазлыкъ сёзлерин айтып, арта уялыргъа да аз тюше болмаз. Бошму айтадыла: «Жашлыкъ этди», «Жаш болса – баш» деп. «Жашлыкъдан этгенди» дегенча, бир терслигине кечимча айтылгъан сёз да жорюйдю жаш адамны юсюнден.

Мени да болгъанды жаш заманым, ийнаныгъыз. Уруш, кёчгюн жыллагъа тюшгенликге, ол жаш заман кесини къылыгъын этдирмей къоймайды.

Школгъа барып башлагъан жылларымда мен бир деп бир орус сёз билмегенме. 5-жыллыгъымда къзаха, къыргъыз миллетлени орталарына тюшюп, орус тилден эсе алгъаракъ ол миллетлени тиллери бла шагъырей болганма. Арта да орусча да къан уста бола кетген эдим.

Окъуй турабыз да, бир 6-чы класслада болур эди – биргебизге окъугъан тарлы къызчыкъгъа – Камалдинова Кадихунургъа – жаным кесин тешек этип къояды. Не юрешип да, кёзюмю айыралайма. Биргебизге таулу, къыргъызлы, юзбекли, оруслу къызла да окъуйдула. Таулула барыбыз да, бусагъатдача болмай, бир бирни туугъан эгечледен бла къарындашладан да татлы жюрюте эдик. Ол себепден, Зокаланы Раядан айтдырама сырымы ол къызгъа, Кадихунургъа, мен да, башхала да, къубултуп, Катя деучю къызгъа.

Рая къууандырмады. Школ амалланы да этип юрешеме: дерс бошалгъанлай, партасыда къалгъан китабына, жазып, ары дери хазыр этип тургъан къагъычгъымы салама. Дерс жангъдан башланганда, кёзюм, жаным да аны

паргасына кыош салдыла. Мен артхаракъ паргадама. Мени кыагытымы кёреди ол Адам, хыны-суху жыртып, онгнган гетенден тигилип этилген сумкасына салды. Элттип, ары мени жанымы да салгъанча кёрюнүп, бек кыйын тийди. Тюнголдюм. Мени ол халымы кёрдю да, Рая бирде: «Кыызла алай эте туруучудула, багъалы этдирип, эл кыбузчулача» деди. Ол бизден абаданыракъ эди, эспирек.

Алай бла, тюнголе-термиле, 9-чу классха жетеме, аманны кебинден. Дертленсе, адам этмезлик жокъду. Дертни юсюне суймеклик да кыошулса уа – бютонда.

Не да болсун, жууушдурама, жууашдырама. Аны атасы бла анасы да биледиле, мени анама да сездиредиле, сууутмай, чайпалтмай, кыошханчыкыла да эттип. Кыолгъа алады анабыз мени. «Алайсыз да башха миллетлени орталарына тюшюргенди кырал, былгагъа байлашып, артха кыайтхан төре иш болса да, мында кыалып кыаллыкъды» – аллай кыоркыуу барды анамы. Анамы да ангыларгъа боллукъ эди, жашлыкъ кыоймай эди ансы – атабыз урушдан кыайтмай кыалып, кеси ёсдюре эди бизни – тамата кыарындашым Салимни бла мени, кюлкёмюр төгюп, букыу солуп.

Кыоркыгъанында да бар эди магъана, ана жюрек баласыны жюрегини тебиюнден ангылап кыояды хар барын да. Мен да, кертиси, алай тюшюп кыалса, жашаууму ёмюрден ёломге дери Кадихунур бла байларгъады умутум. Сизден а энди не букъдурлугъу.

Кадихунур да биледи анамы ол кыайгысын. Тюбеген жерде керирек турургъа да кюрешеди. Анам анга жукъ айтмайды. Айтып да не айтырыкъ эди биреуню кызына. Алай, кесине эртте-кюнден келинлик этген суноп: «Терк кыорагъын, кесинги иги хазырлап бир тур!» дей турады ичинден. Ол кезиулге бизни туугъан жерибизге кыайтарыгъа боллукъ хапарла кыаты жюрюй эдиле да, анга да ышанады анам, ары кетип кыалсакъ, айырылыр эсе уа мындан, деп. Саулай бир халкыны кыадары бла байламлы этеди анам жангыз мени жашаууму. Мен а женгдирмейме бир да анама. Тура турдукъ алай.

Район ара ол кезиуге тапландырылгъанды, почтасы неси, школу-окыуу, бары да тап этилгенди, ара орамгъа чайыр салыннганды. Элни, район ара Ленин-Джол Эл эди, кыйыры табасы бла Иничке-Сай суу барады, ары жанында мамукъ ёсдюрюлген уллу ёзен. Сууну ары жанына ётген уллу жарагъан кёпор ишленгенди. Мамукъ сабанны кыйыры бла энишге – Юзбекистан табагъа кенг жол ишленгенди, чайыр салыннганды. Энди Юзбекистаннга неда Кыыргызстанны кесини чек эллерине баргъан мешинала, Эл ичине кирмей, тышы бла, бу жангы жол бла озаргъа боллукъдула. Жолну ары жанында, мамукъ сабанладан кесип, юй тюплеге жер берилгенди да, алайда да юйле ишлене турадыла, Эл кыуралыргъа жетгенди. Бизни таулуладан да кёчгендиле алайлагъа жангы юйле ишлеп.

Ол кюнледе, эсимде туююлдо не болгъаны, бир иш чыгып, кыурманлыгы этген эдик юйде. Бир ингирде, кёз байлана, Кадихунур бла мен тюбешибиз да, ол мен сагъыннган жангы кёпор бла сууну ары жанына ётюп барабыз. Бизни юйюбюз да алайдан узакъ туююлдо. Аланы юйлери да – алай, кёпорден төбенирекде элден суу боюнуна чыкыгъан жерде кыйырдан ючюнчю юй. Кёпор юсюне жетгенде, суу тауушундан бир бирни иги эшитмей, ауазыбызны кёпорюп, эркин сёлеше барабыз. Ол кезиуде мени анам Аба, тамата кыарындашым Салимни кыатыны бла бирге, кёпор кыулагы бла энишге тюшюп, сууда кыой

ичлени жууа боладыла.

Ары баргъанлы да, танымагъан-билмеген жерлеринде кеслерине артыгъы-ракъда сакъ болуучу таулу тиширыула тегереклерине-башларына къарай болур эдиле ол къарангысы кёкден тюше башлагъан заманда. Алгъа жолда келе тургъан эки къарелдини келиним эслейди. Мени ауазымдан мени танып къояды. Экинчиси уа Кадахунур болгъанына не сёз – келиним аны уста биледи. Сау къаллыкъ, келиним, Аба мени ауазымы эшитмеги эди деп: « Муну мен таза жууаллыкъ болмам дейме, Мама (Абагъа алай айтычу эди келиним), деп, кьой быдырны анама береди, алай бла аны къулакъларын ол быдыргъа «жамаргъа» умут этип.

Хоу бир да. Мени анам бош Адам болса, мени кибик бир телени Адам эта-лырмы эди дейсиз. Къулагъы эшитмесе да, солууу эшите эди аны, иш бизге жетсе. Быдырны кьолуна чулгъап, суугъа талатыргъа энишге узалгъанлай, жюрек ауазы мени сёзюмю эшитдирип къояды. «Бу заманда ол кеси жангыз болур амалы жокъду, Аллах бирди», - деп, заман кыйынлыкъы окъуна да ариулугъун онгдурмагъан айсурад бетин сол жанына кёк таба айландыраракъ акъырынчыкъ бурду. Келиними ахы кетди. Алайлай, хар несин да унутуп, терини да, ташны кысыханча, кьаты кысып, жолгъа атылып чыкъмаймыды дейсиз Аба. Анымы кёреди Кадахунур – агылады мамукъ сабан таба. Мен а артха бурулама да, аллын тыйып, кьучакълап тьяма: «Къой, аны да уялтма, кесинг да кыйналма» дейме.

Хоу бир да дегин – тартдырады кесин. Бир кесекден, келин да болушуп, сууутабыз кызыгъанын да. Манга да жукъ айтмай, этгенине кеси да сокъуранып, бизден да уялып, тыншчыкъ суу боюнуна энди.

Тюрленмеген эди манга ол кызы, таланган. Ол да сюе болур эди мени. Алай къадар болмады. Биринчи сыймекликни таутыууча уа къалгъанды эсимде, айып этмегиз.

Жашау дегенинги бир дерсиди ол да...

БЁРЮНЮ ДА КЪОРКЪУТХАН

Бир заманлада, мен да – жашыракъ, миллетле араларында татлы кьоншу-лукъ да неден да сыйлы жюрюген кезиуде, кысыха сёз бла айтханда уа, XX кюжкыллыкъны орталарында, къабарты газет бла бизни малкъар газет Каб-малкъпотребсоюзну юйюнде (Нальчик, Ленин атлы орам, 33) 3-чю къатда орналып эдиле. Бир бирге кьоншулукъла ийген дегенча, аллай эм дагъыда башха ариу тау адетле, паркдан келген нарат хауа редакцияланы отоуларында къалай эркин айланычу эди эсе да, эки редакцияны ортасында тюз ма алай эркин айлана эди. Хар редакцияны кесиндеча.

Лакъырда, чам, самаркъау да, миллет айырылыкъ дегенча, бусагъатда кенг жайылгъан жараусуз чурумланы «кеплерине» сыйынмагъандыла. Ол себепден таулу – къабартылыгъа, къабартылы да – таулугъа, жанына тиер деп, бир да къоркъмагъанлай, чам этерден къалмагъандыла. Жангы жылмы, 23-чю Февральмы (Совет аскерни кюню) дейсе, неда Биринчи май да болсун – кьайсы къууанча да бир бирге тигим табакъла ийгенден, аланы элтирик келечиле сайлаудан бошамагъанбыз. Алай эте кетип, къууанчны ким кьайда этгенин билмей къалгъанларыбыз да болгъанды.

Къабартылылада Хатъза деп бир чамчы болуучу эди да, аны ауузуна тюш-

мезге кьайсы бирибиз да кюрешгенбиз. Ол бир зат тапса, сау кёрейим, атынг не иги бла, неда аман бла элге хауа телефон бла жайылыр. Ол бир айтса, бир да аяма андан сау кьутулургъа. Аланы, кьабарты газетде ишлегенлени, бирлери – Хажикар айтады: «Садакь окьча, тюз ёсген наратха кьарап, бу кьая жаркьалагъа илинип, жел келтирген урлугъундан кимилди битген кьынгыр-мынгыр, бокьур, кьара-акь иегили кьайынды деп тохтаса, айтханындан кьайтыр амалы жокьду, кьайын кьулакь бла нарат агъач бирге кьошулгъан жерде сюелип тургъан болса да».

Хатызаны стол тамата этерге артыкь бек излемеучю эдиле. Ол да, суймей угъай, лакьырдамы-оюнну кётюрген да болур, ойнаргъа, чам этерге кеси бек суйюп, кесини юсюнден айтылса уа, кьардан тойгъан союлдукь гогуш кибики, метеке кьапха кирип, кётюргеген бир келепен да чыгъар – адамла жыйылгъан аллай жерледе оюнну бирча ангылаулукь болмагъаны себепли, байрам бузулуп, шауешик ычхыннганлай, кьатыш болуп кьалгъан заманла да тубей тургъандыла.

Хатыза, кёзлерин жандырып, ичинден сыгъына кетип, аланы мыдых бетли этип, юсюнге бир жабышханын кёрсенг, адам угъай да, бёрю да кьоркьурча эди.

Кертиси да, Терк башында алай бир болгъанды: кьойла кьыйырында кеси нёгерсиз кьалып, кече ортада бёрю жыйын чапханда, абызырап, быстыр-мыстыр кьабындырыр эсе да, хуржунундан сирнеклерин чыгъаралмай, амалсыздан, кеслерине ушасамдамы кьачмазла, акьыл бла, кёзлерин уллу ачып, бёрюле таба аралып, ичинден иги сыгъыннганда, Хатызаны кёзлери, эмен жинклекча, кьып-кьызыл болдула да, бёрюле, кьуйрукьларын эки арт аякьларыны орталарына жыйып, акьырынчыкь-тауушсуз кетип кьалгъандыла. Мен «кертиси да» дегенлигиме, манга ийнанып да кьалмагъыз, ол хапар окьюна болур.

Аны ючюн тьойюл эсе, тигим табакьны элтирик кьауумгъа таматалыкь этерге кёп адам итинмегенди, мен барайым деп, киши кесин алгъа урмагъанды. Дамметтир а, кесин шауракь теке этеме деп, ол жумушну излеп окьюна тура эди.

Аллай тигим табакь жаланда 8-чи Март байрамда этилмеучю эди – ол кюн таулуланы туугъан жерлеринден власть хор бла кьыстагъан кюн эди. Ала да, биз да ол кюн кьууанч этмей эдик, кьызланы, сора 1950 кьылладан сора туугъан кьатынланы жашыргын алгъышлап кьойгъан болмаса.

Алайды да, 23-чю февральны аллында кюн, ишден сора, ингир ала, кьарчыкь да жаууп, дуняа акьгъа бёленип тургъан кюнде, таулу редакцияда ишлегенле жыйылабыз да, бир кесекчикь «жылыннгандан» сора, тюрюлю-тюрюлю гюл суратлары болгъан бир кенг ариу сай табакьны тюз оргасына бозадан, ёнкючге берилген кибики, эринине-бурунуна дери толтурулгъан гоппанны (аны кесин да редакциягъа саугъагъа биз белгилей тургъан жылыны аллында жыл 5-чи майда – Совет Басманы кюнюнде кьолдан уста Жангуланланы Ибрахим, жаннетли болсун, келтирген эди саугъагъа) акьырынчыкь салып (аны чайпалтмай, тёмкей элтгенди иш), тегерегине, таматаны сакьлап сюелегн бегеююлеча, юч эрмен коньяк, табакьны элтгени биргесине барлыкь дагъыда бир адам кьолунда элтирча да бир краснодар шампан, редакция орналгъан мекямны ич арбазында ючакьгъа асылгъан кьазанда агъач отда бишген кьой этлени тылпыулары Ленин орамдагъыланы, бир кьоллары бла бёрклерин тутдуруп, ёрге, мекямны 3-чю кьатына кьаратхан кьой этле (кьойну, байрам кьурманлыкьгъа деп, Бызынгы совхозну директору Аналаны Жамал ийгенди) кьаланып, аланы ичлеринде жауурун кьулакь да болуп, тигим хазыр болду; энди аны, бозасын

чайпалтмай, элтирик керекди, десем да – сайларгъа керекди аны да, жыйын таматаны сайлагъанча; тигимни элтиуде таматаны иши тынчды – эки къолун хуржуналарына сугъуп, кёкюрек кангасын эки айбырыгъа жетдире керип, жыйынны бек аллында баргъан неди. Алай, не «неди»? Анга да кимни болса айбырыгъа жарамайды. Сёз айта билген керекди. Былай тап – айтырыгынгы магъанасы кёзюнгден-къашынгдан биленип къалырча, халкъланы араларында шуёхлукъну, жарашыулукъну унутмазча, Коммунист партия берген уллу он-гларыбызны хайырындан быллай ичгиле ичип, ызларындан быллай, отун отда бишген, этлени тигелетирге жетишгенибизни, аны себепли уа бек алгъа Коммунист партияны саулугъу ючюн, экинчиден – сыйлы къоншуланы эсенликлери эм огъурлу къоншулукълары ючюн, ючюнчюден а – къоншу редакцияны коллективини намысына жаратылгъан жаш таматасы кёп жылланы жашар ючюн алгъыш айта билген адам керекди, аланы барын да, жангылмагъанлай, бир бири ызындан тизип айталлыкъ.

Жыйын таматаны кыйынлыкъы ма андады. Аллаины тап сайлауду бек магъаналысы. Къабартгылланы кеслерича уста болмасанг алгъышха, баргъанынгы, элтгенингы да бетлери чыгъарыкъ тойюлдю.

Дагыда бир хайыры барды алай адетни: къайтханы бергенингден эсе кёбюрек болады да, хант къанганы онгу кереленеди. Ол себепден, бизни таматабыз хар заманда да алгъаракъ ийип турады тигим табакъны. Къабартгылы газетчиле алайчыгъын терен ангылай эдиле, хар байрам сайын аны «жетдирирге» айта эдиле, алай, унутупму къоя эдиле, огъесе башха сылтау чыгъыпмы – алчылыкъны алалмай эдиле тигим этиуде. Бизни таматабыз Уллу ата журт урушда Совет Союзну Жигити деген агъа кёргозюпюп, биз кёчюрюлгенибиз себепли алмай къалгъан жигит, чёрек киши эди. Черкесланы Машгтай. Адамны кыйнаргъа суюмеген. Хар ким да ол къысха жашаучугъун кеси суюгенлей ётдюрюп ючюн не жаны бла да себеплик этерге итиннген. Стол къурау иште да кёрюнюп тура эди аны хунери – алгъаракъ этип къоя эди этерик ишин, сакълап турмагъанлай. Тигим этиу адетин да айтдым.

Энди сайларгъа керекди. Гоппанны чайпалтмай элтиучюбюз барды, ол кеси кесин алгъа тюртюп, билдирип къояды, сайлауну юсюнден сёз башланганлай окъуна. Хасаукаланы Дамметтир.

Тукъуму ол айтхылыкъ къарачай элни аты бла келишгени осалыракъ эди ансы, аты уа, боллугъун билген адам атагъанча, алай эди – береги игирек битгеннге къош нёгер болур ючюн жанын берлик.

Аны биргесине ишлегенле, къоншуда жашагъанла да ангыламай эдиле муну аты Дамметтир деп, эки м бла да, эки т бла да нек жазылгъанын. Дамметтир деп къанатлы барды. Аны да, адамгъа атагъанда, «Дам этдир» деп, берекетни агъча ангылатыргъа да боллукъ эди, эриними-бурунуму жау этдир дегенча. Алай ол сёзю, эшиню сёкгенча, сёгюп, титип турургъа киши да кюрешмеди. Болгъаныча кюрютюп да, айтып да турдула.

Бир-бир къанбузла, Антон Чеховну окъугъанла, къубултуп неда къысхартып айтабыз деселе, Дамка деп да къоюучу эдиле. Кеси бир затла тырнаргъа кюрешгенликге, китап окъургъа уа артыкъ терен батмаучу Дамметтир анга къууанып къоюучу эди, артыкъда бег а ол жаш заманда – къызла, акъылбалыкъ къаннга киргенде – къатынла айтсала.

Къуллукъчуланы кёзлерине урунургъа тюшерик эсе, несин да къоюп барыр. Тап, ауруп тургъан сабийин къоюп да барыр. Къаппа -къарангы отюуда бир

пеша аракыны бешге, бир граммын не ары шапыртмай, не бери куймай, не бир тамычысын стакандан тышына тѣкмей кѳуярга андан устабыз жокѳду. Бир игилиги: тигим элтир кюнледе, аны элттип келгинчи, аузуна, кѳолларыны кѳалтырагъанларын тѳяр ючюн бир жоюз бла жарымны айтмайма ансы, 100 грамм салыр амалы жокъ эди, аууз суулары келе турсала да. Алай, тигимни тап жетдирип, ары бир узатса уа, сора хайда, кѳолга келген черек эсе да.

Аллай кюнледе, кире баргъанынглай, кѳабарты адетни этип, аланы таматалары шапаны юсю бла жолугѳуу стаканны, толтуруп, мындан баргъан таматага узатса, ол, ызындан келгенлени кѳайсына сѳйсе да узатыргъа эркин эди, ол «кѳайсы болса да» кеси болуп кѳалмагъанына бек жарсыгъанды. Аны да бар эди сылтауу, жѳйын тамата стаканны Дамметтирге узатырыкъ эди эсе да, Дамметтирни кѳолу бош болмаучуду. Ол, тюбешуу стаканны ючюнчю нѳгерлери (аны уа тамата, Сарыбий дейик, кеси кимни сѳйсе, бармагы бла кѳргюзтѳп кѳоюучу эди, ач бѳрюню кѳылыгъын этип – ач бѳрю тангга чыкъса, эл туурасында сыртыкъга чыгып, санларын бошлап кѳояды да, башы кѳайсы жанына ауса, ол жанына барады;

Сарыбийн кѳолу да алай эди: ол кѳолун, балан бармагъын чѳелтип, ѳрге кѳтюрѳр эди да, кѳзлери бла жѳйылгъанланы кѳармай кетип, бетине жалынаракъ ким кѳараса да, балан бармагъын, анга айландырып, энишге бошлады, битди иш – ол барады.) тамагъындан энишге айландырып, ичине да иги толтуруп тамыздырып, артха кѳайтаргъынчы, тигим табакъны тутуп туругъа керек болады, айнай. Келечилик кѳуллугъу иги эди Дамметтирни, алайчыгъы болмаса.

– Ким барсын бу жол а? – деп сорду Сарыбий, ол кюнлеге иги да билинген кѳарынчыкъ салып, бир заманлада – арыкъсуу, алаша бойлу кѳушбурун аскерчи жигит, юсюн узунуна тюрлю-тюрлю шешала, азыкъла, алкъапмишле (закускала) айбатлап тургъан тюзмѳйюш тѳрттѳл узун столну эки жанына тизилишип олтургъан коллективни хар бирини бетине тюрслеп кѳарай...

Жѳйын башчы болуп барлыкъны сайлай тургъунчу, Сарыбийни тамата адетинде бир иги кѳылыгъы болуучусун айтмай кетсем, ол сайлауна да терен ангыларыкъ тѳйюлсюз. «Ол а неди?» деп нек сормайсыз? Сиз сормагъанлыкъга, мен айтмай кѳоярыкъ тѳйюлме. Артда тырман эшитмез ючюн сизден. Ол а буду: Сарыбий, кѳзюне кѳарап, адам не излегенин ангылап кѳоюучу эди; сѳз ючюн, жѳйын таматага кимни салабыз дегенлей окъуна, тюзмѳйюш узун столда олтургъанланы бетлерин сынчыкълайды: бирле (болургъа сѳймегенле) башларын энишге ийип, бетлерин сансыз этип, кѳзлерин а букѳдуруп турадыла; бирле уа, – таматаны этерик тауусумуна не аз да келишмеген оюмну ычхындырмаз ючюн, не айтаса да, не этебиз дегенча, «Болсо – ошол, болбосо – пошѳл!» деп кыргъызлыланы аллай адамлары айтычулай, бетлерине «бизге – бары бир» деген магъананы фердау этип олтурадыла; коллективде биреулен бар эди, тенглери ѳтюрюкнѳ-омакъны да басып, культура бѳломге таматага салабыз деп тургъан. Ангылап кѳойдугъуз дейме ол ким экенин, мен кесим атын айтхынчы окъуна. Да, тюз ангылагъансыз ангылагъан эсегиз да – Дамметтир.

Ол, эки кѳзюн чыракъ этип, бир кѳолун столга, кѳол аязын баштѳбен этип, салып, бирси кѳолун а (онг кѳолун), олтургъанладан бири аны атын сагъынганлай, сѳз ючюн, «Дам...» дегенлей окъуна, кѳтюрѳп кѳояргъа хазыр этип, бармаклары бла столну тауушсуз кѳагъа, бѳксюмюн алгъаракъ атып, жауурунлары жиликсизден кысылып кѳрюннген аркъасын тюзеттирге, алай бла кенгжауурун кѳрюнюрге сѳйюп, Сарыбийни кѳзлерине битип кѳалады. Сары-

бий да, аны ол болмагынын болгъанча кѣргюзтюрге итиндирген сезимин яхшы кызма-кыайнама кыююп, бир кесекге кыарамын олтургъанланы юслерине, кюн кыбыдында салкыынлыккыны тутханча, ауана этип, сора, сезимини, кыайнаркъа тагъылгъан эт кыазанча болгъанын эслеп, кыарамын Демметтирде тохтатады. Ол да, кѣтюрмюш этип, кыуйрукъ дуппушун шинтитигнде тепчитди. Аны столдагъыла бары да эследиле.

– Босун Дамметтир, – деди кесгин Сарыбий, баштѣбен олтургъанла да, аны «Болсо – ошол, болбосо – пошѣл» тепситюплери да, башларын бирден ѳрге тутуп, боюнларын созуп, ауузларын ачаргъа хазыр болгъанларындан окъуна не айтырыкыларын билип, ол себепден а, кесини оюмун башчы этип, «Дамметтир болсун» демей, аланы айтырыкыларын алгъа салып, «Болсун Дамметтир» деп.

Айхай, Дамметтирни бир кыыйынлыккы да бар эди: Орта Азиягъа халккыбыз кѣчюрюлгенде, ала Джалал-Абад областъда Сузакъ районнга тюшедиле, анда жашагъанланы, Кыргызыстанны кыбыла жаны болгъанлыккыгъа, асламысы юзбеклиде эдиле. Орус школ жокъ эди элде. Дамметтир кыргызы школгъа барып (дам деген сѣз кыргызылылада дем деп айтылыгъаны себепши анга Демметтир деучю эдиле), кыргызы тилни да, юзбек тилни да кыан устасы болгъан эди, алай орус тил жаны бла эки аягъындан да тепе-тенг акъсай эди. Атасы, жаннетли болсун, кыабарты тилни сууча бардыра эди, алай андан, ол хуерден, мынга бир заччыкъ да жукъмагъанды. Тигим табакъ бла баргъан а орусча айтыргъа керек болады сѣзюн; кыабартылыланы ичлеринде да тауча тынгылы ангылагъаны хазна жокъду, бир загла ангылагъанла болгъан этгенликге. Бююннголе алгыннгылача туююлдюле, бир бирлерини тиллерин билирге артыкъ жан атмайдыла. Алай, быллай жыйылгъан жерледе сѣзню уста айтыучуланы айтханларын жашыртын жазып алып, юйге келсе, окъуп-кыайтарып, бир загла жаркымаларгъа юйренгенди да.

Алай Дамметтирни терслиги жокъду бу иште – ол кесими тюшюргенди кесин Орта Азиягъа ХХ-чы ѳмюрню 40-чы жылларыны аллында? Ол себепден, киши айып да этмейди аны осал орус тилине, кесибизни тилни да билгик тынгылыракъ. Алай, онгун биле тургъанлай, таматаланы кѣзлерине урунургъа, сабий кампетге татлыккысыннганча, татлыккысыннганын терс эте эди. Аны да не сезим этдиргенин Сарыбий уста биле эди: керек заманчыкъда Дамметтирни юсюнден «сѣзчюк» айтып, не материалын махтаргъа, не, кеси айтыучулай, бир сыйлы атчыкъ алыргъа себеплик этерик адамны аллында эте эди алай. Терги игирек чакъгъанны арбазына табылыучу, терегинде уя ишлеучю дамметтир, адам кыабына киргенде да, ол кылыгъын кыоймагъаны сейир эди.

Сарыбий, кѣпню кѣрген киши, аны да кѣлhone тиерге сыймей эди, кыарыу-сузулугъун кѣзюне тутуп. Орус тау сѣзлени да кыатыш, орус тилни уста билген кыабартылыланы да киндиксиз этип, ишни алай тамам этип кыайтыучу эди Дамметтир. Аны ючюн эди коллективни аллай иште аны жанлы болгъаны.

Да бу жол, аны аллында кезиуледе болуучусуча, сыйдам болмады сыйны-тигимни иши.

Бу жол кыабарты газетни коллективинде стол башына Хатыза кыонупду. Жыйылгъанла тигим табакъ келлигин биледиле – эшшиги, биринчи керемиди! Шапа-шагъырт чилеаякъ ѳре мияла стаканлагъа «агъындан» тамызгъанчыккылагъа азчыккы-азчыккы кыатыла турадыла. Кеслерин ала да саклайдыла – аладан да келирге керек боллуккыдула да таулу газетге, тигим табаккыларын кыайтарып.

Хатызаны эсине аман акъыл келди – таулу газетчилени оюннга-кюлкюге

кылай кырагъанларын бир сынарға эсине тышдо...

Ол да кесин кыонакылаға тюберге кеси ичинде алай хазырлай тургъанлай, эшикни ары жанындан кесине суху тартып, шапаны-шагъыртны барчы-келчиси, тышында биреу аркъасына жумдурухун жетдиргенча, чартлап кирди.

– Кыонакыла! – деди ол, таматага, эсе да – устол башында олтургъан Хатызага кыарап, кеси, ышарып, тишлерин ачып киргенча, таматадан аллай жарыкылыкны сакылап. – Кыарасанг да, аллайны кёргон – айлык элтирден этилген бийик кёк бухар бёркюн да, эсирген этгенча, алчирек кийип, жингириклерин устолга тиреп, кыара иште асыры кёп тыйюлгенден жюреклерини жарылгъанлары узакдан окыуна шарт кёрюнген бармакыларын а, сакыал орамларында бирге тиреп, кыош этип, аз-маз чечек тамгалы бетин, кострома кумалы ийнекни желини тенгли бир кёлдюрюп, кёзлерин а, этиучюсоча, кенг ачып, сыгъынып, бети да, кёзлери да кыутургъан бугъаны кёзлерича кыызардыла. Хатыза халын ол даражага жетдирирге, бек алларында Дамметтир (акь кёлеги, кыара костюм, костюмланы кыайсы тюрлюсюне да жарашып кыалыучу мор галстугу, кыарасанг сурагынгы кёрюрча тазаланган кыара чурукларыны, кийиучю ёлчеминден уллуракь болгъанлары себепли, бурунлары, чынар чана кыякылача, ёрге-ёрге кыайырылып, ёсюмю орта бойлудан мажылыракь); ызындан а – тигим табакъчы (алаша бойлу саубитген кишичик, кёрюнюшю «Иги азыкь кыалгъандан эсе, аман кыарын жарылсын» деген айтыуну кеси башындан ётдюрген, тартханчыгы бетине чабып, ингиликлерин, тюз олсагыатчыкыда кыошдан тигелеген кибик, кызыл, кёзлери уа – кыара кёкенни оймакь тенгли эт да, кёр да кыой) Суусамыр (кёчгюнчюлюкде Кыыргызыны Суусамыр жайлыкылары болгъан жерде туугъаны билинеди, бизни тилге кёчюрюп айтсакь, суу – ол сууду, самыр а – ол); бек артда уа – кыонакыбай ыстаканны алыргыа, ичиндегин ичине кыуюп кыояр ючюн, эл кыобузчу кибик, тилетип кыыйнамаучу Байбатыр (кесибизни тилибизде айтсакь, бай – ол бай деген сёздю, батыр – аны уа кесигиз да билесиз). Десем да, бай болуп байлыгы барды деп да билмейме, алай кыыйналып жашайды деп да айтмазса – учуз алып, багъа сагыу дунияга киргенибизде, бир тюкен кибикчик кыурагъанды да, бичен-отун кыайгыдан кыутулгъанына кыууанып жашайды; батырлыгыны юсюнден айтханда уа, сен аны ыстакан бла кыоркыутургъа бир да аяма. Тюзю, аны жарсып айтама.

Да – не! Боллугъу болду. Тигим табакъчыла, эшикден киргенлей, Дамметтир, бир жерден бир жерге учаргъа хазыр болгъан, керек (сёз ючюн – кесине жакъчы керекде) заманда уа, сууну тюбю бла атлап айланыргъа да хунери болгъан дамметтирча; кыолуна тигим табакъны алгъан Суусамыр а, терлегенлери аркъасын суу этип, теркирек алгыедиле муну кыолумдан дегенча, самыр бет алып; Байбатыр да – шампан шешаны сол кыолуна алып, онг кыолун а келгинчини сыйлау ыстаканнга бошатып – алай сюеледиле.

Кыонакыбайланы устол таматалары Хатызаны халын а айтханма. Аны кыайтарып, башыгызыны ауруга турмайма.

Байрам кыанганы кыыйырында, толтурулуп, хазыр болуп тургъан ыстаканны кыутургъан айыу бет алып олтургъан Хатызаны кыол булгагъаны да, шапаны-шагъыртны да ол толуп тургъан ыстаканны Дамметтирни кыолуна тутдургъаны тенг болду. Кёз кыыйыры бла ыстаканны узатылып тургъанын эслеген Дамметтир кесини онг кыолун узатылып тургъан ыстаканнга узатды, алай кёзлерин а Хатызаны ол, эмен жинкылача, кюйдоре тургъан кёзлеринден бери айыралмады. Кыурушуп кыалгъанча, бармакылары, сюекленип, ыстаканны, туталмай,

эниште ийип кьойду. Ыстанкан жерге тийип, пара-чара болгъанын да, ичиндеги «суусун» а ариу итиу урулуп тургъан кёнчегин тобугъуна дери жибиттенин эс-леген да этмеди Дамметтир. Абызырады да, алгъын келиучюсюнде, аналарына жангъдан туугъанлай, жарыкъ тюбеучюлени кёрмеди. Адамланы асламысы ала эдиле, алай, Хатызаны бет орамы аланы бетлерине да кёчюп (Дамметтир кьайдан биллик эди кьонакьбайланы алгъадан келишгенлерин), ол кьужурлукь Дамметтирге ыстанканы тутаргъа кьоймады да, ыстанкан «доп» деп жерге тийди да, тунукь таууш этип, ичиндегин тегереклеге чачдырды.

Уялгъанны билмеген, оюнну уа, кеси биреуге чам эталса, аны бла кечине, башхала аны юсюнден чам этселе уа, бирге кысса, таулу бичакъны жютю ау-узуну ызыча болуп кьалычу иничке эринлерин бирге кысып, асыры кьалын ёсенден, не жютю жюлгюч бла жюлюсе да, кьаралыкълары кетмеучю, эчки желин маталлы уууртларын кепдюрюп, бир жанына кетип кьалычу Дамметтир, артха кесгин бурулуп, сермеп, Суусамырны кьолундан табакъны, сермеп алып, шапаны-шагъыртны кьолуна тутдуруп, Суусамырны кесин а эшик та-багъа тюртюп Байбагырны да алгъа узатып тургъан онг кьолун, сол кьолу бла «штап» таууш этдирип, бир жанына тюртюп, агылды эшикке. . .

Бу жол Дамметтирни иши онгмады, ичи баргъан текелей болуп кьайтды.

– Гемперлеринги жаратмадым бу жол а, – деди Сарыбий, Дамметтирни кьаны бузулуп келгенин кёрюп, ёрге туруп, сёз айта тургъан журналистледен биринден кечгинлик тилеп, абери да айтмагъанлай, чабып, жерине олтурама дегенлей, артха, эшик кьатына чакъырып. – Сен барып келгенинги хапарын айтып, биз да жумушну тынгылы этгенинги ючюн ыспасынги чыгъарып, алай олтур, адетде жорюгенича.

– Кет, аны ыспасы кимни да болсун, оллахий мен бир бет кёрдюм да анда, бёрю да кьоркьур эди. . .

Дамметтир ол сёзлени толу айтып да бошагъан болмаз эди, Аллах билсин ёзге, алайлай, бу таулуланы, кеслерини азыкъларын биз да эте билгенибизни кёрюзтюп, бир кьууандырайыкь дегенча, жарагъан уча да алып, анга кёре, азыкъны ызындан «сюрючю такъырбоюнлань», тизгенча, тегерегине тизип, башчылары да ышаргъаны да отоуну ичин толтургъан Хатыза болуп, кьонакьла кйрип келип кьалдыла.

Аланьмы кёреди, айыплы болгъанын, оюнну-чамны айыртлай билмегенин кеси, насыбына, алгъаракь ангылап, Дамметтир чарглап чыгып кетди. Хатыза да, аны этгенини сылтауун ангылап, ызындан кьарап, кюле кьалды. Андан арысы уа бу хапарны эртгенликде бошалгъанын айтыргъа боллукьду жаланда.

Ай жашау дегенинги а. . .

АРИУ КЪЫЧЫРТЪАН

Жылны жазгъа айланган айларыны биринде, жайлыкьлагъа кёчюп бара, эки ферма малларын бир кесек солутур ючюн, жетер жерлерине биркюнлюк жол кьалгъанда, бир ёзенчикни сайлап тохтадыла. Бири - арлакьда, бири - берлакь-да, орталарында бир 300 метрча аралыкь барды. Жыл сайын да алайлада тохтай туруучулары себели, эки колхоз да (иш а бизни кьыралыбыз СССР деп уллу кьырал болгъан замандады) хаух кьошчукьла мажаргъандыла да, кёчюп баш-ларны аллында, эки колхоздан да бирер адам келип, кьарагъан кибики этип, бир

кече, эки кече дегенлей, малчыла кыла турурча этип кетдиле. Быйыл да алай болду. Быйладан ары тебирер кюннге келирге айтып, эки кышда да бирер адам кыюоп, жолга керек тенгли бир биченчикле элте барычу арбаланы да алайда кыантарып, кыалганла юлге энип кетдиле. Ингир ала, эрикген да болур эди, «Коммунизмге жол» колхозну фермасында кыалган Адей – жукбабет, кыатангы, алаша бойлу, гелефейден башха бир кенчекге алданмаучу Адей кыоншусуна узун тартып кычырады:

– Ой-ооо-й!

– Нетесе? – деп созады ол да, Адейни алай созуп кычырганы ачылу тийип. – Ол Долай эди, болмагынча бир огурлу, толубет, кылын кыара мыйыкыларын гымых этип айланычу оюнчу киши.

Адей да оюнчуду, алай Долай да андан артха кыалмайды.

– Тютюнюнг бармыд-ы-ы! – деп, созду биягы Адей, сабийле чайырны, аузларындан кыоллары бла бери тартып, бир созуучудула, тюз ма алай.

– Чык – деп кыйду, тилин тынгылауугына жабышдырып, Долай, кеси да кючден эшитип кесини айтханын.

– Ой-ой-хо-о-ой, – деп, дагыда бир созду Адей.

– Тууар ауруу кыарынынга, – деди Долай, биягыча жаланда кеси эшитирча, ызындан а, ол кеси да эшитирча уа: – Не керек эсе да, айт муну, хапарынг аман жерде айтылыкы, – деп кыошду.

– Ой, кый-кый аны, кый... ариу кычырамамы? – деп, кеси айтханнга кеси кюлду Адей.

Бир заманлада шайга-жин бла байламлы этгенин унутмагын Долай, бу аман кыурурук кычырычу, сёз зат кыйтарсам, тохтарыкы тыйюлду, алай эте кетип, биягы бир зат чыгармасын деген магыанда, тынгылап кыйду, юзmez сууну жутханча, аны кычырыгын жутуп.

Жашау дегенинг алай да этдиреди...

КИЕУ

Мени киеуюм болуучу эди. «Эди» дегеним – ол жашаудан керти дуниясына асыры эртте кетген эди, 52 жылында. Осу-бусу болмагынлай, кыыяма жели жетгенлей, бир ауруу тийди да, ол не ауруу болганын билген, тохташдыргын да этгинчи, ажалны эриуюз кыолу узалды мени ол иги киеуюме. Киеу деп киеу да тыйюл эди бизге – кыарындашым Салимге бла манга. Кыарындашыбыз эди ол бизни, ююнчю кыарындашыбыз. Кыолунда иш ёлген, бир затны башласа, аны ахырына чыкыгынчы тохтамагын, атадан, андан да ёксюз ёсгенликте, адет, намыс, адет да андан туугын сунар эдинг – аллай бир уллу эди аны ол адамлыкы, миллетлик ышанла бла бирлиги. Зуфар. Жарашыуланы Зуфар. Тукьуму окыуна айтып турады терекде чапыракыга не жерде тауукыга да юш этмеги.

Барамтада жашаучу эди эгечим. Эки жашы, бир кызы – Аллахны сыйген кыулары. Аталарына ушап, адетден-кыылыкыдан юлюшлерин алганла, кыара ишге узалсала да, ёмюрлери кыара иш бла келгенча – алай.

Кёбюнде Нальчик башы Акъ-Сууда тубешиучю эдик. Мен анда аппам Кыарай XIX ёмюрню 80-чи жылларында Огъары Холамдан кёчюп келип, иелеп кыйгын жеринде юй ишлей эдим да, солуу кюнден солуу кюннге шахардан барып, анда мурккула эте айланама. Ол да, киеуюм, сабий-балиийн да жыйып

келиучо эди солуу кюнледе ары – ол да, бизни бахчаны баш кыйырында кьоншубуз Кьудайланы Жюносно жерчигин сатып алып, алайда юй ишлеп башлаганды.

Кьуру болмаучу эди мешинасы бир заманда да. Мешина десенг да, мал дохтурну эски мешинасын «Нальчик» совхоздан сатып алгъан эди. Кеси да, киеуюм, ол совхозну механизация мастерскоюну таматасы эди. Ишлеялмаймы кьаллыкь эди не эскини да механизация мастеркойну таматасы! Эки юйор да сыйынып кьалыгучу эдик барсакь-келсек да.

Айтханымча, мешинасы «кьуру» болмаучу эди. Аны кьалай ангылатайм сизге? Кьысхаракьчыкь айтып кьойсам, шешачыкьсыз келмеучо эди. Сабий – сабийле бла ойнаргъа, эгечибиз да анабыз бла ушакьгъа болгъан тап заманчыкьны сайлап, айтыр эди Зуфар:

– Тяпнем, кентяра?!

Мен да аны ол сёзюн эки кьайтартмагъанма, тюзю. Кьатыбызда таш тьойген, зыгыр кьотаргъан, цемент худур кьатышдыргъан (аз тюрло дауур болмайды юйле ишленген жерде, сабийле да бизни тепе-тенг узаладыла ишге; ол жаны бла Зуфар, жаннетли болсун, таза да таулуча, бек кьаты эди сабийлеге – иш юсюнде юйретирге сьойюп; ала да бир кесек солусунла, кесибиз да бир эс алайыкь, деген магъанада чакьырыучу эди мени ол юйренип кьалгъан ишибизге) не тюрло дауурда да аны ол сёзлерин бек тап, шарт, ачыкь эшитип, эшитгенден алгъаракь сезип окьуна кьоюучу эдим.

– Киеу тьойюлмюсе, айтханынг – закон, – дейме мен да.

Анабыз а бир сьоймеучюдо бизни ол ишибизни, артыкь да бег а тамата кьарындашым Салимни кьошсакь кесибизге. «Кесигиз не сьойсегиз да этигиз, аны уа кьоша турмагьыз», - деп урушады аны кьошхан кюнюбюзде.

Кьошмагъан кюнюбюзде уа (алай ишибиз а ыйыкьдан бир болады, айхай, «кьыркь жылдан бир эшек оюн» деп юзбеклиле айтычулай): «Жарлыны жууугьуму болады? Жарлыны ким излейди негерге?» - дейди.

Мен да жаш тьойюлме, алай, нек болгъанын киши да айталлыкь тьойюлдо – аны, айырып, артыкь сьоеди анабыз, алай адет болса, аны бешикге бёлеп тутар эди. Тургъан аны бла эте эди да, андан окьуна болур эди. Огьесе мангамы алай кёрюне болур эди?

«Тяпнем» дегенин ангылаталдыммы сизге? Таучагъа кёчюрюп айтсакь, ол сёзю «басайыкь», «урайыкь», «уртлайыкь», «тамакьдан тигелетейикь», «бир затчыкьгъа боялайыкь», «эллиу грамм этейикь», «бир азчыкь жылынайыкь» (жаз чилледе болса да) деген сёзле бла ангылатыргъа боллукьду.

Кишиге билдирмей (ол алай сунуучу эди), мешинасына барып, кьысдыргьындан шешаны алып, женгине сугьуп, ызындан ашырыргъа да алгъадан хазырлап кьойгъан бишлакь туурамчыкьны, гыржын гиряхны да, хуружуна сугьуп, мени кьабыргьалары кьаланып, башы жабылып, ичи уа алыкьа битмеген юйюбюзге тебирейбиз. Ол а бахчабызны тебен кьыйырындады. Зуфар ишлей тургъан юй а анабыз жашагъан юйно кьабыргьасына тие-тиймез – алайды, бахчабызны баш жанындады.

Не да болсун, Зуфар (киеу) бла мен бахча кьоншула бола турабыз.

Анабызны юйюйне жууукьда, кьабыргъа кьоншуда, болгъаны себепли, анабыз дайым да Зуфарлада болуучуду биз ары жыйылгъан заманлада. Мен а, ишлей кетип арысам, ала бла лахор этерге, санларымы солутургъа ётноучюме ары.

«Ташаябыз», айтханымча, мени битмеген юйюм таба, бизни кетгенибизни киши да эслемеген сунуп...

Анабыз а, хау, эслемез эди: «Кетдиле биягылы» деп болганды хар жолда да, Салимни кшошдуламы-кшалдыламы дегенча, төгерекге-башха къарай.

Бир затчыкыла къапмиш этип, ол шешаны «агызыабыз». Юч-тёрт да бёле турмайбыз да, бизни алайдан кетгенибизни эслегинчи анабыз деген магъанада, ишлей турган жерибизге, теркирек къайтыр ючюн, шешаны экиге бёлюп аудурабыз.

Ол заманла уа, уллу къырал да бузулуп, колхоз-совхоз дегенлери да чачылып, ара мюлкледен адам кёлуна алырча бир мал деген тукъум кшалмаган заманды. Акъ Суу совхозда да алайды иш. Аны ючюн а Салим, совхозну баш зоотехниги, эртген сайын фермала болуучу жерлеге бир айланып келмесе, ашы ичине бармаучу эди. Бу жол а, кёбюрек кшалып, юйде жокъ эди. Ол себепден болабыз экибиз – Зуфар бла мен.

Алай бла, «аудурабыз» иничебоюнну да, акъырынчыкы-шошчукъ келебиз.

Аз-кёп ичсе да, Зуфарны бетине чапмай кшалмаучу эди. Келебиз, Зуфарны бети да кызыл шишлик болуп, сабийле ишге кшампала башлаган заманнга. Бизни да арбазгъа киргенибиз, аланы да, эшиуюн да кёюп, бизни бетлерибизге битгени болду.

– Ий, арунг, – деди ол, эгечим Аданы бетине бир къарап, сора биягы эшиуюне болду. – Бу экиси олсагъатчыкыгъа кып-кызылчыкыла болуп келедиле да. Сора, дагыда бир кере төгерекге-башха бир къарап, Салим бизни бла болмагъанын толу ангылагъандан сора, эки инбашын да элеп, кшошда: – Салимни сакъласала уа была, кет-кет, жарлыны жууугъуму болады?!

Алайды анабыз: аны кшошасакъ да, сыймеучюдо, ичирген этесиз деп, бизге урушуп; кшошмасакъ да, айтычусуча, жарлыны жууугъуму болады деп, биз аны сансыз этгенча кёрюп.

Бирде уа киеуюм шешасы болуп, къатыгы уа болмай кшалады. «Кел, тьянем»,- дейди манга. Къолгъа юйреннген къочхар кибик, мен эки айтдырмайма да, «Кетдик» деп къояма. Кесибиз а оздурган этмейбиз, тюзно айтыргъа керекди.

Излейбиз бир къатыкчыкы, кишиге билдирмей, 50 граммы «ызындн кшабар» затчыкы. Сагыш эте кетебиз да, «Ыхы, тапдым!» дейди киеу (ол дегеним – Зуфар), кшуанч тыпырлы болуп, эки кёзю да, кечеги сенгиркчелени кёзлеринлей, жилтиреп... Чакъырады Зуфар Салимни гитче кызы Танзийяны (биз анга Танзий деучюбюз). «Ариу Дядя бла (ариу Дядя деп къарындашымдан, эгечимден туугъанла манга айтадыла) мен ол юйге (мени ишлене турган юйюм таба кьолун узатады) барабыз да, бизге бир бишлакы кыйырчыкы чапдыр ары»,- дейди.

Ол да, Танзий, ёмюрде абадан адамны да эсине келмезча амал табады анга. Хасаниягъа анасыны анасы Нажабатха сёлешеди телефон бла. Нажабат телефонну чолпусун алганлай, бусагъат, деп, анга бир сёзчюк айтып, чабып, тышында аш юйчюкде чай иче турган ыннасына (атасыны анасы Абагъа) айтады хылыф-хылыф, талакы солуучукы да этип, ашыгып чабып келгенча, эки кьолчугъун да

тобукъларына ура-ура: «Няння (Нажабат) чакъырады телефоннга!».

«Оу, кюнум, не болгъан болур?» деп, сескеннген да этип, жан сюегин сындыргъанлы юч-тёрт жылдан бери да къолундан кетермеучо эки къолтукъ таягъына узалады. Танзий а, аны да сакълай турмай, къол таякъланы Абагъа узатады. Аба аш юйден тышына чыкыгъанлай, Танзий бишлакыла туруучу чын чыккырчыкъланы башын ачып, къолун жингиригине дери тузлукыгъа сугъуп, тюбюнде къалып тургъан жангыз бишлакъланы алып, эки сындырып, бир жартысын чыккыргъа атып, бирин а бизге чапдырып келеди.

Биз да сейир этебиз, быллай бир бишлакъ бир жыйыннга да жетерикди деген магъанада. Ол а, жукъ айтмай, артха чабып кетеди.

Ол эки да къарт къатынны болгъанларын а бир да сормагъыз. Аба, бара барып, бир къолтукъ таягъына кесини къолтугъу бла таянып, бирси къолтукъ таягъына а къолтугъуна тиреп, кесини ауурлугъун анга жюклеп, къолу бла уа кечер сабындан тутханлай, чолпуну алады.

– Нетийинг, Абат? – деп сорады Хасаниядан Нажабат.

Аба, телефон чолпу терс кибик, анга сур соруулу къарайды да, мен излемей-ме сени дерге уялып:

– Жокъду этгеним. Нешлей тураса, эрттеден да ауазынгы эшитмегенме да, бу нек тура болур быллай тынгылап деп селешеме. Тынчмысыз? Барыгъыз да биз сорлукъла?

Ол оргада Танзий артха къайтханды. Аланы селешгенлерине тынгылайды. Тузлукыгъа сукъмагъан добар сол къолчугъу бла ауузчугъун да жабып, къюлом-сюрей. Нажабат не айтханын Танзий эшитмейди. Аба уа:

– Охо, аурунг, охо, тынч эсегиз, бизге кереги да, биз излеген да олду, – деди да, чолпуну салды. Ол кезиуде Танзий тышына чарлагъанды. Аба аш юйге кирирге, Танзий да, онг добар къолчугъун, тузулукъ жугъусун чайкъап, аш юйде жюрютген зыбыр жан жаулукъ бла сюрте тура эди.

Бусагъатлыкъ дуняда сабий барды де да тур андан сора.

Бизге уа, келе келгенибизлей, саплы акъ чын аякчыкъ бла иче тургъан чайын да бир жанына салып, бетлерибизге сынчыкълау- тюрслеу кезден къарап:

– Къарагъыз, Аллахчу, былагъа! Олсагъатха къып-къызылчыкъла болуп келедиле къайры эсе да барып, – дейди. – Салимни биргебизге болмагъанын эселегенден сора уа, къошады: – Жарлыны жууугъуму болады! Жарлыны негерге ким излейди?»

Киеуюм Зуфар, башында айтханымча, уллу, къолайы иги да юйреген «Нальчик» совхозну механизация мастерскоюну таматасы эди. Анда тракторлагъа, мешиналагъа керекле не заманда да кем болмаучу эдиле. Бизге киеу болгъандан сора, совхозну кесинде ишлегенлени юслерине, тилеучоле болуп, бизни жууукъларыбыз да къошулдула. Биз, таулула, аллайгъа бек хазырбыз, сакъбыз. Кёбюнде марданы билген да этмейбиз, «Эшегинг жокъ эсе да, киеуюнгдамы жокъду?» деген халкъ айтыугъа асыры терен магъана бергенден, тюзюнлей ангылап къойгъандан.

Ал кезиуде, жангы киеу заманында, «угъай» дерге уялып, трактор, мешина керекле тилеп келген болуп, бизни жууукъларыбыздан бирин да къурлай къай-

тармаганды. Мардадан озуп башлагъанларында уа, жокъду, болгъан заманлада угъай демегенме, кесигиз билмей туйюлсюз аны, шендю уа совхозну техникасын да жалчыталмайбыз адетдеча, деп да турду.

Ётмеди бир къауумлагъа ол жууукълукъ татлылыкъны да, киеу намысны да эниш этмезча магъана салып айтханлары, татымады. Артыкъ бир эрттегили тракторчубуз, уллу къырал бузулгъанлы кесине эки да эски трактор мажаргъан Мурат тынмады. Хачаланы Мурат.

Ахырында, болмазлыгъын кёргенден сора, тилеучолени иги таныгъан Зуфар, аланы мастерскойну уллу къабакъ эшигинден бери айланганын кёргенлей, ишчилерине да: «Мени соргъаннга, мен жокъма, билип къоюгъуз», - дегени айтып, мастерскойну ичинде таша жерлеге бугъа турду. Сезип иш къоярла деген акъыл бла бир жерге эки кере букъмай.

Бирде уа биягъы Муратны, бир ауур темирни да инбашына кётюрюп, уллу къабакъдан бери болгъанын эслегенлей, Зуфар, харип, жаннетли болсун, ишчилерине айтыучусун айтып, мастерскойну ичине ташайды. Мурка уа (биз анга, къубултуп, алай айтыучубуз), темирни бир жанында къоюп, алгъа жашыртын къарагъан этгенди мастерскойну цехине. Зуфарны анда тургъанын кёрюп, артха, темирни къойгъан жерине, къайтып, аны инбашына алып келе болгъанды. Не айтыу, эки кёзю Зуфарда эди Муратны. Ол себепден, аны алай этгенин эслегенин да билдирмей, темирни, элте барып, цехни тюз ортасына атханды инбашындан.

– Тамата мында жокъду, кеси аллыбызгъа уа эркин туйюлбюз тышындан келгенин жумушун этерге, – дегенди Зуфарны экинчиси татарлы жаш Наил.

– Алаймыды? – деди Мурка да, къашларын тюерек этип, керти ачыуланганча, суху. – Былай чыкъчыгъыз мени ызымдан – деп къошду да, кеси мастерскойну уллу арбазына чыкъды. Ишчиле да къуюлдула тышына. Арбазда уа, башы къалын акъсыл толкъунлу шифер бла бир жанлы жабылгъан узун жатма топлеринде, эл мюлк техника бла кюреше тургъанла дуния бла бир. Аланы да, къычырып, кесине къаратды. Кими – жау жугъу къолларын анга деп жюрютген эски къасмакъ быстырла бла сюрте, бирлери да – ишлей тургъан жерлеринден бери-бери айырылып, къолларындан да мойюз ачхычлары бла, Муркагъа аралып тохтадыла. Цехдегиле да чыкъдыла. Арбазгъа къарамай жалаңда Зуфар кеси къалгъан болур эди бутъунган жеринде, баям. Алай, Муратны эте тургъанын эшитмей а туйюл эди, сёзсюз. Ол угъай да, бутъунган жеринден бир кёзюно къарамы кючден сыйынган жепиден, илишан атаргъа сюелгенча, бир кёзюн да къысып, къарап, кёрюп турду Муратны кесин да.

Анда болгъанла бары да, жерлеринде уюп, танг да атмай, бу адам не эте болур? деген магъанада, анга битип тургъанларын кёргенден сора, Мурат, башын да, майданны сол къыйырындан башлап, къарангъда къол чыракъны жарыгъын элтгенча, онг жанына дери акъырынчыкъ бура барып, эки къолун да бел орамында, жаназыгъа сюелгендеча, бир бири юсюне салып, айтды:

– Хейле! Кермейсиз бу адамны этгенин! Биз мынга, адам сунуп, кёзюбно ичине сугъуп ёсдюрген эл багъасы къызыбызны бергенбиз, бу уа бир темир сыныкыны къызгъанады мени кибик, намысы-сыйы ма ийно-онда сиз кёрген тауладан да бийик жюрюген къайынына. Ол неге ушагъан ишди? Башымы къабакъдан бери къаратханлай, кёзюм кёре тургъанлай, къачып букъгъан этгенди. Сагъыш этигиз кесигиз энди, намысыгъызны-сыйыгъызны ёре бухар беркюмо тёпесинде жюрютген хурметли къарындашларым, мени кибик, сёзю аузундан чыгъып, жерге тошгюнчю иш болуп къалгъан къайыннга алай этерге жарай-

мыды? – Онг жанында эки тишине салынган алтын тишлерин да азчык ачып, кыйсы жанындан чыгырык болур деген магъанда, башын да баштёбен этип, кёзлери бла уа тегерекни кырмай, сынчыкылап сөөледди.

Зуфарны сууук тер басды. Уялды. Амалсыз болду. Чыгыргъа-кыалыргъа да билмей, агуман болуп сөөле кетип, чыгып келди.

– Не керекди энди уа, сынарыгы бир сынып бошамды да бу эски тархтурхунгу, ачыкларымы унутуп келгенем да, аланы алыргъа кетгенем. Не керекди? – Кёолунда ачык кысымны ёрге-ёрге атып кёргозтдо. – Ма, не керек эсе да ал, не таба эсенг, ташы. Ма-а, – деп, ачык байламны юсюне атды.

Мурка да: «Ма алай этеригенг эртте окъуна», – деп, жыйылган халкыгъа кырап, кюле-кюле, цехке кирип кетди.

– Элтме кыйчу мынга, не элтирик эсе да, аны бла бир тохтар эсе уа, – деди Зуфар кесини экинчиси татарлы Наилге.

Бары да, кюлоп, тохтатып кыйган ишлерин башладыла. Мурка да кесин ишин артыгы бла окъуна тамамлап, излеп келген керегин да алып, бу да жууук заманда сынаргъа боллукъду деп ишекли болган бир трактор керекни жаппа-жангысын да кюлтукыгъа этип кетген хапарын айта туруучу эдиле артда иш да.

Жашау дегенинг иги адамны ызындан кыратып да кыояды. . .

ЖАШАУ СЮЙТЕН – ЖАЛЫНЧАКЪ

Антон Чеховну «Хырбай» («Хамелеон») деген хапарына кёре Базар майданы, арышлап, кёнделен кесип, жолун кысыхаракъ этерге да кюсемей, тюз ортасы бла милицаны чора башчысы (орусча айтханда – командир отделения) Сылхыров барады. Юсюнде –жангы шинели, кёолунда да – бир чулгам. Кеси да сир кытып, боюну да эменден жонулуп ишленгенча, не ары, не бери бурулган жокъ. «Мени кёре болурамы?» дегенча, эмен боюну бурулмагъаны себепли, кёз кыйырлары бла эки жанын кезиу – кезиу сыйпай. Сюек саны жиликсиз эди да, кесин борбайлы кёргозтор ючюн, эки кёолун да, кюлтук тыплерине хампунтай таякыла тирегенча, кенгине салындырып.

Аны ызындан а, кимден эсе да сыйырылган наныкыдан толу четенни да эки кёолу бла кёкюрк тенгинде тутханлай, аны кыйырбеги (орусча айтханда – охранасы) жёбелейди.

Адам кымылдагъаны жокъ, болган шошду. . . Харчевналаны бла ууак тыкенчиклени, ач адамланы гапалары кибик, аппа-ачыкылай турган эшиклерин бла терезелери дунягъа мудах кырайдыла; аланы кыатларында факыыраала окъуна кёрюмейдиле.

–А-а, бёрю жыргырык, кыбаргъамы умут этесе? – алай ауаз Сылхыровну хар шыхырт да сыргалача тагылып алыгучу мантбаш кыулагына илинди. – Ий-мегиз аны, жашла! Бюгюн кыбаргъа жарарык тойюлдо! Тутугуз аны! А. . . а!

Ит сынсыгъаны да тигилди Сылхыровну мантбаш кыулагына. Ол таууш келген жанына, битеу тёбесин буруп, кыараса, – алыпсатар Бизбуруновну отун жыйгычы болган табадан, артха-артха да кыарай, тёрт аягына да тенг аксай, бир кючок кимледен эсе да кыачып келе. Аны кыууб а – баймёз кёлекли, кийиз габарасы да, тоймелери тешилип, кенгнге жаймалана, бир киши. Алай чабып келе турганлай, ол адам, алгъа бауур тёбен жыгылады да, узалып, кючокню арт аякларындан тутады. Биягы ит сынсыу бла бирге, «жиберме» деген ауаз чалын-

ды чора башчыны кыулагына. Тюкенчиклени терезелеринден, эшиклеринден да жукчуларындан аязмагъан, бетлери да, саууллукъ эчкини желинича кѣпген биреленле аралып тохтайдыла. Тюз ол кезиучюкде отун жыйгъычны кыагында, жер тубюнден чыкыгъанча, адам жыйын битип кыалады.

– Не эсе да, бир кыайгы барды, сизни уллулугъугъуз! – дейди кыайырбек башкыармасына.

Сылхыров, бѣксюмон сол жанына буруп, ол жокку битген жыйын таба тебирейди. Аланы ичлеринде ол биягында биз айтхан – кийиз габаралы – киши, онг кыолун ѳрге кѣпорюп, кыанагъан бармагъын алайдагъыланы кѣзлерине тутуп турады. Тартханчыгъы тышына уруп тургъан бетинде: «Мен сенден кыаньмы алырма, маске!» деп жазылыпды. Бармагъы уа, бир уллу хорламны байрагъы кибик, кыызарады. Ол адам багъыр кыумгъанланы жарылгъанларын жамаучу уста Коштбалаевды. Сылхыров аны сормай таныды.

Ол жыйынны тюз ортасында уа, ал аякыларын да кенг салып, кесин да кыалтырауукъ алып, бу кыагъаны чыгъаргъан жютюжух акъ кючюн чѳгелепди. Сыртында да бир сары тамгасы кѳрюнеди. Аны хымил кѣзлеринде кыоркыгъаны, жунчугъаны да ачыкъ эсленедиле.

– Нек жыйылгъансыз былайда? – деп сорады Сылхыров, жыйынны тюз ортасына хыны-суху тюртюле. – Не ди бу? Нек кѣпоргенсе бармагъынгы ѳрге? Ким эди ол кычыргъан?

– Менме, баш бѳркюм! Киши бла да бир ишим болмагъанлай, келе турама да, мени тѳппемдеги намысынг кѣпге барлыкъ сыйлы жаным, – деп башлайды, тамагына сѳзю буштукъ болгъанча, жумдурухуна жѳтелчик да этип, Коштбалаев, – Бизбурунланы Соллоудан отунчукъла алыргъа, алайлай бу ѳсmezлик шошкыап, бармагъымы хап деп... Айып этмегиз, мен – белими тюзетмей ишлеген бир адам... Ишим а – бармакъ бек керекли уууакъ-тюек жумуш. Хакъымы тѳлесинле, ким биледи кыаллай бир заман турурма мен бу бармагъымы кымылдаталмай, иште узалалмай. Законда да жокъду, мени тѳппемдеги намысынг андан да сыйлы боллукъ, итге-битге да тѳзюп тур деген заг... Хар тубеген да былай жаралы этип барлыкъ эсе, сора жашаудан тюнгол да кыал.

– Ыхы!... – Сылхыров, тамагъын да тазалап, кыашларын тюререк этеди, эки кыолун эки жанына керип, дѳрденин кѣпдюреди. – Ит кимникиди?.. Мен бу ишни тамырын табарма. Иглени былай бошлап кыойгъаныгъыз ючюн бурунларыгъыз бла жер кыаздырма сизге мен. Кырал низамгъа бой салмагъанланы жерлерин тапдырыргъа керекди. Тазирын тѳлеп бир кѳрсюн, хычыуун эсе. Ма ол заманда тутарма аны кѳзюне итин-митин да! Ыльгъхынов, – дейди ол кыайырбегине, – ит кимники эсе да, бил да, протоколну бас. Итни кесин а – ѳлтюрт! Мычымай. Бу сагъагдан. Аллах айтхан жерден кери этсин, – кыутургъан ит эсе уа? Кимниди бу ит дейме да?

– Инарал Кюйдюргочовну болур дейме, – деди ол жыйындагъыладан бири.

– Кюйдюргочланы инаралны? Ыхы!.. Пальтому тешерге болушчу юсюмден, Ыльгъхынов... Нечик кыыздырады кюн... Жауун жауаргъа тюрюл эсе... Былайда мен ангыламагъан бир заг барды: кыалай кыабар ол сени? – дейди Сылхыров Коштбалаевха. – Бармагъынга жеталгъан да этерик тюрюлдю ол сени. Ол бир маске, сен а – бир аждагъан. Чюйге тырнатхан а болурмуса бармагъынгы? Сора, бир затчыкъ юзер мурадга, итни тутуп тохтагъанса сылтаугъа... Сен аллай адамса. Сизляйланы мен уста таныйма.

– Иче тургъан тюрюнюн кючюкню жухуна тирегенди да, ол а, кѣп сагъыш эте

турмай, бармагын сермегенди... Къылыкъсыз адам, сизни уллулугъугъуз!-деди алайдагъыладан бир къарамедра алашачыкъ.

-Сыздырма, гылмай! Кёрген да этмегенлей, неле жармалайса сен? Сылхыров эсли адамды, ол аламаг айыртлайды ётюрюкюнню бла тыюзюнню. Мен ётюрюк айта эсем, хаким айырсын органы. Ол законну уста биледи... Шёндюго закон бла биз барыбыз да тенгбиз. Мени туугъан къарындашым да милицада ишлейди, айтдырмай къоймай эсегиз,-деп, Коштбалаланы жаш кериледи.

-Ауузугъузну къысыгъыз!-деп, кюкюреди Сылхыров.

-Алайды, алай, бу инаралны ити тойюлдю – дейди, акъыллы бет алып, къайырбек. – Быллай итлери жокъдула инаралны. Аныкъыла аргъынакъладыла, парийле.

-Кертими айтаса?

-Кеппе-керти, баш токъмагъым! – деди, кёз къапларын жумаракъ этип, башын да энишгерек ийилтип, къайырбек.

-Мен да билеме: инаралны итлери сайлама итледиле. Бу уа – не! Бош, бир маске! Ит деп итлиги да жокъ! Ким тутады быллай итни юйюнде. Быллай ит не Москвада, не Петербургда тюбеген болса, кёрюр эдигиз ишлени! Анда закон-макон деп, киши соргъан-оргъан да этерик тойюл эди, олсагъат итни иесини сыртына тазирни жюклеп, барма къоярыкъ эдиле. Жаралы болгъан сенси, Коштбалаланы жаш. Бу ишни чегине жетдиргинчи тохтама. Итлерин тыймагъанлагъа исси къапдырыргъа керекди бир кере бир. Заманды...

-Инаралныкъы болургъа да болур, тейри адамы, – дейди, алайдагъыла бары да эшитирча, ауазын кётюрюп, энишге ийилтип тургъан башын да ёргерек этип, биягъы къайырбек. – Гимхотунда жазылып тойюлдю да кимники болгъаны... Алгъаракълада аны арбазында быллай бирни кёрген болур эдим дейме.

-Сёзсюз, инаралныкъыды, – дейди алайдагъыладан бири.

-Ъхы!.. Кийдирчи, Ылытхынов, пальтому. Нийисе да сууукъ аязчыкъ къатылып башлагъанды. Ичиге да ётдо дейме. Ы-ы! Элт да бу кючюкню инаралгъа, анда айтырла аныкъы эсе да, тойюл эсе да. «Сылхыров тапханды муну» дерсе. Айтырса, эшикке ие турмагъыз деп. Ол бир багъалы ит эсе уа, хар тонгуз да аны жухуна къабынган тюпюнню тирей турса, ит ийисни ангыламазча болур да къалыр. Ит дегенинг – ол ариу сёзню суюген хайыуанды... Сен а, Коштбала улу, эшек, къолунгу ёрге кётюрюп, бармагынгы чоелтип турма да, энишге бошла. Кесинге терс.

-Инаралны шапасы келе турады, соруп кёрейик анга да,-деди ким эсе да... Сора, бир кесек да туруп, ол келген таба къарап: -Эй, тюкжух, быллай бурул да, бу итни бир кёрчю... Сизникимиди?

Ол тюкжух дегенге Сылхыров, керилип:

-Инаралны шапасына не тюкъумла сёлешесе? Жанынгданмы тойгъанса? Гумучуду аны аты, - деп ачыуланды.

-Жаншамагъыз! Быллай итле ёмюрге да болмагъандыла бизде!-деди Гумучу, ол адамланы къатларына келип.

-Несин сора кюрешебиз муну? Алайсыз а кёрюнмеймиди: бу калак итди. Ёлтюрюп къойгъандан башхасы жокъду. Айтдым – битди. Этигиз алай, – деп буюрду Сылхыров.

-Бу бизни ит тойюлдю, – деп бардырды андан ары сёзюн Гумучу. –Бу инаралны тюнене къонакъгъа келген къарындашыны итиди. Олду быллайланы тутхан.

-Охо-о! Инаралны къарындашымы келгенди? – деп сорады Сылхыров, ённ

да, жау жакыгъанча, сыйдам этип. – Салман Батырбиевич! Аллах-Аллах! Къалай билмей къалгъанма да мен аны келгенин! Къонакыгъамы келгенди дейсе?

-Хау.

-Оллоох! Аз тансыкъ болгъан болмазла къарындашла бир бирге! Сора бутчик аланыкъыды?! Бек къуандым, оллахий, анга мен! Ал. Ала бар. Аламайтчикди. Жигитчик. Хап, деп бу кишичикни бармагъын.. Ха-ха-ха! Нек къалтырайса, къочюгом? Хычыуунчук! Жубучук!

Гумучу, итни къатына чакъырады да, кетеди. Жыйылгъанла Коштбала улуна, харх этип, къале къалдыла.

-Мен алыкъа сени къонюгю берирме, иги къарап бир тур, – деп, Сылхыров Коштбала улуну жаныды да, базар майданны, кенделен кесе да турмагъанлай, тюз ортасын жырып, сир къатханлай, ётюп кетди.

Ма жашау дегенинге бюгюн да бир къара...

КЕНТМЮЙЮЗ ТЕКЕ

Бу хапар керти болгъан бир ишни юсюнденди. Кеси да, адамланы аузуларында къалып, узакъ ёмюрлени аудурлукыгъа ушайды. Мен алай айтхан этгенликге, аны кеп жашарыгъы бла къаллыгъы, айхай да, сизни къолугъузады. Хапар а буду.

Бир кезиуде (андан бери кеп заман да озмагъанды) биз Совет Союз деген уллу, къарыулу къыралда жашагъанбыз. Къарыулу дегенде да, аны чегинден бери бармагъын узатхан, бу хапар жюрюген элде айтылгъанча, эбизени къуутуна къагылгъан халгъа тюшюп, къырал кетюрюлюп, ол узагылгъан бармакъ туумакъ этилип болгъанды. Ол борбайлы къырал оюлгъанлы алай кеп заман озмагъанды. Бюгюн муну окъурукъланы кёбю аны уста биле да болурла. Мени жигитлерим а – Исай бла Юсюп (атларын букъдурмайма) – ол заманда жашауну ёре къуллукъларында окъуна бола тургъандыла. Кеслери да Бызынгыдамы, Холамдамы, Къара Суудамы – ол эллени биринде жашагъандыла. Аланы къылыкъларына къарасагъ а, къылыкъ ышанлары керти таулу ышанла болгъанлары себепли, аланы бахсанчыла, малкъарлыла этсек да жарашып къаллыкъды. Болсада, бизни халкъыбыз 1957 жылда сюрюнден бери къайтханлы да Холамда бир от жагъа ышырылмагъаны себепли, бу хапарны жигитлерин ол элге элталлыкъ туююлбюз. Халкъ туугъан ташындан къысталгъынчы бек уллу таулу элледен бирине саналгъан Холамда бюгюн къоншу бызынгылыла малчыкъларын тутадыла. Къачан эсе да бирледе холамлыланы бла бызынгылыланы орталарында жайлыкъ, чаллыкъ жерле дегенча, аллай ууакъ затчыкъланы юслеринде къазыкъ оюнчукла да бола тургъан хапарла жюрююдоле. Алайчыгъын унутмагъанлай, бу керти хапарчыкны холамлыла бызынгылылагъа атаргъа къореширге да боллукъдула, бир сёзсюз. Аллай бир ишекли жерчик да барды.

Къалай-алай да болсун, ким кимге атаргъа къорешсе да, бу иш бизни барыбызны жарсытып тургъан, алай, барыбыз да бирден болуп окъуна, ортадан кетералмай тургъан бир къылыгыбызны уста кёрюзтгенди.

Хыйсап этчигиз кесигиз муну окъугъандан сора.

Исай, ёсюмю бла махтаныр жери да болмагъан, къая жарылгъанына кетип, къысылып, лымпышланып, жукъарып чыкыгъан кибик, арыкосуу, къатангы, хыбырт кишичикди. Юсюб а уллу санлы, саубитген таулу киши, не айтдыраса,

баргъан - келген жеринде да, төрге ётдюрген иш этселе, алайда жаратылгъанча, жарашып къалыучу, аллай бир адам.

Иш а, кесигиз билмегенле туйюлсюз, уллуда, гитчеде туйюлдю. Ала жашыракъ заманлада, уллу къыралны заманларында дейме, адамны хунерине кёбюрёк эс буруп болгъандыла къолайлыгъындан эсе. Бусагъатда ахча, миюлк эселе баш, ол заманлада адамны баш токъмагъыны тангкысына да къарагъандыла бир кесек. Аны себепли Исай да Юсюп да, элде бири бирин алышдыра, ферманы тамагасы, эл Советни башкъармасы, парткомму дейсе, алай бола келгендиле. Къырал бузулгъанлы уа, хар ким кеси башыны къайгъысын кеси этерге тюшюп къалгъанда, жаш къауумну асламы Нальчикге, небилейим – Ара шахаргъа окъуна юрюлгенде, бу экиси (аладан сора да кёпле), ары-бери тентирей да турмай, малчыкъла ктурашдырдыла да, Бызынгыгъа бара, Къара Суудан ёргерек къутулуп, онг жанына бурулуп, Акъ Къая этеклеринде Риуачели деген жерчикде къош салып къойдула. Экиси да – бир къош.

Не айтыу, ала экиси да керти таулула эдила: бирини малы кёбюрёк болуп кетсе, бирси, ачык айтмаса да, ичинден керикди, былай нек болургъа керекди дерикди. «Эки туугъан къарындаш бири бирини ёлрююн да суймез, онглуракъ болуп кетерин да суймез» дегендиле буруннугулу таулула. Бошдан айтылмагъанды ол...

Малланы санына, малчылыкъда болуучусуча, къошула, къорай да тура, бир ненча жылдан Юсюпню бир кенгмюйюз текеси артыкъ болгъанды.

Кесигиз биле болурсуз: къойчула малларыны санын айтыргъа суймеучюдюле. Мен да айтмайма аланы малларыны санын.

Ала хар 15 кюнден алышдырып болгъандыла бир бирни. Исай «Сени бир малынг артыкъды, аны себепли сен менден бир кюн артыкъ туругъа керексе къошда» деп, эшитдирип айтмагъанды Юсюпге, тюзю, гюняхы кесини болсун, ичинден кеси кесине уа тынчлыкъ бермегенди.

Бирин къоюп бирин айттайым: не сейир, не аламат – жырларыбызны, макъамларыбызны, таурухларыбызны кеслерине атап, азыкъларыбызгъа окъуна кеслерича атла атап къояргъа суйгенле тюбейдиле. Бизни бу аман къылыгъыбызны, бир бирге зар кёзден къарагъан адетибизни дейме, бир киши бир нек урлай болмаз? Кесине атап нек къоя болмаз? Андан сора сейирим жокъду.

Урчулукъ дегенинг къырал даражада окъуна эркин жюрюгени себепли, бара баргъан дуняда бизни ол аман къылыгъыбыз да, биреуге жарлыны къалачынлай кёрюнюп, урланыр эсе уа! Аны да заманны кесине къойайыкъ.

Тура турадыла да къош нёгерле алай, бирде, кезиюу жетип, Юсюп элге тигелеп кетеди. Исай а, нёгерини томпууу кёзден ташайгъанлай, эрттеден биширип тургъан ниетин этди. Кенгмюйюз текени элтип, Акъ Къая башларында Буторуда тургъан къошда бир эллиси Соттагъа: «Эркечинги бёрю ашагъан хапарны эшитгенме да, жарсып тура болурса деп, муну санга келтиргенме. Анангы сютюнден халалды, жарат башынг», - деп, берип кетгенди. Аны уа эркечин керти да бёрю ашап, ол керекли болуп тургъан заманыды.

Болжалы жетип, Юсюп келеди къошха, нёгерин алышдырыргъа.

-Къалай турдунг, Исай, мен кетгенли?- деп сорады Юсюп. –Жаллы жыйын чапмай турдуму къошха? Бу Чечен тийрелеринде уруш къаугъала чыкъгъанлы, жаллыла да бери таба къачхан хапар барды.

-Жокъду бир хатабыз, Аллахны ахшылыгъындан. Алай ол сени кенгмюйюз текенги бир да, къайры думп богъан эсе да, табалмайма. Бир он кюн а бола

болур андан бери уа... Бёрю жыртды эсе да, таудан ычхыннган таш тйип, харам болду эсе да, - хапарсызма, тейри лязим., - деди Исай, кьош аллында таш юсюне олтурургъа деп жарашдырылган кьангада Юсюпню кьатына чётоп, бетин аны таба бургъан да этмегенлей, от ышыргъандан кьыйыры кюйген хьжыкыс бла бир сакъа ташчыкыны ары бла бери сюре. Аны бетине ол сагъатчыкыда тюрслеп кьараган эслемей амалы жокъ эди: арагуралыгын букьдуруу кьайгыда Исайны жукъа эринлерин чайнай-чайнай селешгенин.

- Да охо, ант аны кьурутсун, аллай бир жюрек кьыйын этер жери жокъду аны,- дейди хыйлалыкъ жаны бла Исайдан кьарыусузуракъ Юсюп. - Мал болгъан жерде кьоранч да болады, адам кьорамасын ансы, мал дегенинг – ол неди, аягы-башы да бир хайбуан.

Исайны жаны жерине келеди да, артмагына этчик да, бишлякыла да салып, атына минип, элге тигелеп кетеди.

Бир ненча кюнден, ахсутда, Буторудан элге энип бара, Сотга Юсюпланы кьошха кьонакыга кьайтады. Кесигиз билмегенле тхойолсюз, кьошну юсю бла, бир хапар сормагъанлай, бир айранчыкъ тартмагъанлай, ётоп кетерге жарамайды. Сотта, Юсюпладан кьайда таматаракъ, алгъаракыладан окъуна малла кьыйырында кечине келген узун чырпа мыйыкылы, бёкем, таштабан киши, кесин от жагъага да яхшы жарашдырып, хапар сорады малдан-башдан.

-Хагабыз жокъду, шукур болсун Аллахха. Кечине барабыз, бу кьырал кибигибиз кьалай боллукъду ансы? Кьалай ары барып тохтарыкъ болур? Бир кьарыулу эди да, борбайсыз бола баргъанча кёрюнеди. Кьаты тхойолдю миолкюне-малына кьалай эсе да бу кьырал. Ы-ы?

Юсюпню ол сёзлерине кьошулургъа суймеди, тюзю, кесине жетмегеннге артыкъ ёшон урмаучу Сотга.

-Кьой-кьой, андан санга бла манга жеттени жокъду. Туталгъанынг кьадар мал тутаргъа кьоядыла. Алгын бир болуучу эди: «Он ууакъ мал, бир ийнек, бир бузоу, артыгын кетер», - деп тохтагъан. Энди уа тыйгыч жокъ, жашай бер.

-Ол айтханында да барды,- деди Юсюп, Соттаны бу хапарны теренине кирирге унамагъанына бюсюреген а этмей. - Алай бу жаш адамла кьалай болсунла ансы. Ишсиз-кючсюз болуп, Россей тюбюне жайылгъандыла. Кьызла юйде кьалып, жашла юйюр кьураргъа ашыкымай, ырысхы кьайгылы болуп, миллетни киндиги юзюлорденди, ахырысы. Тюкенлеми дейсе, - жубуран тешикледен да кёп. Иш жокъ, хахъ да - алай. Тюкендегин алыргъа адамла ахча да кьайдан таба болура, ахырысы - кьысхасы? Ёмюрде тау элдеде болмаучу гудучулукъ да башланды. Кьоншу кьоншусундан урларгъа да уялмайды, таланнган, жангыз таначыгын окъуна да... Баштёбен болгъандыла элде кьалгъан жашла, шешаны башындан асыры кьарагъандан... Анга да сом-шай кьайдан чыгъады? Билмейме, тейри... Былай барырдан болса...

-Тюз айтаса, тейри лязим,-деди бу жол Сотга. -Бек айыплы ишле баш бола барадыла. Аман тошню игиге бур, аталарыбыз айтычулай. Артыкыда быллай кьыйын кезиуде бир бирге сакъ болургъа керекбиз, таяныргъа, билеклик этерге. Десем да, хар кимни жазыуу мангылайында. «Кёрлюгон кёрмей, адам ёлмез», - дейдиле. Мал да, адам да – алай. Бир бирге сакъ бола, билеклик эте турайыкъ. Олду кереги. Кьалгъаны уа – халкъ болгъанлай. Ма кёрдонг: эркечими бёрю кесип кетгенин эшитген болур эдинг, Исай сау кьаллыкъ, жарсып тургъанымы билип, бир теке берди да, мал саным кьайтды жерине...

Ой Юсюп текени хапарынмы эшитеди, – кенгмойюз текеси аллына келип

къалгъанча кёрюндю. Ачыуу бурунуна чапды. Исайгъа ат оюн этдирирден болду. Къырал къайгъы да унутулду, жашла ючюн гурушхалыгъы да суууду. Сюрююно итлге кьоюп, элге барып келлиги келди.

-Мени да бир амалсыз жумушум барды, ингирге къайтырма, сени бла мен да тигелей барайым элге,- деди Соттагъа..

-Кел, -деди Сотта, «Нёгер болса, жол – къысха», дейдиле да, кетдик.

Барадыла да, Сотта юйоне бурулады, Юсюб а, юйоне да къайта турмагъанлай, тюзюнлей, салып, Исайлагъа барады.

Исай Юсюпню келе тургъанын алгъаракъ эслеп къояды да, кесини этгени акъылына да келмей, «Бир палах болмаса, былай терк а келлик туйюл эди», - деп, Юсюпню аллына къайгъылы чыгъады.

-Не болгъанды Юсюпай (Исай Юсюпню жумушатама десе, алай айтыучу эди)?- деди Исай, Юсюпню тубюнден ёрге къарап.

-Жокъду болгъаны,- деди Юсюп, Исайны бетине иги кесек заманны, кёзлерин да къакъмагъанлай, баштёбен къарап. -Ол харам болгъан кенгмюйюз текем сау болуп чыккыгъанды да, мени Буторугъа ким келтирип кетген эсе да, ол кеси келип элтмесе, къайтырыкъ туйюлме артха деп, келирге унамайды да, кел да, текени кьошха къайтар деп келгенме санга. . .

Бу сёзлени айта туруп, Юсюпню бетинде не аз да тюрлениу эсленмеди. Бир бош жумушну айтханча, ол сёзлени айтып, артха бурулуп, кетип тебиреди.

Исай а, алайда топ атылса, анасы башын сылагъанча кёрюнюр эди – сангырау болуп, жерден битип чыккыгъанча, сюелгенлей къалды.

Кечиучо таулу жаныбыз! Аны бир оюннга санап, биягъы экиси да бир берекетли кьош болуп тургъан хапарлары барды бюгюн да.

ХАБАЗЧЫ

Хабазчы Майыл, сабийлерини – Адинаны бла Мухтюню – анга хапар нёгер болур къаннга кирмегенлерине да къарамай, экисин эки жанына кеси кьолю бла ишлеген алаша шинтиклеге олтурутуп, бир – къызы Адина, бир а – жашы Мухтю таба къарай, таплы нёгери Юсюп айтыучулай, философия этерге бек суйюучо эди. Мындан кёчюрюлгюнчю, 1944 жылгъа дери, ол аны сабийлерин тюз жолгъа салыуну амалларындан бирине санаучу эди. Алай, биягъы Юсюп айтыучулай, Исмайлыны кесини хабазчыла элден тышында да жюрютпоучо чам, масхара, оюн хапарларына сабийлери да, эшитип, жууушмазча (алай болмай амалы уа жокъ эди) ючюнмю эте болур эди? Мен аны дурусун билмейме, тюзю. Юсюб а, аны халын-къылыгъын уста билиген, билирге да болур.

Не да болсун, Исмайлыны хар нени да атын, кишиден да уялмай, тюзюнлей келишдирип айтып кьойгъан къылыгъын а кьойдураллыкъ туйюл эди, эл жыйылса да. Кьойдургъан угъай да, не къайгъылары да унутур ючюн эллиле кеслери, билмегенча этип, сёзню башлап, ачыкъ, ётгюр хапарларын Майылны кесине айтдырып, зауукъ этерге суйгендиле. Не къыйын заманда да мудахлыкъны, бошланыуну суймеучо Майыл кюлорге, ойнаргъа бир да угъай демегенди. Тап, ата ташындан къысталып, ары дери эшитип да эшитмеген Къыргъызгъа тошгенинде да. Эли саппа-саулай бир жерге тошмегени жунчутхан эди бир кесекге ансы, Майылны жерге къаратыр кюч жокъ эди. Баргъанлай окъуна бир эллилерин, артыкъда бег а суйген нёгерлерин излерге киришди.

Кёчюп, бир жылдан да артык заман озгъандан сора, Майылны жашау эски ызы бла бара башлады.

Бир жол Майыл, Хабазда этиучюсоча, эки сабийин эки жаньна олтуртуп, тыш жерлеге тошгенибизден сора уа бютюнда бек керекди деген магъанада, халккыбызны юсюнден насийхатын башлады. . .

–Эрттеледен бери да, – деп башлады хапарын Адинагъа бла Мухтоге, – къайсы халккыны да бетин чыгъара, жарьга келген адамлары болгъандыла, эллилерини уллу кёзлерине ауана кьондургъан кьаргъа кьанатлы булутланы, элия чакъгъаны кече кьарангъны жутханлай этип, бир сёзю бла, жангыз жютю айтыуу бла чачып кьойгъан. Ала болгъандыла ырыскы кьонмагъан юйге кьолай тапдыргъанла, тюп тамырындан окьуна кьуруй башлагъан баллини жангъдан кьуйкъа этгенле, ёлеменни жашаутъа кёзюм ачдыргъанла. . . (Кесини юсюнден а болурму ол айтханчыгъы? – автор).

Бирин кьоюп, бирин айтайым, ий Аллахчу, айып этмегиз. . .

Хапаргъа кёре, Дагъыстанны хар эли да андан сора бир башха эл кьолгъа да алалмагъан иши бла белгиледи. Кубачи эл, сёз ючюн, кьамала ишлеу, алагъа алтын, кюмюш суу ичириу, тюрлю-тюрлю жазуула, оюула этиу усталык бла танытханды кесин сау дунягъа окьуна; Балхар а желим топуракъдан кьошунла этиуде бир башха элге оздурмайды. Алай, алай. . .

Дагъыстан да, бизнича, тау жерди, «Тау кьырал» деп ангылатадыла бирси халккылагъа аны атын. Биз а, беш да тау ауузгъа юлешинип, Минги тауну этек кьоюнларына кьысылып жашагъан таулула, аны алай болгъанын иги кьулак тигип окьусак да ангыларыкъбыз, кёчюрюрге кюреше да турмагъанлай. Анда да, мында да жашагъанла уа, бир сёз бла айтханда, барыбыз да кавказ таулулабыз. Таулула эсег а кёп запларыбыз ушагъан да этеди. Сёз ючюн, сёзге усталыгъыбыз, ишге берилмеклигибиз, тёзюмюбюз, кыйынлыкыгъа бой салмауубуз, жигитлигибиз, жашау адетлерибиз. Чамны, масхараны, эниклеуню отун ышырыу да.

«Дагъыстанны бу хапаргъа нек сукъду?» дерикле болмай амалы жокъду. Ол тырманны айтылгъынчы окьуна юсюмден атар ючюн а айтып кьоям алгъадан: бу жазмамы жигитини хапарлары кьумукьулаула да жетгенди да, энди ол тюрк тилли кьарындашларыбыз аны да кеслерини бир эллирине атап кьойгъунчу, кесибизге алып кьояйым дегенлигимди. Ол «Кенгмюйюз теке» деген хапарымы жигитлерини атлары да сагъынылып эшитгенме ол жанларында. Мен алагъа кьызгъанмайма кесибизни жютюсёз адамларыбызны хапарларын, ол иги окьунады. Нек дегенде, таулула бир бирлерине алай бла жууук болмасала, жокъ болуп кетерге да болурла. Алай хар кимни малы кесини хастанында кечинсе иги туюлмюдю?

Аны айта келгеними магъанасы: малкьар таулуланы да жашау адетлеринде башхала кеслеринде тапмазлык, алай, эшитселе, кеслерине атап кьояргъа болук иги загла бардыла.

«Малкьарлы келсе, хунангы кьалар, чегемли келсе, юйюнгю тонар» деген айтыу да бошдан айтылгъан болмаз, «юйюнгю тонар» дегенге «сыйланьргъа сюеди» деген магъана берилип. Неда: «Къатынсызла – Чегемге» деб а эшитмгенбизми! Ариу кьызла Чегемдеми кёбюрёк бола болур эдиле? Аллах билсин ёзге уа, ол айтыулары баянларын аланы кьурашдыргъанла айталлыкдыла. Ала, ол айтыула, «Кьумукьу харбыздан чыкыгъанлай» дегенча, бош жерде жаратылып кьалмагъанларына уа не сёз.

Хы! Къумукълу къарындашларыбызны жанларына тиймесин ансы: «Къумукълу харбыздан чыкыгъанлай» деген айтыу а къайдан чыкыгъанды? Бу сёз тутушну къумукълула кеслери жаратмагъандыла, анга ийнанып къалыгъыз. Къайсы эсе да, бизники къурашдыргъанды аны.

Не да болсун, бизни тауларыбызда жашагъанла да, ишге къаты кибик, чамгъа, масхарагъа, самаркъаугъа, эниклеуге да (бир сёз бла айтханда – жашауну къаймагъына) улуу кёллю болмагъандыла. Не къыйын кюнлеринде да. Туугъан ташларындан къысталгъанда да. Ташны, сыгып, сютюн чыгъара билген къаты адамла жашауну, къарасын жүрек асырауларына ашырып, агъын туурагъа чыгъарып болгъандыла. Ол жаны бла хабазчылары юслеринден кёп айтылады да, ала хорлайыракъ болурла деп келеди ёлюме. Асламында Малкъар тарындан кёчюп келип, бир кесекле (мал тутаргъа былайлары тапдыла деп, жууукъ-тенгни тарта) Холам, Бызынгы тарларындан да къошулуп къуралгъан бу гитче элчикде бизни кёп эллирибизде бюгюн да жүрюген аламат хапарла сакълангандыла: хар келген да биргесине ала келген болур эди бирер зат...

Халкъыбыз тауу да, тюзю да бизден эсе къайда эркин болгъан Къазахстаннга бла Къыргъызстаннга малкъар Кавказындан кёчюрюлгенде, Исмайыл шуёхубуз Къыргъызны тау этеклерине жууукъда орналгъан Къарабулакъ элге тюшеди юйюрю бла.

–Хабазда жашагъанла бары да бирден бу элге тюшген болсала эди, – деген хапарын айтыгучудула энгта иш да Майылыны, – мен бу элге Хабаз деп атап къоярыкъ эдим. – Да не? Бизни элибизни сыйырдыла эсе, биз да юлюшобюзню къайтарайыкъ, сыйырылгъан юлюшобюзню. Быланы «Къарабулакъ» дегенлери «Къара шаудан» дегенлери кёреме. Тейри адамы, иш къара шауданлагъа къалса уа, биздеги къара шауданлагъа жетериги хазна табылсын. Алай, хайт десек, бу шауданланы кесибизникилеге ушатып да къоярыбыз...

Былайда мен да болмайма Майылыны Къыргъызда да ёчюлмеген чам отуну юсюнден.

...Оюнчу Майылыны ол хапарлары къара къайгъы сыртларына жүк болуп тюшген эллилени башларын ёрге кётюрте эди, бетлерине жарыкълыгъ а къондуралмай турду иги кесекни. Аллай жашау къууатлы адамларыбызны хайырларындан кёчгюнле, эс жыйып, жууукъланы, ахлуланы излей, эл жер сурап башладыла. Майыл къысха жууукъларындан да тапты кёрген къабыргъа къоншусу Юсюпно тапды быланы элден бир 20 къычырым арлакъда орналгъан Къутургъу деген элде. «Ол бир табылсын да, къалгъан ахлуларымы уа аны бла бирге излей турурма» дегенни айтды ол кеси кесине.

Тюзю, Майыл «Къутургъу» деген сёзню жаратмады. Аны къыргъызча магъанасын сюрюшдоре-сора турмады. Тауча ангылашынганы, нек эсе да, сагъайтды муну.

«Къара шаудан!» Ма ат десенг! Мынга уа ким атагъан болур «Къутургъу» деп?» Жан юлюшге аталып жүрюген адамыны къайда болгъанын билгенден сора, кеси аллына аллай сагъышла эте эди Майыл. «Къара шаудан» деп бу элге кесини атасы атап кетгенча кёре эди Майыл, къачан эсе да бирледе былайлада айлана. Да ким билсин – алай болуп къалыргъа да болур: Майылыны атасы, керги айта эди эсе, апон урушдан башлап, революциягъа дери да, небилейим, къызыланы бла акъланы сермешлерине дери да ол жетмеген жер къалмагъанды.

Сейир эте эди Майыл: «Энди бу «Къутургъу» деген элге бир тап ат, айтханда да - хычыуун, къулакъгъа да ариу эшитилген ат атаргъа бир къутургъан тели-

ден сора, мени атам кибик, бир эсли адам табылмаймы кьалгъан болур эди ол заманлада? Неда кьутургъан адамланы берими жыйгъан болур эдиле кьыргъызылы кьарындашларыбыз. Бизни юсюбюзден да, кесибизни поездни иш да озуп, аман хапарла жете болгъандыла бу тийрелеге. Аны ючюнню келтирген болурла бери сант-мантла эте айланьучу Юсюп харипни? Этген да болурла, тейри, аны кьылыгъын ангыламагъанла, кесин тыймагъан эсе быланы кьатларында. Атам, харип, жаннегли болсун, анга да бир амал этер эди, сау болса, былайланы танымай амалы жокъ эди».

Аллай сагъышла бийлегендиле, Хабаз башларында кеси чалыучу жерни бийлегенлей, Майылны акьылын ол «Кьутургъу» деген эл агны эшитгенли да.

Негери кьайда болгъанын билгенден сора, асыры кьууаннгандан, аны ичине сыйындыралмай, кеси тенгшиле бла тюбешген ууахтыларында ол сагъышларын бары да эшитирча айтыргъа еч болду Майыл. Таныгъанла танымагъанлагъа айтып, ол элге тюшгенле Майылны кьылыгъын уста билдиле кьысха заманны ичиде. Ол себепден аны хапарларына нелерин да унутуп тынгылаучу эдиле.

Не да этип, ол негерине бир барып келирге сюйдоу Майыл. Эсине бир келген затны артына бир чыккыгынчы уа тынчаймагъанды. Да не сейир! Хабазчы туйюлюню!

Ол кезиулеге жангы эллиле бла эски эллиле (кьыргъызылыла), бир бирлерине кьабыргъаларын жарашдырып, суулары чайпалмай сюзюле, бир бирлерини тиллерине да тюзеле башлагъандыла. Колхоз бачама да таулуланы ууакъ жумушларына улоу бла болуша турады. Эчкичикле, кьойчукъла да жаргъандыла, кьырал берип. Эки юйюр бирге бир кьунажин алып, тууар мал кьууаргъа да киришгендиле. Жашаулары асламында ууакъ малла бла келгенле эчкилеге, кьойлагъа боялыргъа сюйдоле. Ууакъ мал теркирек юйрейди деген магъанада. Майыл да аладан эди. «Кенгмюйюз текени» эл аягъында жашагъан жигити – Исай да, бу элге тюшюп, ол да ууакъ мал кьууарды. Базаргъа барсала, танышларына тюбеп келтирген хапарлагъа кере, Исайны Риуачелиде кьош негери (эсигизде эсе, ол элни баш жанында жашап болгъанды) Мухаммат да Кьутургъу элге тюшгенди.

Аны айтханым: Майылны Кьутургъугъа тебиреп тургъанын эшитип, Исай негерине асыры тансыкъ болгъандан, этер амалы кьуруп, Исмайылгъа жалынды:

–Ий Аллахчю, ийманынг-дининг бар эсе, кьутургъучулану кьутургъан ауруулары жугъуп, кесинги да анда тыйып кьоймасала, Мухамматны да бир сора кел, – деди Майылгъа Исай.

Холамлымыды, бызынгылымыды – Исайны «кьапханчыгъын» кьайтарыргъа, аны да борч эте турмай, артха жабышдырыргъа сюйюп, айтды Майыл да:

–Иймансыз, динсиз да кесинг бол, айтырма, – деди ол да, – нек айтмайма!

Кавказны кесинде да болгъандыла телеле эли, кесини кьабыргъасын жарашдырыргъа кесичала жашагъан эл бар эсе, деп адыргы этип айланнган бирулен барды да ол элден кечюрюлген, келтиригиз да, кесигизге кьошугъуз, сууапды аллай бирге жарагъан дерме. Келсин деселе, санга да юйретирме жол».

«Менден да аман кереем бу уа», - деди кеси кесине Исай, мыйыкъ тюбюнден кюлюп, ол аман дуняда кесине быллай чамчы тапханына кьууаннган да этип.

Майыл агланьыр кьайгыгъа киришди. Барады бир кюн, салып, тюзюнлей колхоз бачамагъа, аг тилерге. Таулуланы аллай жумушларына жарай-жарай тура эди Серкебай да, колхоз башкьарма. Кьыргъызылыла анга, кьубултуп, (колхоз та-

маганы кьубултмай да бир кёр ол заманлада) Серке деучю эдиле.

–Сирке, – деди Майыл, башкьарманы отоууна кире туруп, келгенли да бир да киймегенлей, асырап тургъан кёрпе бёркюн да кьолуна алып. –Женглери артха кьайырылгъан чепкени, кьарагъа боялгъан гён чарыкълары, мор чепкенликден этилген ышымлары, кюмюш кереклери бла ышым баулары, инбашларында акь башлыгъы Майылны оюнсуз да жолгъа хазырланнганын кёртюзтедиле. Ат берип кьойса да, юйюне кьайта да турмагъанлай, тюзюнлей алайдан кетип кьаллыкьча. Къалай ары барлыгъын билген болса уа!

Майылны таматалыкь хатерин этген болур эди – кьыйырлары бла да, тёрпесинден энишге-энишге да, суу саркъымла киби, кьара тартмала сырылгъан кьыргъыз кьалпагъын ол да башындан алды да, аны бир жанына сала:

–Келип кьой, айланайың, – деди Серкебай, Майыл Сирке дегенде, алайда олтургъан кьагъытчы таулу кьызыны пырх-чырх эттенине да эс бурмай, – не жумшунг барды?

Айтды жумшун Майыл. Угъай демеучю эди, гонякы кесини болсун, Серкебай, биягъында айтханыбызча, алыкьа кеслерин тангъылы орнаталмай тургъан таулучукъланы аллай жумушларына. Болсада, жегерге жарамгъан, чочукь, жагъын, минерге да кёрле базынмагъан атладан сайлап бериучю эди, берсе да. Колхоз ишге жарамай эсе, бир да кьуруса да, бу жарлыланы бир жумушларына жарасын дегенча. Ат жери уа барды Майылны, Хабаздан элтгенди. Несин кьойса да, аны уа кьоярыкь тьойюл эди. Кёчюрген солдагла да, хапаргъа кёре, анга ассыры сейир этгенден, жукь айтмадыла да, алма кьойдула.

Атны башына колхоз жюгенни салып бердиле да, Майыл – атны башындан тартып, артындан да – табанлагъан иш этсе да, жетмезча, узунуракь шуукьырт чыбыкьны алып, тийген жеринде жаммызында акьсыл ызлыкь кьоя, Майылны жашы Мухтю атны яхшы сопакълай, арбазгъа кючден-бутдан жетдиле. Кече юйде кьоюп атны, эртгенликде уа танг атмай чыгъып жолгъа, ингирге ол элге барып кьайтыргъады мураты Майылны.

Аяулу кийимлерин кийгенине сокьураннган да этди.

–Жыллыкъларын алдым кийимлерими да, – деп ёкюнеди Майыл юй бичесине, – бёрю аш боллукь. –Сирке ашап ёлюр эсе да, муну бергенди да, биле тургъанлай халын, ол Сирке эсе да, Бит эсе да. Алай тамбла нёгерин кёрюрге боллугъу эсине келгенлей, барын да унутады Майыл.

Ол кечеча тынч кёчюп келгенли да жукьлагъан болмаз эди Майыл.

Танг атмай турду да, жашын да, кьызын да уятып, жолгъа кьурады. Мухтю да, Адина да, аталары биргесине элтгенине кьууанып, аякь тьоплеринде чёп сынмай хазырланадыла. Кьоншула да кьозгъалгъандыла. Адинни кьолуна да, керек иш болса деген магъанада, бир чыбыкь бердиле. Иерни салып, Майылны биягъы аяулу кийимлерин кийдирип, жюгенни уа Мухтюню кьолуна тутдуруп, тебиредиле Кьутургъу таба, ингирден окьуна къалай ары барлыкъларын соруп билип. Жол бир эди. Андан бир жанына чыкьмай барып турсала, тюзюнлей юсюне чыгъып кьаллыкьдыла Кьутургъуну.

Миннгенди Майыл кьыргъыз атха салыннган таулу иерге, бийим киби. Эки кьолун да иер кьашха салып, барлыкь жанына кьарап тохтады. Ат а тепсе уа жеринден. Мухтю жюгениннен алгъа тартып, артындан а, кьоншула да болушуп, Адин а чыбыкь бла тьойюп, кюреше кетип, элден кючдеп чыгъардыла да, хар ким юйюне кьайтды.

Адин чыбыкьны жетдирсе, ат, алгъа угъай, Махтини да сюйреп, артха ту-

ракълайды ансы, алгъа атларгъа унамайды. Не да болсун, кюреше кетип, алгъа бир атласа, артха эки атлай, бир кесек жол тауусхандан сора, сабийлерини таза да ырмах болгъанларын кѣрюп, Майыл айтады кызына:

—Адий, бу атны артын аллына бурчу, муну тапханны да, муну бизге бергенни да артлары аллары болур эсе да. Бу артына барады ансы, аллына атламайды. Алай этип бир кѣрчноюз, арты бла барыр эсе алгъа.

Атасыны не айтыргъын да, артха сала турмай, айтып барма кююучу кылыгъын билген Адина, кюллогон тыялмай, харх этип, жерге чѣгелеп кылады. Мухтю да, асыры кюлгенден, бир ауукъгъа жоенни тутуп тургъанын унутуп кююп, артда, эсине тюшгенде кюркбуннган иш да этди. Алайда, унутуп, жоенни ийип кюйса боллугъу белгили эди. Бир тартып, бири ызындан сюрюп кыйналган сабийледен эсе ат белинде, бийим кибик олтурган Майыл бек терлегенди. Табанлары бла атны быгъынарын асыры туйгенден, Майылны бутлары тынчыгъып, салмала болуп калгандыла. Энди, ол атдан тюшсе да, ол аякыла аны кѣтораллыкъ туйюлдуле.

Алай эте кетип, кюн тюшден иги да аугъандан сора жетдиле. Ол сагъатчыкъда Майылны жоюегине кюзгю бла къараган кѣрмей амалы жокъ эди: бар ачыуу да бирге жыйылып, уча кибик, кып-кызыл болуп, тышына кван бюркюрге хазыр болуп тургъанын. Алай, эрттеги нѣгери Юсюпно кѣргенлей, ол, жѣрмеленгенча, кваты кысышып турган ачыу гулмак, къара булувланы кюн таякыла чачханлай, къарап-къарагъынчы эрип квалды. Бир такыйкъачыккыны ичинде унутханча окъуна кѣрюндю жолда анча кыйналгъанын. Алай, тюзюн айтыргъа керекди, ат белинде болгъанлыкъгъа, Майыл да ичи кыотарылган тѣшек тышлай болгъан эсе да, сабийлери Адина бла Мухтю уа сапын кѣмогю башын жамлап турган суугъа кѣмюлоп чыкыганча болгандыла. Аланы кѣргенде, Юсюп, Майыл кыйгылы да болмай, экисин да кыучагына жыйды, ийнакылады; аланы алай кыйнагъаны ючюн Майылгъа ичинден тырман этди, алай тышыннан да айтырын айтды, артха сала турмай.

—Быланы былай кыйнамагъанлай, мыллыгын жолда бу кыргъыз бѣрюлеге аш боллукъ эди эсе да, кесинг келсенг эди уа, келмей болмай эсенг. Сени аллынга къарап ълген жерим жокъ эди мени. —Кеси уа Майылны жоюз жылдан бери да кѣрмей, жолдан кѣзюн айырмай турганча, кваты кыучакылап, иериги да келмей кѣп турду.

—Мен да санга артыкъ ашыкыган суна эсенг, бек жангыласа. Ёлген болур ансы, бир хапар бермей турмаз эди, ълген эсе уа, бир кыуруса да, жерге кеси кюлум бла салайым деп келгенме, бу кѣтюремге минип. —Майыл да бир да сѣзюн артха салыргъа ушамай эди. Быланы танымагъанла туйюшген да сунар эдиле, сабийле уа быланы бир бирлерине алай эте туруучуларын уста биле эдиле да, туурадан къарап, аланы бир бирни тансыкылагъанларына сейир этип турдула.

Майыл, яхшы сыйланган да этип, артха да, бери келгендеча, кыйналып барлыкъ сунуп, жолгъа эрттерек чыкыды. Сабийлени Юсюплада кюйду, жолда кыйналгъанларын унутур эселе уа деп. Тышыннан абери билдирмегенликге, жаны ауругъан эди алагъа.

Артха тебирегенлей окъуна, ат, жоргъасына кытылып, бир да аны юзменгенлей, кесин тыйдырмай, кыуругъун да чык тутханлай, аргъ туякларындан чарлагъан топуракъ тутулла, къара чаукалача, узакъ-узакъ учуп тюше, жел сорген чѣпбашлай, кыуулуп, Майылны, гыбыгъда жау чайкыганча этип, ичин

тшошорюрге да жетип, элге алай келтирди. Колхоз правленни кьатына жете, ат да кьызыуун сууга башлап, Майыл да сау жетгенине ийнанырыгы да келмей, ичинден агны да, жолну да, Юсюню да кьаргъай тургъанлай, «кап» деп, комендант чыгып кьалды. Тюйюлген тулукълай болуп тургъан Майыл жайыкьды – кьаппа-кьарангы кечени элия чагып жарытханлай, мыйысы тыппа-тынгылы ишлеп башлады. Кьутургъугьа барыр ючюн эркинлик алыргьа керек болгъаны Майылны ол заманда тшошдо эсине.

–Салам аликум, Кьарамай (комендантны аты уа Кьарабайды), – деди Майыл, алайда жунчугъанын не аз да билдирмей, – ол-лоо-х, ол аман пырсыратель бу эмилики бир адам эт деп бергенди да, чачып кьоя эди да мени; сени кьргенлей а, кьоркыгъан этгенча, жунчуп, жууашчыкь болуп кьалды да; мени да аллай бир кьыйнай турмагъанлай, муну санга узакьдан окьуна кьргюзтюп кьойса эди уа!

Комендант колхоз правленнге бара, аны келе тургъанын алгъадан эслеп, Серкебай да аны аллына чыгъа келген заманда бола турады бу иш.

Майыл агдан тшошерге да бир кезенди, алай болалмады, биреу болушмай тшошаллыкь тьойюл эди – алай бек ийленген эдиле санлары.

Ол «аман пырсыратель» деген сьзлерин да эшитмегенча этип, комендант Исмайылны кьрюп кьойгъанына ахы кетип, тьозю, Серкебай Майылдан кем кьоркьмады Майылгъа.

Халалжюрек таулу Майыл а, ат да берип, жумушун битдирип кьайтхандан сора, аны аллына чыгып, былай жарыкь побегени ючюн Серкебайгъа асыры ыразьдан, комендантны да, анга тьоз олсагъатчыкьда айтханларын да унутуп:

– Оллахий, Сирке, – деди Майыл, алгъа ийилерек да болуп, бир кьолу бла алчирек кийилген кьрепе бьркион да ёререк эте, – ары бара, ол мен кьре баргъан Юсюп, жагъыны тутса, бир болуучуду, тьоз алай этип, бир кесек кьыйнады ансы, бери келе уа, бир да кьз ачдырмады, бир жерде бир тохтап, биреу бла бир ушакь эте келир эдим эсе да, кьоймай, жетдирип кьойду юйге.

Серкебай, ёзенгиге жабышып, Майылгъа агдан тшошерге болушду. Ол да, эки аягъына сюелип, белин тьозетирге эки кьолун аркьа табасына ашыргъанлай: –Беш сутка, – деди Кьарабай.

Эркинликсиз бир элден бир элге баргъаны биринчи кере билинсе, беш суткагъа тутхан эте эдиле ол заманда сюргюнде таулуланы. Экинчи кере болса – он суткагъа. Ючюнчюсюнде уа сюдлюк бола эди сюргюнчю кьыйынлыны башы.

Аны уста билген Майыл а алайда, Серкебайны кьэзоне кьарап, кьолу бла уа Кьарабайны кьргюзте:

–Да бу уа беш кесек болуп турады да, – деп кьойду.
Ма, жашау дегенинг...

ЭКИ ИШ ХАКЪ

Хыйса университетте экинчи урум бла киреди. Биринчи уруму таулулагъа туугъан журтларына кьайтыргъа эркинлик берилген жыл болады. 1957 жыл. Аталары урушдан кьайтмай, аналары тьрт сабий бла кьалып, эки гитчесинден да мындан кьчорюлюп баргъан жыл халкьны арасында жайылгъан тели аурууну кезиуонде бошاپ, кеси жангыз эки жашны ёсдюрген ананы не хазна ырысхы ючю боллукь эди. Ол себепден Хыйса, школдан сора эки жыл да ишлеп, андан

сора кирген эди окьюугъа. Ол 1958 жыл болады. Тамата къарындашы таулуланы сюргонден сора аскерге биринчи кере алып башлагъанда, биринчи урум бла кетген эди. 1956 жылда. Ол заманда аскерде юч жыл кзулдукъ этпучю эдиле. Хыйса кюрешди къарындашы келгинчи бир ишиде жубана, анасына болушурга кюреше турургъа. Алай анасы унамады. «Мени ыразы этерик эсенг, окбурга кирирсе, заманынг озуп барады», - деп тохтады. Не этерик эди? Киреди. Алай биринчи кюнлеринден окьюна кече ишлерча, бир жерчик излеп башлады. Анасы жангыдан кьуралгъан колхозда туююле, Хыйса да иш табалмагъанына ичинден кюе, жыл озады. Жай солуугъа чыкыгъанларында таулу газетге кечеги корректор болуп киреди. Заочна окьюугъа кечюп, иште кьалып кьалыргъа да бир кезинди, алай газетни таматасы Кацийланы Хабу, жерни кьатысын кезю бла тинтип билиучю, адамны жорек кьыйынын сормай билиучю киши, унамады. «Мындан, болушалсам, болуша турурма, сен а окьюуунгу бардыр, билиминг тынгылы болсун, заочна окбугъанланы да керезиз кьалай окбугъанларын» деди. Алай бир кесекден, эсине не келди эсе да, кеси чакьыргып, кече ишлерча ишчикге орнатды. «Окьюуунгу осал этсенг, мен кесими санарыкьма терсге, болаллыкъ эсенг, бир кер, болалмасанг а, анга кер, бир мадар этербиз», - деди.

Алай бла Хыйса, окьюуун да бардыра, факультетни комсомолуна таматагъа айыргъан эдиле да, аны да бардыра, ишин эте турду. Комсомол секретарь болгъанына ректор Бербеков Хатута Мутович да, факультетни деканы Великанова Раиса Филипповна да окьюуда шарайыпчыклары да кермегенча этип турдула. «3» багъасы болса, стипендия бермеучю эдиле ол заманда. Хыйсаны уа аллай белгиси да жокъ, окбугъаны иги. Стипендия да бар. Ишлеген да этеди.

Кьуругъан изарлыкъ аман кьуртду. Бусагъатда адамла кьырып бошаялмазча жайылгъан колорат кьамажакъдан да осалды. Анга бизни халкьда дарман жокьду. Аны айтханым – бирде Раиса Филипповна айтады Хыйсагъа: «Келчи ректорга бир барайыкъ. Жумуш барды. Сакьлап турады».

Хыйса, тюзю, комсомол иш бла чакьыра болур, дейди да, абери да сормай, тебиреп кьалады.

Айтады ректор, нек эсе да, Хыйса ангылагъандан, уяларакъ да болуп (ректор жандаурлу адам эди), айтады, андан-мындан хапар сора кетип: «Негерлеринг кьагыт жазгъандыла мени атым бла. Кьыралны алдап тураса сен деп. Эки иш хакъ аласа деп. Стипендияны да иш хакьгъа санап. Ишлеген жеринде алгъан хакьчыгъынгы да санап. Мени да терлеп. Сен алагъа ачыуланма. Жашау дегенинг алайды, кьурт агъачны кесинден чыгъады. Негерлеринг чалдиу эттенлерин энтта кер кере керюрге. Къанынгы бузма аны ючюн. Мен Баш Советни Председателиме да, анда бироз онгчугъум барды, мен андан ай сайын санга бир загчыкьла узата турурма, стипендияны уа кесейим да кьояйым. Бир башлагъан эселе, кьоярыкъ туююлдуле. Тонене келип, бюгюн ортагъызда аллайла чыкыгъанларына бек жарсыдыкъ Раиса Филипповна да, мен да. Алай, аны тубей туруучу ише санайыкъ да, оноуну алай биширейикъ».

Не айтыркъ эди Хыйса. Кюйдю. Бишди. Амалсыз окьюна болду. «Сиз не оноу этсегиз да, анга ыразыма, - деди. - Алай мени бу комсомол ишден да эркин этигиз. Жетишалмайма...» деп кьошду.

Анга ыразы болдула ала да. Хыйсаны стипендиясын кесдиле. Ол кьыралгъа кьалды, ол жазгъанланы бирини стипендиясына да бир капек да кьошулмады. Хыйсагъа уа Хатута Мутович болуша-болуша турду кзулдукъунда тургъан кьадарында. Сау болсун! Хыйсаны биргесине окбугъанланы ичинде ол аны

юсюнден, озгъан ёмюрню 30-чу жылларында айтылыучусуча, «материалнь» ректоратха ашыргъанла бюгюн да кеслеринден уяла жашай болурла. Саулары. Кеслерини сабийлеринден уяла болурла, бир да къуруй эсе да. Хыйса да жашайды. Бир заты кем тыйюл, Аллахны ахшылыгындан.

Ол да жашау дегенинги. . .

ТИШИРЫУ ХАПАР

Бирде газетле алыргъа киоскга жанлайма. Эртгенликди. Аны аллында кюн къар жауун, эрип эртгенликде уа жизги туман жерге къысылыргъа да къоркъгъанча, кёкню бийиклерине чыгып кетип, эрип къальыргъа да сиймегенча, эки ортада адамланы ачыкъ хауагъа-табийгъатха тансыкъ этген заманчыкъ. Сууукъ артыкъ бек тутмагъанды: женгил кийинирге да боллукъду къоркъмагъанлай. Шыгы уа болгъан шыгыды.

Ол кюнледе иги кесекден бери да халкъны тиширыу къауумун ишсиз-кючсюз этген сариалладан бири барады телевизорда. Аты да «Пусть говорят» деп алайды.

Биз къауум, кесим тенгши эр кишилени (энди къартланы десем да, айып тыйюлдо

Аллахчо деп айтханда), ол тукъум кинолагъа артыкъ жан атмайбыз: адепкъылыкъ илишанлагъа сакъ болгъан совет кинолагъа къарай ёсген биз тёлно ол замандагъы адетледен таймазгъа кюрешип жашайбыз. Болалсакъ.

Айтама да, ол эртгенликде ишге бара, башха жумушум бар эди да, «Нальчик» универмагны бир бай адам сатып алып, жангыдан ишлеп, «Гипермаркетге» айландыргъан жерде тюшерик эдим да, алайда тюшмегенлей, озуп кетип, тюз да газет сатхан киоскнун аллында тюшеме. Мен алайгъа жанлагъанда, бир жашайыракъ къатын (жыл саны иги да келген десем да, ол къайдан билликди) – гитче тёртгол терезечикни тышындан къарап, сатыучу да, энишге ийилип, ичинден бери къарап, хапар эте турадыла.

Гетен къумачдан тюрке тигилген пиджагымы ич хуржунундан бохчамы чыгъарып, газетлеге къоратырыкъ ахчачыгъымы санай тургъунчу эшитеме хапарны да, аланы алай татыулу, ашыкъ жиликни чачып, аны жилигин тиллери бла жалагъанча, таза да зауугъун чыгъарып айтхан хапарларын бёлмез ючюн, ахчамы тапмагъанча этип, бир кесекчик мычыдым. Мени (къарт болсам да, муну не эрлиги къалгъанды деп масхара да этмезча, жапым, кёрюношом да эр кишиге ушагъан инсан) алайгъа келип тохтагъанымы кёргендиле экиси да, алай «жилликли» хапарларына къаныкъгъан тиширыула мени «кёрмейдиле». Мен да бузмайма ол татлы хапарларыны хылыфланып агъыуун.

– Тюненеги сериясына къарамагъанмыса? – дейди тышындагъы, къатангы, бир заманлада толу, был-был болур эдиле дерча санлары эрип, тауусула тургъан гырхы къатынчыкъ.

– Угъай, сабийле, туудукъла жыйылып келип къалдыла да, къарайладым. Ала болгъан заманда, тюзю, уялгъан да этеме къараргъа. – Ичиндеги сатыучу тиширыу да, тышындагъыча, къатангычыкъ угъай, алыкъа санын-сыфатын сакъларгъа кюрешген, юсюне-башына сакъ болгъан (не десенг да, тиширыу тыйюлмодо – ол киоскда сатыу этеди, ары уа кюнню узуну эркегырыула да келе-кете турадыла, газет аллыкъ болгъан да, бир сорлугъу болгъан да алгъа,

сойсе, соймесе да, аны бетине кырамай болмайды) тиширыуча кёрюнеди, тышындан кырап ёсюмон кёрген кыйынды, алай бир заманлада эр киши, кырамы бла болса да, бош оздурмагъаннга уа ушайды. Женгил ёрге жаны ал баш жаны (киоскнун ичи жылы болур эди) газет алыргъа келгеннге неда, шён-дуча, ушакъчы нёгерине энишге ийилгени сайын, сют мешинаны чолпусунлай, энишге тартылады, учлары гумух жютолене, былбыллана, чайпала-чайкыла. Моргъа боялгъан чачы, жел чачхан гебенлей, булутланып.

– Да сора кёрген серияларынгы да унут да кый. Бар магъансы да бу сериясында эди. – Тышындыгы гыркы кытынчыкъ, ёпеклеген этгенча, бир жанына бурулду да, кырамларыбыз тюбеп калды. Манга да «Тюз айтама да?» деп, соруу кыргынча кёрюндю.

Мен а – не! Мен жажил, кырамайма, биягъында айтханымча, аллай кинолагъа. Мен анга артыкъ жарымагъаныма, сёз нёгерге олсагъат табылмагъныма, бу керти да алыкъа дорбундан чыкъмагъан жажил кёреме дегенча, бурунун да чойюрюп, кёзлерин бир тюрлюле сюздюрюп, бюсюресюз кырап, биягы киоскнун таматасына бурулду. Мен, биягыча, «жокъма».

– Эшитемисе? Ол киши тосу бла уппа-чуппа бола тургъанлай, некахлысы, халалы юсюне чыгып калмадымы дейсе!

Киоскчу, боюнун иги да созуп, ол тышындагы ушакъ нёгерини бетин кёрюп кыоргъа созулгъанча, тюрслеп кырап:

– Оу кюном... !!!???... – Эки кыолун да аузуна салып, кёзлерини татлыкъ-сыннып кыуанганларын да букъдуралмай, ич сарыуун ауаналаргъа кюрешди. Мени да эслеген болур эди.

– Аны кый, ол а неди... Аунагъан да этгенди аны бла... Кыалгъан...

– Оу кюном, кыйда тапхандыла да жер? – Киоскчу, абери ангыламагъанча, сейирсиниюн кыандырмазданды.

– Юйонде! Ундуругъунда! Кыйда?.. Кыйда?.. Сор да тур муну. – Тышындагы тиширыу ол ичиндегини «ангылаусузлугъуна» ачыуланганча, манга да, мени алайда бир терслигим болгъанча, сур кырап, кыолун, хауаны туураргъа хазыр болгъанча, кесгин силкип, бурулуп, инбашларын бла жауурун кыалакъларын бирден силдей, кетди. Киоскчу да, ол айтылгъан хапар, олсагъатчыкъдан окъуна бир тогъум солууу бла кыуруп кетгенча, хар заманда этисюоча, не аз да уялмай, буюкмай:

– Не газет береме? – деп сорду.

Жашау дегенинг кеси бери хар затны да...

ТЕЛИ ЖАКЪЧЫЛЫКЪ

Университетде окъугъан ал жылларыбызда (ол а 1960 – 1961 жыллада болады) биргебизге окъугъан жашларыбыздан бири, кеси да билмей тургъанлай, бир палахха тюбеп калды: аны сойген кызы бла тюбей-тюбей тургъанын биз да кёре туруучу эдик, энди быланы ишлери барыу-келиуню неках бла бегитип кыйгъандан сорасы кыалгъан болмаз, деп, кёлюбюзге алай келе да башлагъанды; алайлай, бир эрттенликде лекциябызгъа келе келгенлей, бир кыужур хапар топ атылгъанлай болду: былай да былай, Бахсанлы (жашны атына алай атап кыйым) бир кыызгъа артыкълыкъ этерге умут этгенди да, ол а, кыыз, милицагъа тарыгып, аны тутдургъан этгенди.

Ма санга хапар! Юзбеклиле айтыучулай, кызык (сейирлик) хапар!

Кыыз а, биз билгенден, Бахсанлыны суйген кызы. Ким ийнанырыкды анга? «Болур амалы жокьду», - деп, битеу курсубуз да бир бирге сейирсинген, агуман кыарамларыбызны бурдукь. Сюрюшдюрдюк да, керти да ол кыыз тутдурганды жашны.

Ичибизни кыйгы алды, жашны башын жулурдан болдукь барыбыз да. «Кыыз – жаш жашаган отоуга, ата юйонеча кирип айлануучу, жаш да – кыыз жашаган отоуга ийменмей кириучю. Биз билип. Алай дегенлигиме уа, экеуленни орталарын ким билликди кыруу ол экисинден башха?

Кыыз лекциялагьа терекден тюшген чапыракь окуна да башы бла учмаган бир жанча жюрюйдю. Кыыз а бек ариу кыыз эди, суу суратча. Анга ким да алданырча эди, бир сёзсюз.

Жашны этген ишин университетни комсомол жыйылыуунда сюзерге керекди, анга биргесине окугьган курсчулары да кыатышыргьа керекдиле дедиле деканатда. «Бу университетден Бахсанлыны аягьан кырутургьа, атын мында окугьганла кыьсха заманда унутурча этерге», сёз а алай салынады, деканатдан адам келип бизге айтханларына кёре. Ортагьыздан анда, комсомол жыйылыуда, сёлеширик биреуленними, экеуленними сайлайсыз, сайлагьыз да, атын бизге айтыгьыз деп буюрдула. Жашла манга аралып тохтадыла. Нек?

Мен ол кезиулеге партияны члени, факультетни партия бюросуну члени (партияны члени болгьаным ючюн, бюрода студентледен да биреулен болургьа керек эди). Жашла аны ючюн араладыла манга.

Унамазгьа да бир болдум. Алай базынмадым. «Ахшы!» - деп, ыразылыгымы да бермедим, тюзю, тынгылап кюйдум. Жашла да ол тынгылагьанымы ыразылыкча ангылап, манга айтмагьанлары жокьду: бир загдан да кыоркьма, биз сени кесинги кююп кыоярыкь туююлбюз, керек болса ахча жыйып, Москвагьа окуна барырча этербиз. Хайт де!

Бу сёзлени чертип айтханымы магьанасы: былайчыгьын эсигизде тутугьуз, арта керек боллукьду дегенлигимди.

Университетни парткомуну кыуллукьчулары да кыатышып, университетни жаш тёлюсюню уллу жыйылыуу болду. Мени да жыйылыуну президиумна чакьырып, анда сёз бердиле. Мени анда айтханым: «Бир сёз да жокьду, жаш терс болгьанды. Аны жашлыкь этгени туурады. Алай, мен алай санайма: аны университетден кыстап, тутдурган этсек, ол тутмакьда тюзелир деймисиз? Тутмакьдан асламында адам бютюнда бузулуп чыгьады. Андан эсе, курсубуз аны жюкге алып, аны университетде окумагьа да кююп, адамны сакласакь иги туююлмюдю?»

Алай айтама да, кетеме арт эшикле бла чыгьып. Жашла абери айтмайдыла. Тюз ол сагьатлада манга жалынып, аны башын жулур жанына сёлеш, биз санга кыор-садагьа болайыкь, деп тургьанла, мени кыайдан эсе да бирден эригип келген адамгьа санагьанча, бош тюбеп кьалдыла. Бек сейир этдим анга. Башында чертиулериими бла бу чертиуюм бир тенгешдирчигиз...

Экинчи кюн парткомну жыйылыуу болады да, мени да ары чакьырадыла да, ол комсомол жыйылыуну сюзедиле. Парткомну секретары Кривушин (тарыхчы) бардырады. Алайда, биринчи болуп, Петросян, философиядан окутхан, парткомну члени, сёз тилейди да, айтады: «Тюнене Гуртуев Салих, экинчи курсну студенти, Бахсанлыны бир кыурсчусу, бизни кыралны юйретуочю кючюн эниш этгенди, тутмакьдан адам бютюнда бузулуп чыгьады дегенди», - деп, хайда

сөгеди. Аны ызындан парткомну члени Хейфец турады да: «Мени акылыма кёре, Гуртуев Салихни кесин кыстаргъа керекди партиядан да, университетден да», - деп, алай салып тохтайды сёзю. Залийханланы Миша да андады. Ол да студентди, алай студент болуп тургъанлай да, университетни бирикдирилген профкомуну председателиди. Ол себепден парткомну членине да сайланганды. Ол алайда абери айтмайды да, артда менсиз не оноу этгенлерин билмедим – мени партиядан кыстамадыла, университетни айыпсыз бошадым. Партиядан кыстаргъа уа боллукъ эдиле, бир сёзсюз, аманлыкчыгъа жакъ басханса деп. Алай игилигиме Аллах эс бургъан болур эди.

Алайда да кирмегенди мени башыма акыл. Дагъыда ол жашлагъа ийнанып жашагъанма мен. Артда, мен редакцияга кечеге ревизия корректор ишге кирип, ишлеп тургъанымлай, ректор Бербековну аты бла атсыз кягъыт жазып ийгенле да ала эдиле, Салих Гуртуев кыралны алдап, эки иш хакъ алады деп. Бербеков – акыллы адам – мен стипендиямы бир иш хакъгъа санагъанларына сейир этген эди. Мен а бютюнда. Мени анда ишлегениме кыуанып тургъан суна эдим жашла.

Дагъыда оккуп бошагъынчы дери да менден ол жашла жакъчылыкъ табып тургъандыла. Мен бир да сокъуранмайма. Халал болсун кыйыным!

«Аманатха – хыянат» деген айтыу кертиди бизде.

Ой, жашау дегенинги дерси уа...

БУРУНГУЛУ СОРУУЛАГЪА ЖУУАП ТАБАРГЪА ИТИННГЕН НАЗМУЧУ

Хасан Тхазеплов бюгюнлюкде сау-эсен жа-шагъан къабартылы назмучуланы араларында бек мажал, бек фахмулуларындан бириди. Аны Нальчикде, Москвада да жыйырмагъа жууукъ китабы басмаланнганды. Ол черкес, орус тил-леде жазады.

Тхазеп улу Москвада М. Горькийни атын жю-рютген Адабият институтну бла КЪМКЪУ-ну эл мюлк бёлмюн бошагъанды. Хасан Маседович тюрлю-тюрлю жерледе ишлей келгенди. Бир бёлек жылны Къабарты-Малкъарны Жазычуларыны союзуну правление таматалыкъ этип тургъанды. Бусагъатда «Литературная Кабардино-Балкария» журналны баш редакторуду. Ол Россей Федерацияны культурасыны сыйлы къул-лукъчусуду, техника илмуланы кандидатыды, АМАН академияны кертти академигиди.

Назмучу ёз чыгъармаларында адам улуну бурун заманладан бери эсин бийлегенлей тургъан соруулагъа жууап табаргъа итинеди. Адам бла Аллах. Инсан бла къудурет, табийгъат. Терслик, гурушхалыкъ, зарлыкъ кёпден-кёп бола баргъан дуняда уа адамлыкъгъа, огъурлу-лукъгъа, асыллылыкъгъа жер а къалгъанмыды, табылырмы? Адам улу кеси уа хазырмыды аны тегерегин гюренлеген, къуршалагъан табийгъ-атха аяулу, келбетли кёзден къараргъа, жыртхыч жаныуарлыгъындан, огъурсузлугъундан азат болургъа?

Жер-жюзюнде къырал бек кёпдю.Ала бир бирлери бла уруш, туююш, даулаш, къазауат этмей, мамырлыкъда алаамат жашаргъа бол-лукъ эдиле. Алай, нек эсе да, ауаралыкъ, гурушхалыкъ, тёзюмсюзлюк андан чыгъып къалгъанчады. Аны юсю бла уа нелляй бир характер, ахча, къоч-къарыу ашагъанлай, буштукълагъанлай турады аскерчилик, сауут-сабачылыкъ, жангы къазауатха хазырланыулукъ...

Ма бу затланы юслеринден жазаргъа ёчдю назмучу кесини чыгъар-маларында.

Хасан Тхазепловну бир бёлек назму тизгинин Малкъарны бек уллу жазычуларындан бири Тёппеланы Магометни жашы Алим, жаннетли болсун, кёчюргенди. Ала экиси да бир бёлек жыл бирге ишлегендиле. Араларында шуёхлукъ, тенглик, къарындашлыкъ да жюрютгенди.

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП,
жазыучу.

ХАСАН ТХАЗЕПЛОВ

Турса да халкъ ёхтем, ол жарсыусуз болмаз:
 Сатхыч, мёхел да жашларын хорлаялмаз.
 Ала хаппа-хазыр Ата журтну кючюн
 Гунч этерге... бош оюнчакъ оюм ючюн.

Шапа, буюр! Чагъыр чыккыр ачдыр-къара:
 Нечик ауруй жаным, эсим тайып бара...
 Ётген кече Фатъма юйден кетди къачып,
 Аны ючюн жүрек тохтап къала – ачып!..

*Малкъар тилге Беппайланы Муталип
 кёчюргенди.*

Кёкден келген асыл сёзлени жазса,
 Сиз да алырсыз деп аланы жолгъа, -
 Гынтты этмей, ачыкъ къарайды Хасан,
 Сёлешеди кычырыкъланы хорлап.

Кёк измисин унутуп, фитнагъа къарс
 Ургъан башсызладан туююдю Хасан.
 Къарангыда къара къулдени да чарс
 Теренине атмаз ол, билигиз, жан.

Туман басхан кюнледе, кюн таякълай,
 Ёсдю кыйын, ИГИ БЫЗЛАНЫ жакълай.
 Сеийр ДУНИЯЛАДА кёрдю къадарын,
 Жашау жоругъун, низамыча, сакълай.

Ол – ЮЛЮШЮДЮ, игилик излетген,
 Жашауну къууатлы, таза да этген!
 Жаулукъну сур боранларын сёгеди,
 Боллукъ эсе да БЫКЪЫГЪА керилген.

Келлик кюнле ИГИЛИКГЕ тийсинле,
 Дейди ол, ТАЗА ЖАНЛАНЫ кьоруулай.
 Къоркъады – терк жанып къара жилтинле,
 Адам болур деп жаханым кьодулай!

Къуранны сыйлы кѳргенле,
Христианма мен дегенле,
Юлешедиле халкъланы,
Бойсуна аман тѳреге.

Жюз кере бол сен христиан,
Буддист да бол не муслийман,
Эсде тут сен жер Адамы –
Жерде бирчады къадарынг!

Ким кимни тюзетир жолгъа,
Душман эселе, тап, динле?
Ол эсе Аллах буюргъан,
Къадаргъа баздыла кимле?

Ийнана Аллах бирлигине,
Тилингден чыкъмасын аман..
Шек жокъ эсе тюзлюгюнге,
Жарыкъда АНДА дуниянг!

Мен кърангыда жюрюучю туйюл,
Таныйма кѳкде жулдузла юйюл!
Кѳк тюрсюню – жанымы юлюшю,
Хаж къылгъанма да мен ары, суйюп.

Умутларымы тизе, тилекча,
Къаст эте, жанымы учундура,
Сакълай эдим – сѳзюм жетерикча,
Сизге – жулдуз учханы сундура.

Илхам келип бирж ай эрттенликде,
Бары затны да туудургъан кѳкден,
Сѳзюм кетеди – излегенлеге,
Жулдузлагъа, агъача кетгенлей.

Тынчлыкъ излемейме мен дуниядан,
Кюеме тынмагъан сермешледе.
Билирге сюеме: неди адам
Алам жолларында, ѳрюшледе?

Кел манга, чомарт ѳкюлюм,
Ныхыт жоллу ѳмюрледен!
Сала умутла кѳпюрюн,
Сен бол манга къарыу берген!

Сур буйрукъланы хорлагъан
Насыплы, азат жерлени.

Бер манга кѳкню китабын,
Бзла акъ жолла аллымда.
Болгъанны, боллукъну халын
Ангылар кюч бер жаныма.

Кел манга, чомарт Келечим,
ЖАрыгъынгы къызгъанма сен!
Ай жарытхан мамыр кечем
Къайгъырыулу болур десенг.

Кѳргюзт манга – жашаугъа жан
Салыучу къудуретлени.

Юйрет мени жашаргъа сен,
Игилик отун жандыра,
Жерле – Ата юйюбюзде
Къалмазгъа къара къанлыгъа.

Бу жерни кѐп кьулделерин
Кѐралмай мен кьарангыда, -
Болмазча тажал нѐгерим,
Кюрешледе кьармалыргъа!

Кел манг, Сыйлы Ёкюлюм,
Мени жулдузбет кьадарым!
Бу сур ёмюрню кѐпюрюм
Бирге ишлейик, кьадалып...

Барама, жол излей, СЮЙМЕКЛИКСЕ,
Аны тилеп, кьарайма мен КѐКГЕ!
Къаным, жаным да кьобуз сокьгъанлай,
Болуп, кьарайдыла КЕЛЕЧЕКГЕ.

Жанымдан чачырай кѐк КѐКСЮЛЮ,
Сезимлерим кюн таякьла бура,
Жашаууму сюземе, эрсинип,
Аллахны ТАХЫНА жолну сурап.

Кѐк кѐксюлдю КЪАНЫМДА, некди ол?
БИЙИКЛЕГЕ кьалай барады жол?
Тилеклерим, тобаларым – толкьун,
Къара жолгъа тартырыкьдыла жор.

Кючлю Кючлюге атай умутун,
Сезим КЪУДУРЕТИМ жаяды кьутун,
ЖАНДАУУРЛУКЪ жашар жүрекледе,
Биз аны кьойгьунчуннга унутуп!

ИГИЛИКНИ бишген жилеклерин
Жыяма КЮН ТАЯКЪЛЫ жерледе.
Алай токь – жанымы ТИЛЕКЛЕРИ,
Ашыгьадыла сизге жетерге.

Илхам алам ЖЕРНИ кесинден,
КѐКДЕН да мен кенгликге юйрене.
Жашауну кьурап эсен тюкледен,
Береме ЖАШАРГЪА СЮЙГЕНЛЕГЕ.

ИГИЛИКНИ ТЮРСЮНЮ акь, кьууат,
Кюн таякьла – ЖАРЫКЪ келечиле.
ЖАНЫМЫ ачама, тута дууа,
Болурму деп жашаууму ЧИРИ.

АТХАН ТАНГНГА САЛАМ БЕРЕ...

(Сарбашланы Зуфарны
70-жыллыгына)

Кесини кысха жашауунда Сарбашланы Зуфар атын миллет адабиятта, маданиятта да айтдырып, кёзден, кёлден да кетмезча ыз кёояргъа жетишгенди.

Аны жыркъа салынган «Анала» деген назмусу бюгонлюкде да таулу тиширыулагъа айтылган гимнди. Битеу да жер башында аналагъа «бешик тутхан кёлларына» махтау бере билген жашны жүрегинде сүймеклик сезими, ана сютню татыуу да, тазалыгы да ма бу назму тизгинлеге тюшюп кьалганнга ушайды:

*Гюл кысымча, жүрегими сауъагъа,
Келтиргенме жырым бла, анала,
Махтау болсун бешик тутхан кёллагъа -
Ёмюрлени тутуругъу болганла!*

*Ёз кьабынын кёл аязда сакълагъан,
Сабийим деп, кече-кюн да жокълагъан,
Кёл жылыуу дарман болган жарагъа -
Ёмюрююз узакъ болсун, анала!*

Зуфарны «Жашлыкъ» деген назмусуна кёре кьуралган жыр а - миллет музыкалы искусствода унутулмазлыкъ, не заманлада да кесини философия магъанасын, аны бла бирге уа лирикалыгын тас этмезлик чыгъарма болуп кьалганды. Тюркде жашап, ишлеп турган жерлешибиз, жазычу Мызыланы Къаншаубий бу назмуну кёчюрюп, аны кёп санлы тюрк халкълагъа саугъа этгенди, Зуфарны атын Ата журтундан кенге айтдыргъанды.

Бюгонлюкде «Жашлыкъны» эс этип окъусанг, аны тизгинлеринде Зуфар кеси жашаууну ажымлы кьадарын жашырын белгилени кючу бла («кёк тенгизде шуулдагъан кьанатым», «талчыкъмаучу тор атым», «кьюш кьанатлы жашлыкъым») суратлагъанын ангылайса:

*Кьоюп кетди жарты жолда жашлыкъым, -
Жашауумда бек зауукълу заманым.
Тенгизлени кенлигинде толкъунум,
Жокъду энди сени табар амалым...*

Сарбашланы Зуфар 25 октябрьде 1942 жылда Булунгу элде туугъанды. Экижыллыкъ жашчыкълый халкъы бла бирге кёчгюнчюлюкню азабын сынагъанды. Атасы Сарбашланы Шыйыхны жашы Жукъа

кёчгюнчюлюкде ауушхан эди. Анасы Аккайланы Къайсынны кызы Буслиматха кёп ачыу сынаргъа тышеди: таулу тиширыуну алты сабийинден жаланда экиси - жашы Зуфар бла кызы Аний - сау къаладыла. Зуфарны сабий жыллары Къыргъызстанда Ошск областьда Наукатск районда ётгендиле. Ата Журтуна къайтхандан сора ол КъМКъУ-ну тарых-филология факультетини малкъар бёломюнде заочно окууйду (1962-1968). Окъуй турганлай, Зуфар КЪМАССР-ни радио бериулерини бла телевидение комитетини алгъа оператору, 1968 жылдан а - радио бериулени корреспонденти болуп ишлейди. Коллективде аны намысы жюриюдю, ишини юсю бла салынган борчланы тынгылы толтуруп турады. Зуфар кёп махтау сёз эшитеди, махтау къагъытлагъа да тийишли болады: СССР-ни радио бла телевидение комитетини, Маданият къуллукъчуланы профсоюзларыны ара комитетини (1967), КЪМАССР-ны журналист биригиуюню правленини Сыйлы Грамоталары (1977) бла саугъаланады.

Бу жыллада Зуфар назмучулукъ ишине да кёлю бла берилип башлайды. Аны биринчи назмуларындан бири «Къызгъа жууап» (1966) деген чыгъармасы болгъанды. Жашлыкъгъа тийишли таза сюймеклик бла байламлы жарыкъ сезимле бу назмуну ёзеге эдиле. 1969 жылда жаш поэт «Шуёхлукъ» альманахны биринчи номеринде «Солдатны ахыр сёзю», «Атамы юю» деген назмуларын басмалайды. Сайлама назмулары уа малкъар жаш поэтлени «Эжиу» (1974), «Тагы суула» (1976) деген лирика жыйымдыкъларына къошулуп чыгъадыла.

Кесини лирика назмуларында Зуфар туугъан жерине тансыкълыкъ суусабыны юсюнден аслам айтады. Энци да «бешик жылыуун къоюп кетген» Булунгуну, атасыны оюлган журтуну кёрюмдюлери поэтни жюрегинде мудах сагъышла туудурадыла:

*Кеси жашауумда эки кере ётдюм
Къарт Чегемни кёпюрлеринден.
Туугъан элим, мен сени танымай ёсдюм,
Кёгет къапмай тереклеринден.*

*Ёски ныгъышха тийишгендиле къартла –
Къарайма элге туурасындан.
Атамы ююм а, жылкыы малтагъанча,
Заты къалмагъанд хунасындан*

*Кёзден кетген кёлден да кетеди, - дейле
Угъай, атам, ийнанма анга.
Аз таныгъанла да эсгерелле,
Кёзбаусуздула ала манга.*

*Санга мудах тёздюм, юзюм умутуму.
Тёзюм жокъ жашаргъа ташынгда.....
(Атамы юю)*

Баям, ма ол себепден Зуфар да, анасы да, эгечи Аний да, Азиядан кьайтхандан сора, жашаргъа Яникойда тохташадыла.

Зуфарны татлы шуёхлары кёп эдиле: Ахматланы Ибрагим, Гуртуланы Салих, Шауаланы Хасан, Мокьаланы Магомет, Беппайланы Муталип, Толгьурланы Камал, Бегийланы Абдуллах, Аттоланы Магомет, Кучиналаны Ануар, Этезланы Бахауатдин, башхала да аны бек ариу кёрюочю эдиле. Ол шартха тенглери Зуфаргъа саугъагъа берген китапла да шагъатлыкъ этедиле. Ала Зуфарны эгечи Анийде сакъланадыла. Сёз ючюн, Гуртуланы Салих «Жашау жыры» деген жыйымдыгыны ал бетлеринде кесини нёгерине былай айтады: «Багъалы Зуфар! Адамгъа ачыкъ жүреклик болмаса, поэзияда бир жылыучукъ болур амалы жокъду. Ма ол жүрек жылыууму санга бергенча, бу китапчыкъны береме. 6.IX.65 ж.». Ахматланы Ибрагим кесини «Боранда» деген китапчыгында (1966) быллай кьол ыз кьойгъанды: «Аны бийиклиги Зуфаргъа - татлы тенгинден». Шауаланы Хасанны «Кюйген тап» (1968) деген китабында уа быллай жазыу барды: «Тенгим Зуфаргъа. Этген муратларынга жете, ахшы саулугъунг бла кёп жылланы жаша. 18.X.68 ж.». Неда Беппайланы Муталип «Уянган къаяла» (1978) деген назму жыйымдыгын тенгине саугъалай, быллай алгъыш сёзле айтады: «Зуфар! Малкьарны энч уллу поэти боллугъунга битеу жүрекден ийнана, кьууана!! Бирге бир жолну баралсакъ, ташла да кьууанырла. 28.I.78 ж.». Хау, Сарбашланы Зуфар уллу, гитче да бирча суйген огьурлу жаш эди.. Хар кимни да жүрегине хычыуунлукъ, зауукълукъ да берген ол алаамат жырлары ючюн а халкыбызда анга – чынтты сёзню устасына, назмучугъа! – алгъыш айтмагъан жокъ эди.

Жарсыгъа, жаш поэтни кьадары кесини огьурсуз оноун этерге хазыр болуп тура эди. Ол себепден а Зуфаргъа айтылгъан алгъышла кьабыл болмадыла, отузалтыжыллыкъ жашны жүрегинде туугъан бийик муратлары толмадыла. 1978 жылны февраль айыны 17 –де, юйор насыбын кьуараргъа деп арбазыны кьабакълары уллу тойгъа ачылгъанда, Сарбашланы Зуфар ажымлы жоюлду. Ким биледи, Зуфар кеси да сезе болур эди заманны кёп тюрсюнлюгюн, белгисизлигин, ашыгъышлыгын:

***Заман озар ашыгъышлы,
Шо, кьууун да жетмезсе,
Жаш жылларынг седирерле,
Не болдула, билмезсе...***

***Унутма кюнню озгъанын,
Жыл да ызындан барад,
Хайырын кёр такъыйкьаны:
Келлик белгисиз кьалад...***

(Заман)

Зуфарны назмуларын окъуй, аны жашаугъа сейирлиги, суймеклиги,

***Сары тангны нюрюнде
Келтир бизге насынны!
Санга тубей хар кюнде,
Табайыкъ къууанчыкъны!***

Миллетине, туугъан жерине айтылгъан баш алгъышладан бири поэтни «огъурлу тангнгынг атсын» деген фикириди. Сёз ючюн, «Булунгугъа» деген назмуда ачыкъланган оюм аны тынгылы фахмусуна шагъатды:

***Гоппайны жыл саныча,
Ёмюрюнг алай барсын.
Хар палахдан сакъланыргъа,
Огъурлу тангынг атсын!***

Танг къарангыдан жарыкъгъа ётдюрген кёпюрча, жашлыкъны жырыча, «ёмюрню жарыкъ кезиуюча» суратланады. Аны сыфаты кенг магъаналыды: ол къарангы кечени бла жарыкъ эрттенни араларында заманны белгилеп чекленмей, миллет тарыхны кыйынлыкъ бетлерин алышындыра келген жарыкъ жашауну илишанычады. Лирика жигит кёчгюнчюлюк азапдан къутулуп туугъан жерини «таза хауасы» бла эркин солуйду, аны жорегинде къууанч сезим бла байламлы назмула да къанатланадыла:

***Танг ахишы болсун, таулула!
Къууанчы кел, эрттенлик!
Нюрю тёгюлген танг бла
Башлансын жашау кенглик!
(Танг ахишы болсун, таулула!)***

«Назмучулукъну бек баш жоругъу фикирди, сезим теренлик бла инсанни ич жарсыуун ачыкълауду», - деп жазады Толгъурланы Зейтун «Миллет эс бла миллет литература» деген китабында (2008 ж., 260-чы бет). Зуфарны назмулары бу жорукъгъа толу келишедиле. Ол себепден а Сарбашланы Зуфарны «Ёмюрюмю бир кюню» (2010) деген жангы эм жангыз китабына кёп кере жарыкъ тангла атылырларына ийнанырчады.

***САРБАШЛАНЫ МУСТАФАНЫ КЪЫЗЫ АЛЕНА,
филология илмуланы кандидаты.***

ХОШ КЕЛ, ОГЪУРЛУ ТАНГ!

Хош кел, огъурлу тангым,
Ёмюрюмю бир кюню!
Сен дуня жарыгъым,
Келир кюнюмю нюрю.

Суйюп, къучакъ кереме,
Ачып кёкюрегими
Юйден чыгъа келеме,
Къабыл эт тилегими.

Таулу ана къонакъны
Бет жарыкълы алгъанча.
Неда ол къагъанакъны
Ёшюнюне салгъанча.

Сары тангны нюрюнде
Келтир бизге насыпны!
Санга тубей хар кюнде,
Табайкъ къууанчыкъны!

1967ж. ноябрь

Ариу сёзлени табалмадым, излеп,
Суймеклик жырла алгъандыла барын.
Актылым жетип да жазалмам эслеп,
Сёзледен хуржунум туйюлдю къалын.

Алай а къолума алгъанма къалам,
Жазар ниетдеме санга мен салам.
Ариулугъунгу назмуда санамам
Уучума деп да къарылгъач аталмам.

Кёгюрчюн къанатлы жүрек тауушум
Эшитилир назмумда, иги тынгыла.
Жашау жолумдагъы къыйын ауушум –
Къадар болушур, сен тюз ангыла.

Адам дуняны элия жарыкъча
Къысха заманына болады ие.
Сау ёмюрлени ма биз жашарыкъча
Алданма, жылланы бошуна ие.

1967ж. апрель

КЮН АХШЫ БОЛСУН, АНАЛА!

Суйген жырымы алып келгенме
Танг жарыгъыны нюрюнде.
Жүрек къылымы сизге кереме
Сабийлик ауазд - ёнүмде.

Мен жырым бла кьонакьма сизге, -
Мамыр жашаугьа кьалала!
Дуня жарыгьын бергенсиз бизге,
Кюн ахшы болсун, анала!

Бешикге сабий бёлеген кьолла,
Кьан башлыкьла да жуугьансыз.
Сиз жигитлени да эрлик жолгьа
Ашыра азмы чыкьгьансыз!

Жашау кьууанчым, ёмюр юлюшом
Сизсиз болмазед, анала.
Мен барыгьызгьа салам береме, -
Кюн ахшы болсун, анала!

Жашлыкь, сен мени атып кетсенг,
Эмилик ат жыкьгьанлай.
Кьарт-кьарьусуз, тишсиз этсенг,
Бир хатам жетмей тургьанлай.!

Гыржынны татыуун чыгьартхан
Ёхтем заманымса, жашлыкь!
Жашаугьа жүрек бла кьаратхан
Ахшы умутумса, жашлыкь!

Тау сууланы алларын тыйып,
Чыракьла жандыртхан жашлыкь!
Сабанладан тирлик жыйдырып,
Элпекли жашатхан жашлыкь!

МЕН ТАУЛУМА

Ичер сууум, татар ашым
Ахьрына жетгинчи,
Жер бетинден кетип, башым
Топуракьгьа киргинчи.

Ийнан манга, мен таулума,
Жан жүрекден чыкьгьынчы.
Хар таулугьа да ахлума,
Кьабыр мени кьысхынчы.

Ашха, суугьа термиле
Жан ауулгьа кирсем да,
Бутсуз, кьолсуз сюркеле,
Ачылуу жилий кюлсем да, -

Мен таулума, сёзю ачыкь,
Билсин аны хар инсан.
Бешикде тьююлме жашчыкь,
Сен тюз ангыласанг!

Ёлмезлик жокъ жер башында,
 Осуятымы алыгъыз:
 Къабырымы сын ташында
 Таулуду деп жазыгъыз.
1967ж., сентябрь

Бир кюн мен изеулукде, Ташдан хуна къалаем. Хорлатмайын иссиликге, Уят кюч сынаем.	Ма ол жангы журтда тойгъа, Чакъыргъан эдиле мени. Машинам киргенлей суугъа, Чархдан чыкыгъан эди жели.
Тюшлюк ашап, бирча ишге, Мычымайын, сноелдик. Бой салмагъан салта тишге - Таш сыныкыгъа тюбедик.	Темир сунуп, суу тюбюнде Зыгъырны къармадым алгъа. Аз илинип бир мюйюшде, Алай тюшгенди къолгъа.
Жарашдыралмай тизгиннге, Къысдырыкыгъа аядым. Болмазлыгъын билип, кенгнге, Суу табагъа быргъадым.	Таныдым жугъур сыныкыны Къолгъа зыбырлыгъындан. Тюрлендирип къылыгъымы, Ууакъ этдим зыгъырдан.

9 сентябрь 1967ж.

САУ КЪАЛ!

Бизни арабыз кенгликде къалгъанды,
 Жуууклашдырыгъа болмазча мадар.
 Жюрекни къанаты сынып къоннганды,
 Ичсин къанымы тоймагъан къадар.

Тау къушну къанаты къыяулу болса,
 Хауа толкъунда экинчи керилмез.
 Сылхырны къолундан гюл отда кюйсе,
 Минг жай келсе да, чагъып кёрюнмез.

Тау къушу туйюлме, не жердеги гюл,
 Адамла, адам а – ол тёзюмлюд.
 Озарла жылла, ёмюрден къарар кюн,
 Мен сени унутмам – ол терслигимд.

Тау ыранладан суху эннген ырхы,
 Жер жилимугъуму шауданны тапды.

Мен санга тансыкъдан болалмам гырхы,
Бизде суюмеклик керексиз чакъды.

Сау къал, сау къал, башха болду жолубуз,
Энди сени эсгере жашарма.
Бил, бир бирге узатылмаз къолубуз,
Аны сен да соргъандан жашырма.
1968ж.

ЭЛИМГЕ

Мен сени эсгереме, унуталмайма.
Сенсиз - кюнюм да жылча кёрюнеди.
Кёп кюрешгенликге, ычхыналмайма:
Суюмеклик тузакъ мени бийлегенди.

Да, не мадар озгъан жауунну къуугъандан,
Алай мен, тёзалмай, жокълайма, кечир.
Жокъ эди игиси къолланы жуугъандан
Ол таукелликча манга къачан келир?

Тенгден жашыргъан болмаучу эди сёзюм,
Санга ниетими жашырдым андан.
Эрча сюелди, бой салдырмады тёзюм –
Жаланда ажалды сыйырлыкъ жандан.

КЮЗ АРТЫ

Кюз арты сууукъ энип келгенди,
Къар хапу этип тауладан.
Терекге, жерге бирча сингнгенди,
Соруусуз келип тарладан.

Чулгъанып жатад парий орунунда,
Сагъышлыд аны кечеси.
Жай къызыулары, нартнох бахчала,
Сукъланып жокълайды эси.

Айырылыу салам иелле кёкден
Жолгъа атланган зурнукла.
Бууну тауушу эшитилед ёрден,
Баям, бузалла кырдыкла.

Ууакъ жоююлдеп жыйылгъандыла,
Эркин къанатлы чыпчыкъла,

Терек бутакъда чыдамайдыла,
Тёзе болмазла аякъла.

Сууну да бизден жашыргъанды да,
Миыла тишли къапталы.
Гелеу сыртлыкълa агъаргъандыла,
Ийлегенд къолну таллары.

1966 ж. октябрь

БУЛУНГУЪА

Мен дунягъа жаратылып,
Ауазым сенде эшитилгенд.
Ана сютден ёпкем къалкъып,
Кюн биринчи кёрюнгенд.

Жер бетинде ал атламым
Болдунг ёмюр жолума.
-Анам,- деп, алгъа айтханым
Сенде болгъанды, мында.

Ма, бюгюн мен ол жылланы
Эсгерип, кърай санга,

Ашыгып келген санланы
Бошладым орамларынга.

Гыпайныны жыл саныча,
Ёмюрюнг алай барсын.
Хар палахдан сакъланырча,
Огъурлу тангынг атсын.

Ныгышда къартла олтурган –
Таулу адет бурунгу.
Намысны жерин тапдыргъан,
Туугъан элим Булунгу.

1966ж. 7 май

ЗАМАН

Заман озар ашыгышлы,
Шо къуууп да жетмезе.
Жаш жылларынг седирерле,
Не болдула, билмезе.

Тенгинг кёрюнмез алгынча:
Тюрленир сёзю, башы.
Жюрегинден къууанса да,
Жарымаз кёзю, къашы.

Жетишимлени санарча,
Бол заманнга келечи.

Махтау алып хар ишингде,
Ал тизгинде жёнечи.

Унутма кюнню озгъанын,
Жыл да ызындан барад.
Хайырын кёр такъыйкъаны:
Келлик белгисиз къалад.

Табыл айтхан сёзюнге,
Бош къаратма кёзюнге.
Бирлени ышандырып,
Айып алма кесинге.

САЛАМ АЛЕЙКУМ, ТАУЛУЛА!

Таза ниетни ауазы бла
Жырлай келгенме къонакъгъа.

Хар таулу юйню мен кьору бола
Жырын элтирге узакьгъа.

Гыржын ийисли ана кьолланы
Алгъа тутайым, баш ура.
Жетдим мен сизге, сынай жолланы,
Салам алейкум, таулула!

Хант кьангабызгъа кьууат берген
Тракторчу жашла-тулпарла.
Иш кьолай болсун, эй, сабан сюрген,
Салам алейкум, таулула!

Кёреме гелеу сыртлада малла,
Ыстауат толсун, малчыла.
Ишден талчыгъып тынмагъан кьолла,
Салам алейкум, таулула!

Кьобуз тауушу чакьырды мени,
Кьууанч кёп болсун, тойчула,
Жашы, кызы да огьурлу жерни,
Салам алейкум, таулула!

Сен ана сютюм, жашау ёзегим,
Малкьарым, кьорунг болайым.
Башха жерлени тёрюнден эсе,
Орамынгда кьалайым.

Кюннге кьарамым, жерде атламым
Сизсиз болмазла, ахлула.
Барсын хар юйге энчи саламым,
Кюн ахшы болсун, таулула!
1967 ж. сентябрь

Озалла кюнле, ызы бла жылла
Мен да ашырдым ма бир талайын.
Жюрек кьылым бла сокьгъанма жырла,
Барын да артха кьалай алайым?

Кьайдан да жолукьдум, билмей тургъанлай,
Кёкде жулдузгъа тюбедим жерде.
Кьызланы сайладым, алтын жуугъанлай,
Кеч кьойду кьадар санга тюберге.

Бетинге къарай, санга къл узатдым,
Ай сундум кълонган мени кълйнума.
Кълрангы кечени кълннге ушатдым,
Эр киши терелик тълщдлю бойнума.

4 июнь 1967

ЖЫЛЛА

Жылла, жылла – озгълан ёмюр – Сунуучуем ёмюрлени,
Жашауну жолу. Тюрленмей барлыкъл.
Кълдар энди не келтирир, Жаш жылла, сиз а кёллени
Ууучу толу. Ичинде балыкъл.

Кълюп кетдим, сиз кълалдыгълыз, Сау дуняны байлыгълына
Жашлыкъл жылларым. Алышмазем мен
Тълшюмдеча алдадыгълыз, Жаш жылланы, - айлыгълына
Жюрек къллларым. Багъл жетмез тенг.

1967ж. 21 март

ЖАУУН СУУЧУКЪ

Жауун суучукъл, жауун суучукъл,
Сен кёлкден жерге кълонакъл.
Бирде мени жолда жетип,
Инбашларыма кълонад.

Жол жанында тал терекле
Жарыйдыла, жашнайла.
Битимлени кълысхан жерле
Тамырланы бошлайла.

Жауун суучукъл, жауун суучукъл,
Жууап эт, биреу сорса.
Нек ёседи гюл кълатында,
Суусабын табып, мурса?

14 ноябрь 1966ж.

ЁКСЮЗ ЖАШЧЫКЪ

Тълйолме белгили жазыучу,
Хълйсап эт, тенгим, хатымдан.
Кълдар да башындан сылаучу
Болмагъланма адамладан.

Гитчеликденме боюнсаны
Татыуун сынагъанладан,
Сынамай сабий оюнланы,
Тышында ёсдюм аладан.

Бюгюн кёрдюм да биреуленни,
Къоншум а туююлд, арлакъданд.
Оюнларына къошулуп сабийлени,
Бир ёксюзчюкню жилиятханд.

Сызгъырып жетди, садакъ окъча,
Бар сабийлигим эсиме.
Кёзлерим жанып чынар отча,
Айтдым «кишини» кесине.

- Айып туююлмюдю, чал болгъан
Чачынга хатер этсенг а!
Намыс сени башынгдан ургъан,
Кеси жашынгы туюсенг а!..

Аны атасы сау болса эди,
Тюер эди жашын алгъа.
Тау адетни билмеген тели,
Эр эсенг, узалчы манга!..

Къойнума алдым жилигъанны,
Сыгыла эди, кючсюнюп.
Баям, жокълады ол атаны,
Жюреги такъырлыкъ сезип.

Март 1967ж.

Къар хапу эте, бу кыш кечеде,
Тойдан ашыра келеме сени.
Къууча жумушакъ къарны юсюнде,
Эшитиле жырлары жюреклени.

Керти суймеклик жашырын болмайд,
Биз эшик ачып чыгъайыкъ жолгъа.
Сенсиз оюмум такъыйкъа толмайд,
Тюшгенме мен да суймеклик къолгъа.

Жюрек жылыуунг жюрек жылыта,
Кечеги элде келебиз бирге.

Эки жүрек жолну жарыга,
Сүйүп ашырдым сени юйонге.

Ма бу кьатынга ётген заманым
Зауукьлу эди, ол терк кьайтса.
Энтга болур туберге амалым –
Менде жүрегинг келечи айтса.

Сени ызынгдан тохтап кьарайма,
Кьууанчлы тубе атар тангыма.
Зехле аллында кесим кьалама,
«Тынч кечели!..» - деп, шыбырдай санга.
24 март 1969

Тынч болады жангыз чёпно бюгерге,
Кьыйын салмай, тамырындан юзерге.
Бирлик болсун, эсинге сал сёзюмю,
Таулу кибик сына эрлик тёзюмню.

Суху жауун буз гыйыла кьуйса да,
Баргьан жолунг тикге тубеп тыйса да,
Эт билеклик шуёхунга, тенгинге,
Кьара ниет тутма, таулу, биреуге.

Эшикде кьар жауад, мен а жазама,
Кесимме бюгюн юйде жангызлай.
Эриксем, чыгьып отун да жарама,
Орамда уа жолчукь жангы ызлай.

Ма, чабып барады кьоншу жашчыкь да,
Саржеле тагьып инбашларына.
Мен олтурупма, ышармай азчыкь да,
Терен бёленип сагьышларыма.

Ол сагьышланы уа, жылкьы сюргенлей,
Ким алып келди барын да бери?
Ала мени жүрегими сюрмелей
Туралла, тура эрттеден бери.

Ай, сабийликни сен эркин кьанаты,
Бюгюн да сенсе мени эсимде.

Сакъланаса кетмей бютюнда кьаты,
Эрле жырлары кьалгъанча эзде.

2 март 1969

БАШЛЫКЪ

Къар хапу эте кьышхы кюнледе,
Атала жылкьы, кьой да кютгенде.
Сен, таулу башлыкъ, биргелерине
Болгъанса, жылыу бере эрлеге.

Кёп жигитлени уруш тюзледе
Жылытханса, анача кьубултуп.
Энгта жашайса ма бу кюнледе,
Кьоймасын халкьым сени унутуп.

Жырла, жүрек, айт жырынгы,
Тынгылайым ёнюне.
Жашауда сокъ сен кьылынгы,
Чырмау жокъду ёлюмге.

Да, жыр да ахшыд ёню баргъа,
Мараучугъа да - кьауал.
Фахмулукъ ал жашауунг барда,
Адамлыкъгъа уа кьадал.

1968

КЪАРТЛЫКЪ ЖЕТСЕ, ЁЛЮМ КЪОЛ УЗАТЫР

Хар такъыйкъабыз ёмюрден кьорай,
Биз да ызындан кьарай кьалабыз.
Жашауубуздан жылланы тонай,
Бу жай кюнледе кьарны барабыз.

Къыш, жай да алышына баралла,
Кюн да, Ай да тиелле кезиулю.
Тау суула жангы ызла салалла,
Жашайд сиймеклик – ариу эжиулю.

Бары да тюрленеди ёмюрде,
Ол төресиди жарыкъ дунияны.
Энчи сёзюм жашайды кёлюмде,
Айтайым жашырмай санга аны.

Къартлыкъ жетсе, ёлюм къол узатыр,
 Бир атламды чеклери арада.
 Керексиз болжал заман къутхартыр,
 Ачыгъын айт, сен арсар болма да.
1969 июнь

КЮН АХШЫ БОЛСУН!

Таза ниетни ауазы бла
 Жырлай келгенме къонакъгъа,
 Хар таулу юйню мен жаны бола
 Жырын элтирге узакъгъа.

Къобуз таууш чакъырды мени –
 Къууанч кёп болсун, тойчула.
 Ёзеним, тауум – огъурлу жерим,
 Салам алейкум, таулула!

Хант къангабызгъа берекет берген
 Бай тирлик жыйгъан уланла.
 Иш къолай болсун, эй, сабан сюрген,
 Хайт дегиз, маржа, аланла!

Кёреме гелеу сыртлыкъ къошну
 Къызыл байрагъы шуууддай.
 Бийикде сюзюп айланган къушну
 Бирде.....

Сюрюу жыйылып отлай келеди,
 Ыстауат толсун, малчыла.
 Урунуу элпек байлыкъ береди,
 Аш татлы болсун, алчыла!

Кюннге къарамым, жерде атламым
 Сизсиз болмасын, адамла!
 Барсын хар юйге энчи саламым,
 Кюн ахшы болсун, аланла!
1974

ТАНГ АХШЫ БОЛСУН, ТАУЛУЛА!

Танг ахшы болсун, таулула,
 Насып берсин жангы кюн.
 Ёмюрюгюзде махтау бла
 Ашырылсын ишчи кюн.

Сабанчыла сабан сюре,
 Малчыла сюрюу кюте.
 Таулу туугъанд иш юсюнде,
 Тынчаймагъанд бир кюнде.

Танг ахшы болсун, таулула,
Салам, эртгенлик, санга.
Бу жетип келген кюн бла
Сюеме алгышларгъа.

Танг ахшы болсун, таулула,
Деп, къарайд кюн эшикден.

Жетгенди заман, балала,
Бошланасыз бешикден.

Танг ахшы болсун, таулула,
Къууанчлы кел, эртгенлик.
Нюрю тѳгюлген танг бла
Иш башланад – элпеклик.

1966 август

Учуп кетди, тыялмадым,
Къушну къанат къагъуун
Мен чалдишге жыялмадым,
Жетмед жюрек къаруум.

Сокъуранмайма анга энди,
Къонсун суйген жерине.
Кѳлюме былай келгенди:
Хатасызма «тенгиме».

Жашамайма, жылларым да оза
Инбашларыма тийип.
Менде жетер къаруу болса,
Ызындан къарамам, ийип.

Ётмейд адамдан такъыйкъа,
Кеси борчун толтурмай.
Алай... Санайбыз азлыкъгъа:
Жыл андан толгъан сунмай.

1966

ЖАШЛЫКЪ

Жашлыкъ, сен мени атып кетсенг,
Эмилик сабий жыкыгъанлай.
Къарт, къаруусуз, тишсиз этсенг,
Бир хатам жетмей тургъанлай.

Гыржыны татыуун чыгъартхан
Ёхтем заманымса, жашлыкъ!
Жашаугъа жюрек бла къаратхан
Ахшы умутумса, жашлыкъ!

Тау сууланы алларын тыйып,
Чыракъла жандыртхан жашлыкъ.
Сабанладан бай тирлик жыйдырып,
Элпекли жашатхан, жашлыкъ!

1966

Акьыл кьагьытны бетинде
Кёреме бет сыфатынгы.
Окьуй турама кёлюмде
Эрттеден кьалгъан хатынгы.

О, сен биринчи сьоймеклик,
Дайым баш урурма аллынгда.
Санга ётюрюк демеклик
Ийнанмагъанчад анагъа.

Заман озду кёз аллымда,
Жокьду аны тыяр мадар.
Къайтарыр къарыу а къайда,
Алайд, жашауда да къадар.

Алайды да, сенде кьалгъанд,
Айтама, ал сьоймеклигим.
Мени уа жангызлай кьойгъанд
Санга жүрек тюзлюгюм.

Август 1966

АТАМЫ ЮЙЮ

Баш ура келеме ташынга, жеринге.
Бушуу да, кьууанч да биргемед,
Жюрек жарсыууму жаланда тенгиме
Санарма деп кёлюме келед.

Бешик жылыуун кьоюп кетгенем узакъ,
Тенгим, эшт, мен туугъан элимден.
Ташы, агъачы да тьойюл эди жасакъ —
Табийгъат саугъа эд ёмюрден.

Кеси жашауумда эки кере ётдюм
Къарт Чегемни кёпюрлеринден.
Туугъан элим, мен сени таньмай ёсдюм,
Кёгёт къапмай тереклерингден.

Эски ныгъышха тийишгендиле къартла,
Къарайма элге туурасындан.
Атамы юйюн а, жылкыы малтагъанча,
Заты кьалмагъанд хунасындан.

Кёзден кетген кёлден да кетеди дейле.
Угъай, атам, ийнанма анга.
Аз таньгъанла да сени эсгерелле,
Кёзбаусудула ала манга.

Санга мудах тёздюм, юзюп умутуму.
Тёзюм жокъ жашаргъа ташынгда.
Кьояйым да кетейим сени журтунгу:
Кьалсын ма ол да кёз ташамда.

Унутмам, сакъларма ёлгюнчю эсимде
Чегем тарын — туугъан журтуму.
Оюлгъан юйюнге къарайма элимде,
Къартларын жыйып тукъумуму.

Кеси къанынгданды ишлеген жүрегим,
Ийнан, атам, болмаз ол харам.
Сени эсгерирча къалмагъанд билегим,
Мен унутсам а — бир шайды багъам!

КЪОШДА

Малла ыстауатха тийишгендиле,
Тынчайгъандыла гелеу сыртлыкъла.
Жауун туманла таудан эннгендиле,
Хазырды парий кече сакълыкъгъа.

Кёмюлюннген отну, ачып мыдыхын,
Женгил тиргизди къошда жумушчу.
Сормай бил, чынарны отда къылыгъын,
Кесинг болмагъан эсенг да къошчу.

Бире гыржын этсе, бире жау урад,
Къош гюттю шуёхду гыбыт жау бла.
Тамата хапарын айта олтурад,
Къызадыла шишде жалбауурла.

Тёгерекни шошлукъ бийлепди тауда,
Болсада, малчыгъа тынчыкъ къайда?
Кезиу-кезиу барып, мычый бурууда,
Эште турадыла жанлы улуула.

СЕНСЕ МЕНИ ЖАНТЫЗ ЖЫРЫМ

Танг жулдузум жол жарыта,
Ат туякъдан жилтин чыгъа,
Айланч жоллада барама.
Жетер заманымы сакълай,
Арада кюнлени санай,
Къарай болурса аллыма.

Кюн тийрени жарытханда,
Кёк кырдыкны жылытханда,
Санга жангы жыр къурайма,

Буу ёкюрген ауушланы,
Тенглигинде тау кыушланы,
Мен ёзенлеге кырайма.

Ай жарытхан арбазында,
Чыкы жылтырар жол ызымда
Санга тюбесем, ышара.
Такыйкыала женгил ёте,
Зауукылу кезиуле жете,
Чыгырбыз, заман ашыра.

Кыуанып жаз тангларымдан,
Жугытурлу тауларымдан,
Сизни юйге кыайтырма,
Гелеулю жайлыкларымдан,
Табигыат байлыкларымдан,
Кёп сейир хапар айтырма.

Токы бетинге ингилигинг,
Ахшы болсун ингирилигинг,
Кыарамынг — дуня жарыгым.
Сенсе мени жангы жырым,
Сенсе мени жангыз жырым,
Жазуум толуп, жарыдым.

ТАБАРМА ТЁЗЮМ

Тёзюм жокыду бир эсгермей энтта да,
Окыча учуп кетген жашлыкыбызны.
Ол кюнле, жүреклени эрите да,
Унутдурадыла кыартлыкыбызны.

Эслеп кырайма сюидюмлю бетинге,
Жашлыкыдача, бюгюнде да кыуана,
Шукур этиучю эдим юмметиме,
Сени суратынгы алып жубана.

Жылла тау суулача кыыстау оздула,
Эштдирмей ёмюрню кыанат тауушун.
Ашырдыкы кюнлени, узакы болдула,
Сыната жашауну кыыйын ауушун.

Энтта эште-эште турама бизни
Жаш жылларыбызны кыуанчылы ёнюн.
Жылла кыартайтдыла кёбюбюзню,
Ёмюрден да ала тенглени кёбюн.

АНАЛА

Сабийликни, кѳууанчны да жырлары,
Дунияда бузулмазлыкѳ кѳалала.
Жигитликни, мамырлыкѳны жоллары,
Тангларыгѳыз ахшы болсун, анала.

Гюл кѳысымча, жюрегими саугѳагѳа
Келтиргенме жырым бла, анала.
Махтау болсун бешик тутхан кѳоллагѳа-
Ёмюрлени тутуругѳу болгѳанла.

Ёз кѳабынын кѳол аязда сакѳлагѳан,
Сабийим деп, кече, кюн да жокѳлагѳан.
Кѳол жылыуу дарман болгѳан жарагѳа-
Ёмюрюгюз узакѳ болсун, анала.

Заман жетип, акѳылбалыкѳ болсакѳ да,
Сабийнича кѳубултасыз, анала.
Кѳатыгѳызда биз олтуруп турсакѳ да,
Жюрегигиз тынчаймагѳан, анала!

ЖАШЛЫКѳ

Кѳоюп кетди жарты жолда жашлыгѳым-
Жашауумда бек зауукѳлу заманым.
Тенгизлени кенглигинде толкѳунум,
Жокѳду энди сени табар амалым.

Ай жашлыкѳ, ай жашлыкѳ,
Сен узакѳда, мен кенге.
Ай жашлыкѳ, ай жашлыкѳ,
Кѳайда кѳалгѳанса сен, жашлыкѳ?

Кѳайсы жерледесе, кѳайсы тюзледесе?
Биз экибиз алгѳын бирге болуучек.
Билмегенлей ычхындырдым кѳолумдан,
Энди таныр кѳартлыкѳ мени тонумдан.

Кѳек тенгизде шууулдагѳан кѳанатым,
Кѳайда кѳалдынѳ, талчыкѳмаучу тор атым?
Буу ёкюрген ыранлагѳа секиртген,
Женгиллигинѳ, агѳаз кибиѳ, жашлыгѳым.

Тауларымда марал сюрюу кютдюрген,
Кѳайда кѳалдынѳ, кѳуш кѳанатлы жашлыгѳым?

НЕЧИК ИГИДИ ЖАШАГЪАН

Атхан тангнга салам бере,-
 Нечик игиди жашагъан.
 Ана къолда сабий кёре,
 Нечик игиди жашагъан.

Оюлмазлыкъ журтла ишлеп,
 Кезиуло тёлуге кьойгъан...
 Ишден арып, юйге келип,
 Нечик игиди жашагъан.

Адам ёллогюн унутуп,
 Нечик игиди жашагъан.
 Ёпкенг къалкъа хауа жутуп,
 Нечик игиди жашагъан.

Боза аякъ кезиу жетип,
 Тау алгъыш эте олтургъан.
 Тойлада санланы керип,
 Нечик игиди жашагъан.

Ёмюрюнг ахырсыз болуп,
 Къалай игиди жашагъан.
 Къартлыкъдан адам къутулуп,
 Сейир игиди жашагъан.

Ёз мангылай терни тёгюп,
 Халал кыйын ашагъан...
 Жаш-къуш кёп юйюрге чёгюп,
 Нечик игиди жашагъан.

Муратынга толу жетип,
 Нечик игиди жашагъан.
 Ата журтха къуллукъ этип,
 Нечик игиди жашагъан.

Сюйгенине гюл узата,
 Кёзюне къарап ышаргъан.
 Кесин да кюннге ушата-
 Нечик игиди жашагъан!

**ЖАНГЫ ЖЫЛНЫ
 АЛ ТАНГЫ ЭЛИМДЕ**

Санга жарыкъ бетден тюбей,
 Къалкъыусуз тангнга чыкъдым.
 Дуниягъа насып тилей,
 Арбазымда мычыдым.

Алай татлы жукъусундан,
 Уятдым мен анамы.
 Жангы жыл, сен къууанчынгдан
 Ажашдырма адамны.

Жангы жыл, жерге, терекге,
 Бирча тёк сен нюрюнгю.
 Ауанада ёсген жеркге,
 Бер жылыуун кюнюнгю.

Кёрмейим мен чарс кезиуюн,
 Алтын кёзлю кюнюнгю.
 Элемейме жылны келиуюн,
 Арбазында юйюнгю.

ЖОЛЛА

Буз кьатышлы суху жауун,
Ол да сизни тьойноп ётдю.
Сер туманча келип жауум,
Юсюююзно малтап кетди.

Сиз сынамагъан не кьалды,
Жарсыу да, кьууанч да.
Сизни бла талмай барды
Эркинликге халкъым да.

Ата журтну отдан сакълай,
Кёп сермешген батырла.
Хорлам жырланы да жырлай,
Сизни бла кьайтдыла...

Жолла, жолла, сиз шагъатсыз,
Кёп мудах жолоучугъа.
Адамлача, чыдагъансыз
Артыкълыкыгъа, зорлукыгъа!...

Дуния къара кьаннга
Боялмаз, -ийнан:
Тюзлюкню оноууна
Бой салыр душман.

Айыралмаз бир къарыу
Тамырдан жерни:
Ким кёрдю кья аууп
Кючюнден желни?

Кеси ишин тохтатмаз,
Кюн кьуллукъ этер.
Кьууанчыбыз, келди — жаз,
Элпеклик жетер.

Агъарыпды кезиулю —
Мамыр тангыбыз.
Бай тирликли кюзлени
Кёрдю халкъыбыз!

ЖАШ ЖЫЛЛАРЫМ

Жаш жылларым, жаш жылларым,
Сизни эсден аталмам:
Жерим от кибик жаннганда,
Кёп жилигъанды анам.

Кече къарангы жоллада
Ана ууздан ичгенме...
Ана ауаздан да алгъа
Топ тауушла эштгенме...

Хант кьангагъа кырдык салып,
Ушхуургъа санадым.
Къара туман кюнню жабып
Тургъанына къарадым.

Шо кьайтарып да айтмазем
Ауаналы жылланы.

Къолгъа къалам да алмазем,
Жюрек кечирсе аны...

Гитчеликде шо бир кере
Ойнаргъа атам бла
Буюрулмады. Той кёре
Бармадым анам бла.

Энди озгъан от кюнлени
Сынамайыкъ ёмюрге -
Сабий ышарып кюлгени
Жарытсын бар юйлени.

АНАМА

Миннген атым тик къаягъа
Къалыр болса тирелип,
Таугъа, ташха да таяна,
Тырнакъларма, сюркелип.

Санга элтирик жоллада
Къаным саркъа барсам да,
Жан ётмеген къоллада
Чайыр кёлге батсам да,

Кёкюрегим олтан кибик
Ашалса да, кече, кюн,
Жюрегим, къалгъынчы кююп,
Сенден аямаз кючюн!

АЛТЫН ЖУЛДУЗУ ТАУЛАРЫБЫЗНЫ ЖАРЫТКАН

*Совет Союзу Жигити Уммайланы
Мухажир тууганлы 90-жыллыгына*

«1941-1945 жыллада Улуу Ата журт урушда немецли-фашист ууучлаучулагда кыжау кюрешде этген кишилиги эмда жигитлиги ючюн Уммайланы Магометгерийни жашы Мухажирге – тамата лейтенантха - Совет Союзу Жигити деген атны атарга (ёлгенден сора).

Совет Социалист Республикаланы Союзуну Президенти М.Горбачев, Москва, Кремль.

1990 жылда 5-чи майда».

Пулемёт ротаны командири, гвардияны тамата лейтенанты Уммайланы Мухажир Совет Союзу Жигити деген атха 1944 жылда апрельде кёргозтолгенди. Алай анга алтын жулдуз кырк алты жыл озгандан сора берилгенди.

Фин урушда ёлген къарындашы

...Черекге кышулган, суху келген Иртишги сууну боюнунда эски малкъар ауул Ышканы орналып эди. Уммайланы юйюрю анда жашаганды. Магометгерий бла Аминат колхозда ишлегендиле, киши мюлкюне сукланмай, кеси кыйынлары бла жашагандыла. Онбир сабий ёсдюргендиле, гитчеликден окыуна ишлерге юйретгендиле. Аланы артда аты махтау бла айтыллык, халкыбызны ёхтемлиги боллукъ жашлары Мухажир 1922 жылны март айны ал кюнлеринде тууганды.

Сабийлени таматарлары Магомет, абаданырак болганлай, атасына болушуп тебирегенди. Финле бла уруш башланганда уа, анга солдат шинель киерге тюшгенди.

Почталон анда-санда аскерден письмо келтиреди Уммайлагда. Сора жашлары юйге кыагыт жазганын кыояды. «Сау болса, бизни унутмаз эди», - деп, жарсыйды атасы. Жашы кыралы ючюн кызауатда жан бергенинден а хапары жокъ Магометгерийни...

«Мен сизни устазыгызма»

Мухажир а ол заманда педагогика техникумну ахыр курсунда эди. Аны кыалай окыганын а эгечи Байханат сакылаган аттестаты шаггаллык этеди. Ол жыйырма предметни «бешлеге» бергенди, кыалган ючюсюнден а «ахшы» белгиле алганды. Аны бла бирге окыган Киштикланы Мухажир,

Ксаналаны Ибрагим, Таукенланы Мухажир, Мусукланы Оюс, орта билим алып, 1940 жылны жайында эллерине кьайтадыла. Уммайланы Мухажирни бла Оюсну Огъары Малкьарда Пушкин атлы школгъа жибередиле.

Биринчи сентябрде уа Мухажир Магометгериевич, класс журналны да алып, биринчи кере дерсге киргенди. Жютю кезлерин кесине бургъан жашчыкыла бла кызычыкыланы алларында сиелип, былай айтады: «Танышайыкъ. Мен сизни устазыгъызма. Математикадан окьутурукьма»... Аз заманны ичинде устаз сабийлеге кесини предметин сьюдюргенден сора да, алагъа тамата кьарындашларыча, аталарыча, багъалы адам болады. Алай кеп да бармай, аны аскерге алгъан эдиле.

Эгечине саугъасы

Мухажир 1941 жылны май айында жаяу-аскер училищени бошагъанды. Аны тенглери бла Монголиягъа жибередиле. Ол атлы аскерчилени кьауумунда бардырады кьуллугъун. Биргесине Кьабарты-Малкьардан аскерчиле болгъанларын да кьууанып жазады юйге. Анда шуехла бла суратха тьошпоп, эгечи Байханатха саугъагъа ийгенди.

Тамата лейтенант сизни жашыгъызмыды?

Алтмыш алты жылдан сора Базойланы Байханат (эрини тукьуму алайды) былай эсгергенди:

- Элибизни ташлы, тар орамлары аскерчиледен толуп эдиле. Сегизинчи мартны кечеси. Бизге да эки солдат келдиле. Аланы бири стол юсюнде письмогъа эс бурду. Конвертден кьарындашымы орденлери, майдаллары бла тьошген суратын чыгъарып, кьарагъандан сора, анабызгъа былай сорду:

-Бу тамата лейтенант сизни жашыгъызмыды?

Анабызны кез жашлары бетин жууа, Мухажирни суратын кекьюрегине кьысды. Сора бизге бурулуп, орусла жаш былай айтхан эди: «Ашаргъа не бар эсе да алыгъыз. Иги затларыгъызны кьоймагъыз... Биз эки уллу чемоданны кийимледен, хапчукдан тыкъ толтуруп, башлары кьюдден кьысылгъан машокланы да арбазгъа чыгъаргъан эдик.

Алай бир кезиуде арбазгъа офицер жетди да, солдатлагъа ачыуланып, аланы ашыкьдырды. Быланы машиналагъа теркирек миндиригиз – деп кьычырды.

Ол кезиуде мен Мухажир аскерден ийген кьагъатла, суратла кьайгылы болама. Отоугъа кирип кьарындашым Монголиядан жиберген суратны кьоюнума букьдурама. Ол багъалы зат, тас болмай, кеп жылдан сора сьуйген тауларыбызгъа кьайтханды.

«Алгъа, кюн батхан жанына!»

Мухажир аскер саугъаларыны арасында бек сыйлыгъа «За отвагу» майдалны санагъанды. Ол кесиде аны биринчи саугъасы болгъанды. Андан сора да, Украинада Верхне-Астаховский эм Давыдово-Никольский хуторланы кьатларында болгъан кьыйын сермешлени эсине тьошюргенди

...Уруш кызыу бара турганлай, станковый пулемёт тохтап кылады. Ротаны командири чабып, алайга жетсе, пулемётчу – ёлоп. Мухажир кеси пулемётха кыяланып, ёлор мыллыкларын алгга атхан гитлерчилени кырады. Ала эки хутордан да кыысталадыла. Ол сермешде аны ротасы душманны юч пулемётун, 57 солдатын жокь этгенди, 32-син жесирге алганды.

Украинаны азатлар ючюн сермешле кьаты баргандыла. Тамата лейтенант Уммайланы Мухажирни жигитлигин 34-чю гвардиячы жаяу аскер корпусда кёпле билгендиле. Энци батырлыгыы бла анга жетген жокьду, - деп эсергендиле комкор Николай Макарчук бла комдив Георгий Карамышев. Уммай улуну жигитлигини юсюнден аскер газетледе да жазгандыла.

Байханатны юйюнде Мухажирни саугьалагга кёргюзтюлген, заман саргьалтхан кьагытлары да сакьланнгандыла. Ма аладан бири - 179-чу гвардиячы жаяу аскер полкнуну командири подполковник Дубовикни донесениясы: «Быйыл сегизинчи майда душман контратакагга кётюрюлгенди. Алда-танкала, аланы ызларындан - автоматчикле келе эдиле. Бир кюнню ичинде аллай беш чабыуул болганды. Мухажирни ротасы аланы барын да артха сюргенди. Аны бла да кьалмай, контратакагга барып, школну мекьямына киргенди эмда жюзге жууукь фашистни кьырганды». Ол кюн этген жигитлиги ючюн Уммай улу Кьызыл Байракны ордени бла саугьаланнганды.

Тёрт ай озуп, 1943 жылда 6-чы сентябрьде, 59-чу гвардиячы жаяу аскер дивизия Краматорск ючюн сермешеди. Немешиле шахарны кьатында кьаты кьажалуукь кёргюзтгендиле. Пулемёт ротаны командири Уммайланы Мухажир, станковый пулемётланы керекли жерледе орнагып, аладан бирини артында кеси тохтады. Гитлерчилени эки жаяу аскер роталарындан сау кьалгьанлары бек аз боладыла. Дивизиягга «Краматорская» деген ат аталады, Уммай улу Ата журт урушну I даражалы ордени бла саугьаланады.

Кьыркь тёртюнчю жылны башында, ауур жаралы болуп, Мухажир Нальникде госпитальгга тьюшгенди. Анасы бла кичи кьарындашы аны элге элтирге умут этгендиле. Алай врачла унамаггандыла, аны Армавирде госпитальгга жибергендиле. Бир айдан сора, февральны ортасында, ол он кюннге юйлерине келгенди.

Уммайланы Мухажир 1944 жылда 10-чу апрельде Одесса ючюн сермешде бёлюмге башчылыкь этиуде аскер усталыгыны алаamat юлгюсюн кёртюзтгенди. Аны ротасы душманны юч чабыуулун тохтагханды эмда Одесса шахаргга биринчи болуп киргенди. Сюнгю сермешде Мухажир кеси 18 фашистни ёлтюргенди, ротасы уа эки жюзден артыкь адамын кьырганды. Уммайланы Мухажирни Совет Союзну Жигити деген атны берирге кёртюзтгендиле. Ол кёчюрюлген халкьны адамы болгьаны себепли, анга Александр Невскийни орденин бериу бла чекленнгендиле.

Кышиликге-тийишли багьа

Тёрт жылны баргьан уллу уруш бошалады. Фашист Германияны ууатхан солдатла юйлерине ашыгьадыла. Ёшюнюнде кёп орденле бла майдалла жылтырагьан Уммайланы Мухажир, юйдегилерин излей, Кьзахстаннга келеди. Военкоматланы биринде анга жарыкь тьубейдиле: «Мында тур да, бир кесек солу. Бизде санга иш табыллыкьды, жууукьларынгы да бирге излербиз, - дейдиле анга.

Мухажир угъай демейди. Аны бир районнга аскер комиссар этедиле. Адамларыны адресин да табады: Къзазах ССР, Чимкент область, Киров район, Киров атлы жюзюм совхоз.

...Къыйыры-чеги кёрюнмеген ёзенлеге кечюрюлген эдиле таулула. Алагъа жашар жерле ишлерге, бахчала есдюрюрге, мал тутаргъа керек эди. Ол къыйын кюнледе малкъарлылагъа къзахлыла, орусула, украинлыла, башхала да болушхандыла.

Мюлк ишлеге Умайланы Мухажир да къатышханды. Анда аны атасы, экиге айланган къарындашлары, эгечлери, башха жууукълары да ишлегендиле.

Эдегиле барысы да жигит фронтчугъа хурмет этгендиле, аны ариу кёргендиле. Терслик кетерилип, кёчюрюлген халкъла эртте-кеч болса да жерлерине къайтырлыкъларына ийнанганды, башхаланы да ийнандыргъанды Мухажир.

Атасыны, жашыны да къабырлары бир жерде

- Фронтдан жиберген письмоларында къарындашым жараларыны юсюнден жукъ жазмаучу эди,- деп эсгереди Байханат. - Аскерден къайтхандан сора билген эдик санында сау жери болмагъанын. Не бек кюрешген эсек да, къазауатда саулугъу кетген къарындашымы аягъы юсюне салалмагъан эдик. Бир жылдан сора аны къазах жеринде асырадыкъ.

Совет Союзну Жигити Мухажир атасы Магометгерийни къатында къабыр юлюшюн тапханды. Былайда аны Фин урушда жоюлгъан тамата къарындашы Магометни, юй бийчеси Соня, жашы Хыйса, башха жууукълары да жагадыла.

Умайланы Мухажирни жигитлигине тийишли багъа берилири ючюн кюрешгенлени къыйынлары да унутулмазгъа керекди. Сёз Ностуланы Магометни бла Гадийланы Ибрагимни юслеринден барады. Гадий улу былай айтханды:

-Уллу Хорламны 20-жыллыгъына «Боевая слава Кабардино-Балкарии» деген серияны китапларын чыгъарыргъа оноу этиледи. Биринчи китапха кириклене санында Умайланы Мухажир да бар эди. Ностуланы Магомет бла мен СССР-ни Къоруулау министерствосуна жазабыз. Москвадан Мухажирни саугъалаугъа кёргюзтюлген къагъытларыны копияларын алабыз. Очерк басмалангандан сора, Огъары Малкъарда орта школгъа, Культура юйге Умай ууну атын атаргъа оноу этиледи. Тюзлюкню тохташдыруну юсюнден бийик инстанцияла бла къагъыт жүрюютюу эки жылны баргъанды.

... «Красная Звезда» газетни энчи корреспонденти, экинчи рангны капитаны С.Турченко 1990 жылда алтынчы майда былай жазгъанды: «Тамата лейтенант Умайланы Магометгерийни жашы Мухажирни саугъалаугъа кёргюзтюлген къагъытда былай айтылады: «1944 жылны апрель айында Одессаны азатлауда жаяу аскер ротаны командири, малкъарлы жаш, тамата лейтенант Умайланы Мухажир кесине бойсунган аскерчилеге уста башчылыкъ этгенди, энчи батырлыгъы бла айырмалы болгъанды. Рота эки жюзден артыкъ гитлерчини къыргъанды. Душманны траншеяларына биринчи болуп Умай улу киргенди эм кеси онсегиз фашистни ёлтюргенди».

Юч халкъны да жигити

Уммайлары Мухажирге Совет Союзну Жигити деген ат аталгъаны юсюнден СССР-ни Президентини Указы басмалангандан сора аны жууукъларына кѣп жерледен алгъышлаула келедиле. Юг Къазахстанга Къабарты-Малкъардан делегация барады. Аны санында Черек районну администрациясыны башчысыны орунбасары Раиса Рамазанова, Мухажирни эгечи Байханат, Огъары Малкъар эл Советни председатели Нѣгерланы Байрымукъ, журналист Геляланы Лиза, дагъыда башхала болгъандыла.

Плодовиноградное элде алагъа туз-гыржан бла тюбегендиле. Митингде Уммайлары Мухажир жаланда Къабарты-Малкъарны угъай, кѣп миллетли Къазахстанны да Жигитиди- дегендиле. Совхозда культура паркга аны атын агагъандыла, орта школда Уммай улуну музейи барды.

Аны юсюнден Юг Къазахстанны газетлеринде материалла басмалангандыла. «Рассвет» газетде Мухамбет-Али Бегалиевни «Имя Героя в памяти народной» деген очерки, Киров районну «Шугъула» газетинде Дыйкъанбай Эдиловну «Тау халкъны батыры» деген статьясы чыкыгъандыла.

Воткинск шахарда (Удмуртия) аскер тарыхчы Фѣдор Никонорович Абрамов Украина ючюн сермешледе совет аскерлени жигитликлерини юсюнден кѣп материал жыйгъанды. Уммайлары Мухажирни юсюнден айта, «Совет Союзну Жигитлеринден онюч минг адамны арасында, - деп жазады Абрамов, - малкъар халкъны жашы Уммайлары Мухажир тийишли жерни алады. Сизни бир жерлигизни аты 1941-1945 жыллада урушну тарыхында Киев шахарда Украинаны кырал музейини мемориал комплексинде жазылыпды...»

Алайды да, Уммайлары Мухажир, Къабарты-Малкъарны тауларында ѳсген жаш, Совет Союзну Жигити, Украинаны эм Къазахстанны да жигитиди.

«Сын ташынга келгенме санга назму этерге»

1990 жылда 15-чи майда Огъары Малкъарда Мухажирни эсге тюшюрюуге аталгъан митингде кѣп адам жыйылгъан эди. Анга партияны Къабарты-Малкъар обкомуну алгыннгы секретарлары Зумакъулланы Борис, Нальчик шахар исполкомну председатели Владимир Сохов, республиканы Министрлерини Советини Председателини биринчи орунбасары Чеченланы Хасан, КПСС-ни Совет (Черек) райкомуну биринчи секретары Тюменланы Мурадин, дагъыда башхала кыатышхандыла. Республиканы оночулары, районну эллеринден жыйылгъанла, кyonшу областланы, крайланы келечилери да махтау бередила жигит уланны ѳсдюрген халкъыга. Ала «Былайда Совет Союзну Жигити Уммайлары Магометгерийни жашы Мухажирге эсертме ишленирикди» деген жазуу болгъан ташха гюлле саладыла. Митингде Мухажирни бир эллилеринден сора да, Владимир Сохов, Аушигер эл Советни председатели Анаголий Тагуев, Сауутланган Кючлени ветеранларыны республикалы советини ол замандагы председатели Тимур Ахметов, техника илмуланы доктору Чеченланы Хусейин, башхала да сѣлешедила.

Украинаны Чертков шахарындан келген делегацияны башчысы Нина Юрьевна Литун былай айтханды: «Бизде Кабард Кардановну мойюшо

ачылганды. Энди музейни экспонатларына Уммайланы Мухажирни юсюнден материалла кыошулукъдула. Ала экиси да Украинаны азатлыгы ючюн сермешгендиле».

Устаз, назмучу Занкишиланы Жагъа, Уммайланы Мухажирге атап, «Жигитни Алтын Жулдузу» деген жыр жазганды. Анда быллай тизгинле бардыла:

*Халкъымы тулпар, батыр уланы
Къазахстанда ёлгенди.
Кеси ёлсе да, Алтын Жулдузу
Туугъан элине келгенди.*

Бу жырны Отарланы Омар жырлаганды.

«ТАУЛА, АЙЫП АЛДЫРМАБЫЗ СИЗГЕ»

Биз жашаубузда кёп тюрлю адамгъа тюбейбиз. Ахшыла, огъурлула, кеслерине мукъуладисча тартханла. Аллайладан айырылыргъа суймейсе. Аллай жарашыулу адам эди Башийланы Огъурлуну жашы Магомет. Ол кёп жылланы республикада халкъыны жашау жумушларын жалчытхан министерствогъа башчылыкъ этгенди. адамлагъа кёп зат бла болушханды. Аллына жумуш бла келген бир адамны да мудах этип жибермегенди. Жаланда бир-эки юлгю.

Министр ишге тохташдыргъан, фатар берген, машина алыргъа болушхан малкъарлыланы къайсы бирин айтхын! Ол битеу миллетлени келечилерине да огъурлу кёзден къараганды, алай кёп къыйынлыкъ сынагъан таулулагъа энчирек эс бургъанды.

Урушха дери да, къанлы сермешледе да, андан сора жыллада да айыпсыз жашаганды. Махтаугъа, ыспасха тийишли болганды. Ишни суйгенди, кесин да адамлагъа суйдюре билгенди.

Багъалы окууучум, бир затны эсинге сала кетейим. Бу материалны «В дни войны и мира» деген китабыма хазырлагъан эдим. Алай, авторгъа да сормай, аны жыйымдыкъдан чыгъарып къойгъандыла. Ол алай нек этгенлери китап чыкъгъандан сора ачыкъланнганды...

Жылла озгъандыла. Баший улу бизни арабызда жокъду. Энди аны юсюнден материалны басмаламай къояргъа да боллукъду. Ол тазалыкъны, адамлыкъны, хар затда да тизгинлиликни суйгенди, ушакъ негерини айтханына тынгылай, ким бла да сёлеше, кесини сёзюне да тынгылата билген

аламат адам эди. Жашауну кыйынлыгын сынагъан, урушда, мамыр урунууда да атын жалаңда иги бла айтдыра келгенди.

Магомет Черек районда, Зарашки элде туугъанды. Аны юч къарындашы бла бир эгечи болгъандыла. Атасы Огъурлу юйорюн хар не бла да жалчытыргъа кюрешгенди, сабийлери билим алырларын, халкъгъа къуллукъ этерлерин суйгенди. Эллилери колхозну алчы малчысын ариу кёргендиле. Аны Огъурлу деген аты кылыгы этген ишлери бла толу келише эди.

Огуз жетинчи жылда Огъары Малкъарны халкъы Огъурлуну ахыр жолгъа ашыргъандыла. Ол заманда Магометге онбеш жыл бола эди. Атадан ёксюз болгъанлыкыгъа, акъылын окъуугъа бергенди. Къыркъынчы жылда педучилищени бошاپ, комсомолну Черек райкомунда ишлегенди. Къурау бёломге башчылыкъ этгенди. Алай уруш башланып къалады..

Магомет ол заманланы эсине тюшоре, былай айтхан эди:

- Райкомда дежурный чабып келип, немециле бизни кыралгъа чапханларын, уруш башланганын билдиреди. Экинчи кюн мени къарындашларымдан бирин -Адрахманны аскерге аладыла. Ол Майкопда төртюнчю атлы аскер корпусха тюшеди Шёндюге дери аны къадарыны юсюнден бир зат да билмегенбиз. Кёп болмай «Заман» газетде мен къарындашымы атын ёлгенлени тизмесинде кёргенме. Ёлген а ол кыркъ ююнчю жылда этген кёре эдим.

Кёп заман озмай, тамата къарындашым Зашкону да ашырадыла аскерге. Юйде, таматагъа акъылбалыкъ болмагъан къарындашчыгъым Хызырны кююп, урушха бек артда мен кетеме.

Башийланы Магомет 417-чи дивизияны 448-чи энчи батальонунда къуллукъ этип башлайды. Ол ююнчю гвардиячы аскерни къауумуна кире эди. Грозныйни бла Бакуну нефтьлерине ёлор мыллыкларын атхан фашистле бла Моздокну къатында биринчи кере сермешгенди. 1942 жылда 20-чы сентябрьде гитлерчиле бизникиле тургъан жерлеге бир ненча кере чабыууллукъ этедиле. Ала бизни аскер бёломлерибизни бир кесек артха сюредиле, алай шахарны уа къолгъа эталмайдыла. Эртгенликде Моздок фашистледен тазаланады.

Малкъар халкъны Терекден Прибалтикагъа дери жетген махтаулу жашыны уруш жоллары алай башлангандыла. Магомет кёп шахарланы бла эллени азатлаугъа къатышханды. Ол ёлом бла бетден бетге кёп кере тюбешгенди Аланы хар бири да аны ахыр тюбешиюу болургъа боллукъ эди. Сталинградны къатында баргъан сермешлени биринде ёлорге аздан къалгъанды. Батальонну комсоргу Баший улу, окъла жауа тургъанлай, командный пунктну бла биринчи эшелонну арасында телефон байламлыкны кёп кере тохташдыргъанды.

... Жигит связчыны, комсомолчуланы башчыларын, политсоставны хазырлагъан кысха болжаллы курслагъа окъургъа жибередиле. Ол кесини аскер бёломюне лейтенант чыны бла къайтады, 1976-чы полкнуну жаяу аскер батальонуну комсоргу болады. Кёп да озмай, Кантемировка ююн баргъан сермешде жигитлигин кёргозтеди. Аны энчи юлгюсю аскерчилени кёллендиргенди. Бу сермешден сора офицерни комсоргну къуллугъуна саладыла.

Молочная черек, Мелитополь, Перекоп, Чонгар шахарла, Къырым жарым айырыкам... Ала Баший улуну ёмюрге да эсинде къалгъандыла, артыгыракъ да Къырым.

... Къыркъ төртюнчю жылны жаз башы. Мылы къар жауа эди. Магомет къуулукъ этген полк эртгенликде черекни бирси жанына къутулуп эди. Душман, кючлю аскер техниканы хайырланып, чабыуулукъ этеди. Полк, душманны он танкын кюйдюрюп, аны артха къууады.

Совет аскерчилерибиз плацдармны кенгертип, чабыуулукъ этиуню тохтатмагъандыла. Минала салынган жерге жетгенде, сапёрла келип, жолну тазалагъынчы сакълайдыла. Ол затла барысы да гитлерчиле траншейледен бла дзотладан окъла жаудура тургъанлай боладыла. Душман от ачхан жерни жокъ этерге керек эди. Ол къыйын борчну ким толтурлукъду? Полкну комсоргу Магомет бир къауум нёгерлери бла, дзотланы бирси жаны бла ётноп, гранатла атадыла - эки дзот да тохтайдыла. Аскерчилеге жол ачылады, дуп-пургъа ычхынып гитлерчилени къырадыла. Андан ары барыргъа жол ачыкъ болады. Ингирикге Жанкой шахарны, юч кюнден а Симферопольну да тазалайдыла.

Орус тенгиз флотну махтаулугъуну шахары -Севастополь ючюн къаты сермешле башланадыла. Былайда, айтхылыкъ Сапун тауну къатында, Магомет биягъы кишилигин, жигитлигин да кёргюзтноп, айырмалы болады. Ол 1944 жылда 17-чи апрельде эди. Алгъа артиллерия бла авиация фашистле бегинген жерни теплейдиле. Андан сора дивизия Сапун-таугъа чабыуулукъ этеди.

Ротаны командири тамата лейтенант Ткаченко жигитча ёлгенден сора, Баший улу, былай буюрады:

- Рота, мени буйругъума тынгыла! Алгъа, Сапун-таугъа!

Фашистле бла сонгю урушха киредиле. Магомет төрт фрицни ёлтюреди. Тёгерек баш бир кесекге шош болады. Алай бир аздан душман пулемёт ишлеп башлайды. Баший улу эки нёгери бла алайгъа сюркеледи, бир кесекден а пулемёт «аузун жабады».

Экинчи кюн Магомет агъач ичинде раскладушкада жатып тургъанлай уянады. Андан сора бир зат да эсинде туюнот эди. Ауур жаралы болуп, анга госпитальда иги кесек жатаргъа тюшеди.

Баший улуну фронтда эзде къалырча кёп тюбешиулери болгъандыла. Апрель айны къарангы кечесинде ол, Къулийланы Къайсын айтханча, «Чириген Сивашны» юсю бла ётгенди. Къайсын да Сивашны сай жери бла башха кюн эм башха аскерле бла ётгенди. Улуу поэт суудан ётген жигитлеге атап Сиваш бла байламлы деген бир къауум назму жазгъанды.

Къайсынны кесини фронтда «Таулу жашланы жыры» деген чыгъармасы да бек къыйын кюнледе жазылгъанды. Поэтни ёломсюз назмусу кишиликке чакъырады:

***Жалан да бу төгюлген къаныбыз,
Халкъны хатадан сакъласын.
Биз былай тансыкъ болгъан таулада
Палахны тангы атмасын!***

***Мурукку эзгенлей, аулакда къарны
Къызартды бизни къаныбыз,
Таула, айып этдирмебиз сизге,***

**Чыгыш кьалгынынчы жаныбыз.
Таймай кьатлай турабыз уруида,
Бой бермегенлей жаулагьа:
«Бирибиз ёлсек да, бирибиз кьайтырбыз
Бизни сакьлагьан таулагьа!...»**

Манга Магомет былай айтхан эди:

- Мен бизни 51-чи аскерибизни «Сын Отечества» деген газетин кьолума тыоше, окьуй туруучу эдим. Анда Кьулийланы Кьайсынны назмулары басмаланыучу эдиле. Ол кьайда эсе да, алайдан узакь болмай кьуллукь этгенин биле эдим. Бизни аскерни штабына телефон бла сёлешеме, манга аны болгьан жерин айтадыла. Аны жер баш юйде газетге материал жаза тургьанлай табама. Халкьыбызны туугьан жеринден зор бла кёчюргенлерини хапары бизни мудах этеди, тюбешгенибизге да кьууанырча болмайды. Кьайсын ол заманда былай айтхан эди: «Ол уллу, уллу жангылычлыкьды! Дунияда болмагьанча уллу зорлукьду!»

Магомет жаралы болгьунчу, ала тюбеше тургьандыла. Ахыр кере Баший улу Днепропетровскеде госпитальда жатханды. Ол иги болур заманнга дивизия Болгариягьа кирген эди. Андан аскерчи нёгерлерин терк тапхандыла.

Андан сора фашистле бла Югославияда, Австрияда, Венгрияда, Чехословакияда уруш этгендиле. Жарым ёмюр озгьандан сора да унутмагьанды Магомет югославиячы шуёхла кьалай кьууаннганларын, жарыкь тюбегенлерин. Таулу жаш анда Ата журт урушну ордени бла саугьаланады. Аны Венаны алыугьа эм Праганы азатлаугьа кьатышханы ючюн берилген саугьалары да бар эдиле. Аскер нёгерлери кьабыр юлюшлерин тапхан Балатон кёлню жагьасында баргьан сермешлени ол кёп жылланы ичинде тыошюнде кёргенлей тургьанды.

Арта ол Чехословакияда да болгьанды. Тогьузунчу майдан сора Праганы кьатында саулай кьалгьан гитлерчилени ууагьанла бла бирге эди.

Андан сора аланы кьыркь алтынчы аскерни кьауумунда кюнчкьгьан жанына элтгендиле. Милитарист Японияны ууатыргьа керек эди. Алай анга самурайла бла уруш этерге тыошмегенди. Артха кьайтарадыла, Красноярскеге. Аскерден 1946 жылны ахырында эркин этгендиле. Андан сора Орта Азияны кьум тюзлеринде жууукьларын излегенди.

Зашкону, Адрахманны, Магометни ёсдюрюп, Туугьан журтну кьорууларгьа жиберген аналары Налмас да сынагьанды кёчгюнчюлюкню ачылыгьын. Зашко урушдан инвалид болуп кьайтханды. Адрахман анда жигитча ёлгенди. Окьдан-топдан кьутулуп келген Магомет а ахлуларын кёп излегенди. Аланы Кьыргызстанда Ош областны Наукат районну Чапаев атлы колхозунда тапханды. Тюненеги аскерчи жаш областны промкооперациясыны председателини заместители, мебель фабриканы директору болуп тургьанды. Ошда мияла чыгьаргьан завод ишленгенди. Баший улу ол хайырланыргьа берилгенден сора туугьан журтуна кьайтхынчы анга таматалыкь этгенди.

Нальчикге келгенлей, аны промкомбинатха директор этедиле. Ол аны алчы предприятияланы санына кьошады. Тери-галантерей фабриканы директоруну кьуллугьуна кёчюргенде да, алай этеди.

Башийланы Магомет 16 жылны ичинде халкыны жашау жумушларын жалчытхан министри болуп турганды. Ол бу иште кыраучу хунерин, усталыгын кергозгенди. Анга аны кырал саугалары шагъатлык этедиле. Ата журт урушну юч орденине Урунууны Кызыл Байрагъыны ордени, Халкъланы шуёлукъларыны ордени да кышулгандыла. Урушну эм урунууны ветераны жыл саны жетгенде, пенсиягъа чыкыганды. Алай запасадагы майор бош туралмаганды. Нальчикде 14-чю номерли орта школгъа ол терк-терк барганды. Кызычкыла бла жашчыкыла аны урушну юсюнден хапарына уллу эс буруп тынгылагандыла. Баший улуну келирин 10-чу номерли орта школда да сакылагандыла. Ары 417-чи дивизияны ветеранлары терк-терк жыйылгандыла. Кесини ахыр кюнюне дери аланы советине башчылык этгенди.

Магомет бла аны юй бийчеси Абидат юч сабий ёсдюргендиле. Жашлары Алим Пятигорскеде тыш кыраллы тиллени институтун бошаганды. Кубада тилманч болуп бир ненча жыл ишлегенди. «Элбрус» китап басмада редакторлук этгенди.

Башында сагынылган «В дни войны и мира» деген китабымы редактору Алим эди – Магометни жашы. Ол, мени кыол жазмама кёл салып, тынгылы кыраганды. Алай, атасыны юсюнден бу материалны китапдан чыгарганын а тюз этмегенди.

Магомет Огъурлуевични тамата кызы Танизат бийик билим алганды. Нальчикде ательеледен бирине таматалык этип турганды. Сакинат а жырыны сайлаганды. Музыка школда сабийлени искусствогъа юйретеди.

Халкыбызны белгиле жашыны ёмюрю узакъ болурун сыйгеними билдире, анга саулык - эсенлик тилей, алай айырылган эдик ол кюн биз бир- бирден. Бу бизни ахыр тюбешиуюбюз боллугъун а кыайдан биллик эдик...

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙН.

БИТЕУ ДУНИЯ БЛА УШАКЪ ЭТЕДИ

Къайсы бир адамны алып къарасакъ да, бютюн да художникни, аны усталыгъын, суратлау чыгъармачылыгъын ачыкълагъан тынч иш туююлдо.

Бютюн мен хапарын айтырыкъ суратчы Атабийланы Хакимни къызы Халимады. Ол Москвада Строганов атлы бийик художестволу – промышленный училищени (шёндо Строганов атлы университет) жетишимли бошагъанды, КЧР-ни сыйлы художнигиди, РФ-ни Художниклерини союзуну бла Художниклени халкъла аралы союзуну (ЮНЕСКО) члениди. Таулу художник къызыбыз халкъла аралы, битеуросей, регион, республикалы даражалы кёрмючлеге тири къатыша келеди, кеп тыш къыраллада (Америкада,

Италияда, Испанияда, Тюркде) художниклени къаууму бла, кеси да энчи кёрмючлерин дайымда къурап, чыгъармачылыкъ ишинде усталыгъын, фахмусун да толу кёргюзтгенди.

Жангы ызланы излей

Биз барабыз да билебиз, искусствону къайсы тюрлюсюнде да бийик билим берген учрежденияланы уллу магъананы тутханларын, аланы энчи спецификалары болгъанларын да. Мени жигитим да, кесин бир стильде сынап турмай, студент кезиунде окъуна кеп тюрлю стильли кёрмючлеге къагышып тургъанды. Халиманы бютюн жетишимлерин кёрген а ишексиз ангылайды аны ол заманда окъуна кесини энчи ызын тапханын.

-Сен сурат ишлерни аллында билиминге, сынауунга, огъесе интуициянамы ышанаса?- деп сорама.

-Хар художник да кесини энчилигин табаргъа, аны ачыкъларгъа итинеди. Мен интуицияма ышанам, сынаууму, билимими да хайырлана, жангы ызланы излерге кюрешеме. Академиялы ыздан бир жанына чыгып ишлеген художник скульптураларында, суратларында да излемни жолунда, анализ эте, экспериментле бардыра, жангы формала ачады. Аны себепли художникге аллындагъы модельни, анга кёре тюрсюнлени, ызланы да тюрлендирирге тюшеди. Болса да, ишлеген затыны баш магъанасын тутхан идеясын тас этмейди.

Кёрмючлеге жүрюген адамла уа чыгъармачылыкъ ишлеге къарай, аланы акъылларында соруула тууа эселе, жүреклерин сезимле къозгъап, керти кёллери бла сагъышланып, сурат биреуню къайгъыларын чачып, жү-

регин тынчайтып, эсенлик бере эсе, ол заманда художник чыгъармачылыкъ жолунда кесини энчи ызын, хатын тапханды деп айтабыз. Ол а анга насып-пы саугъады.

Атабийланы Халиманы ишлерини къайсысы да къараучуну къууандырмай къоймайды. Ала аны ич дунясыны таша сезимлерин, сагъышын да къозгъайдыла. Художник къызны чыгъармачылыгына багъа бере, италиялы искусствовед Наталино Пирас былай жазады: «Халима ишлеген суратла жолоучулукъгъа ушайдыла. Къол ызында, геометрия формалада жазылып, кёп тюрсюнле бир бирлерин байлай, тута, скульптура формалагъа бурула, сейрлик айланчла бла энчи бир жарыкъ дуняны белгилейди Кавказдагъы Къабарты-Малкъардан заманны жырып, тыш къыралдан келгенлеге хар заманда жарыкъ тюбемеген - Запада – энчи жерге тийишли болгъанды. Кавказ аны Ата журтуду, творчествосунда жашауну тинтиу эм да ачыкълау, Кюнчыгъышны, Кюнбатышны да жыйышдырып, тегерегине айландыргъан магъанасыды». Сёзсюз, ол а уллу сыйды.

Халиманы кесини хаты бла жазылгъан Кавказ таулары табиигъаты, Тюркню, Италияны, Испанияны эм башха болгъан къыралларыны шахарларын, эллерин, башха дуняны ачыкълагъан терен философиялы суратларына къарай, сейир – тамашагъа къалабыз. Алада тыш къыраллагъа суймеклик да эсленеди. Ол жаланда анга къонакъбайлыкъ этгенлеге хурметлик туйюлдю, художник, андагъы халкъланы жашау болумларын, культураларын да онгсунуп, алай ишлейди ол суратларын. Бюгюн суйюп эсгереди Италияда тургъан заманын, андагъы адамланы ачыкълыкларын, ала таулу къызны ары келирин ашыгъып сакълап тургъанча.

Жашырынлыкъ

Дагъыда бир башха энчилик барды Атабийланы къызларыны чыгъармачылыкъ ишинде. Аны шарт айтыргъа суюме: «Жашырынлыкъ!» Олду хар жазгъан суратында бир аламат халда энчи эс бурдургъан, кесине тартхан, аны тасхасын ачаргъа къорешгенибиз да аны ючюндю. Жашырынлыкъ бегирек да аны «Аналыкъ» деген сериясында терен ачыкъланады. Адамны дунягъа жаратылыуу Аллахны ишлеринде энчи жерде турады. Жашау а ана бла бегирек байламлы болгъаны себепли Халима бу темагъа жазгъан ишлерине жумушакълыкъны, ариулукъну, жашырынлыкъны да андан кийиреди. Адам бла Аллахны арасында Аллах этген байламлыкъ бир тамаша – сейир халы бла сырылыпды. Айхайда, чыгъармачылыкда быллай терен жашырынлыгъы болгъан тема художниклени, алимлени, философланы, дин къуллукъчуланы да бийлемей къоймайды. Халиманы да, бу темагъа жораланнган кёп ишлеринде кесини ич дунясын, философиясын керебиз.

Ол да бошдан туйюлдю. Художник философия литератураны артыкъ да излегенин айтады. Аны анга тартыннганы, жашауда ол энчи магъананы кёргени, аны экилигин, жашауну къужурлугъун эслемезге суйюп, жаланда ариулукъну, огъурлулукъну суратлагъаны, жаланда жарыкъ тюрсюнле бла ишлегени Халиманы кесини юсюнден да кёп информация айтадыла. Жазыу иш бла къорешгени юсюнден аны жазгъанлары кёп зат айтханча. Былайда къараучу аны жаланда жюреги бла сезерге, ангыларгъа керекди. Художникни ол жарыкъ дунясына тюшалгъанны уа, сёзсюз, сейир жолоучулукъ сакълайды.

Халима, Василий Плотников эм Ахматланы Леуан

Атабийланы кызларыны хар сураты энчи кыралды, дуня. Биринчи кырагъанда, ол бу тема деп билген тынч туйюлдо, кѣп зат бирге кыатышханчады, бир тюрлю системасы болмай. Хар бирини атын окъугъандан сора уа, къалай тюрлю кѣре билгенди художник ол теманы, дейбиз.

Бу башхалагъа ушамагъан ыз, техника къайдан келгендиле Халимагъа? Строгановкада жаш художниклени, къуру живописьге юйретип къоймай, хар тюрлю стильде, графикада, топуракъ бла, тиширыу омакълыкъгъа такъгъан затланы ишлерге да юйретгендиле. Мени жигитим аланы кѣбюсюнде жетишимле болдургъанды.

Ол, окъууун тауусуп, жерибизге къайтхандан сора, иги кесек заманны скульптура бла кюрешгенди. Амал табылгъанлай, бусагъатда да ишлейди. Графика ишле да кѣп этеди. Алгъаракълада чыкыгъан «Къарачай – малкъар халкъны жомакълары» деген китапны суратларын жарашдыргъанды. Энди чыгъарыкъ «Нарт таурухланы» суратларын да ишлегенди. Китапланы басмагъа жарашдыргъан а белгили фольклорчубуз Хаджиланы Танзиляды.

Адам кесини кючюн, къарыуун, фахмусун да бир ишге бѣлюп турса, белгилисича, анда жетишими да бийик болады. «Да сора Халима фахмусун нек чачады?»-дерге боллукъбуз. Аллах анга берген фахмуну адамлагъа жаргъа, къайтарыгъа излегенден. Къайсы темагъа тийсе да, художник кѣп тюрлю айтырыкъ табады. Графикада бир тюрлю, скульптурада бир башха, живописьде да жаланда анда болгъан энчилик бла.

Чынтты художник кесини хар этген ишин жюрек жылыуу, ниет кючю бла байкъыландырады. Аланы хар бири сѣлешген этгенчадыла. Жаланда эшитирге керек болады. Халиманы суратларындан кенг жайылгъан жарыкъ жылыуу урады, кенг магъаналы макъсам чыгъады.

«Учуу» деген сериядан

«Къатышлыкъда» терен магъана

Макъамны юсюнден айтханда, суратчыны «Мелодии старины» деген сериясын белгилерге керекди. Сёз ючюн, аланы бирин алып, сюзюп къарасакъ, биз ол «къатышлыкъда» терен философиялы тизгинликни сейир тамашалыгына тюшюнебиз. Нек дегенде ачыкъ тюрсюн кесекле, орталыкъ, жумушакъ тюрсюн бетле, бийик фахму, терен билим бла салынган ызлагъа бойсуна, сейир затланы болмагъанча ариу ачыкълай, къарагъанны битеу да суратны кючюне бойсундурады. Ма-а белгиле, миллет кийимлери бла къыз, огъары жанында арслан, арлакъда атлы, бийик таула, черекле, чучхурла, дагъыда арлакъда – берлакъда суратланган кийик жаныуарла,

кьанатлыла, тазалыкьны белгилери – кьумгъан, гюлле ... (ким биледи, башха менден кёп затланы кёре эсе да). Алай бла халкьыбызны бурундан бери жашау жолу ачыкъланады. Аны эпосу, жомакълары, бийик таула кибик, тегерегинги кьуршалайдьла, бурунгу жырларыны макъамлары эшитиледи. Ол былай сансыз этип кьарагъанда «кьатышлыкьда» таза, бийик, терен магъаналы фахмуну кючу ачыкъланады.

Биягъы Пирасны айтхан сёзлери эсеме келедиле: « Бу живопись Клее – Кандинскийни белги (символ – знак) живописьлери туююлду, алай, алача, тюрсюнню кесек – кесек кёпсюндюрюп, жайып жазылгъан искусстводу».

Кертиди, художникни чыгъармачылыгъында белгини да жери уллуду. Мени оюмуна кёре, бюгюнню искусствода аны кючу бла кёп зат айтыргъа боллукьду. Жашау хар кюнден тюрленип баргъанда, жангы технологияла дуняны алып, суратланы окьуна компьютерде ишлейдиле. Аны себепли бир затха табынып, бир жанрда кюрешип тургъанны Халима тюзге санамайды. Анданды аны кесини кёп тюрлю амалла бла хайырланнганы. Искусствону келечиси, кьуру кесини халкьыны адамы болуп кьалмай, битеу дуняны жашы, кьызыды. Биз кьууанабыз, малкьарлы художниклени атлары кенг белгиле болса, аланы юслери бла Малкьарны да биледиле деп. Атабийланы кьызлары нартлагъа аталгъан сериясы бла халкьны бурунгулугъун кёргозтеди. Бу серия белгиле бла ишленнгени себепли хар кьараучугъа да жууукьду. Мен ийнанам, аны тыш кьыралланы кьайсында да ангыларыкьдыла. Анда Кавказы, билирге суйген а малкьарлыланы юсюнден да хапарлы боллукьду.

Кавказы юсюнден сёз барса, миллет чепкен бла таула болуп кьаладыла бу жерни белгилери. Эндиги художникле жангы тил, жангы амалла излейдиле. Атабийланы Халиманы чыгъармалары уа, Кьабарты – Малкьарны чеклеринден озуп, тыш кьыралада да ангылашыныулу болгъандьла. Аны сылтауу, баям, мындады: художник ёз халкьыны тин, дин байлыгъындан сора да, битеу дуня жетген усталыкь, сынау бла да хайырланады.

Художникни ишлеринде баш магъананы тутхан идея кьуру кеси аллына белгиге айланып ачыкъланнгандан сора да, ичинде, тегерегинде да болушлукьчу кесекле бла да болады. Не кьадар кьарап турсанг да, алан, бу ыз кьалайда башланып, кьалайгъа жетип бошалады деп, аны аллын, ахарын да тапхан тынч туююлду. Автор кеси да, кьатышып кьалмай, кьаллай сейир халла бла жыйышдырып жазгъанды, деп аламатха кьаласа. Мени оюмуна кёре, аны ишлери мозаикагъа, орта ёмюрледе Европада ишленген килисаланы терезелеринде оюулагъа да ушайдьла. Ала кьызыу кюнде мекамланы ичлерин салкьын этип, мутуз кюн а тюрсюнлери бла жарытадыла.

Тюрсюнле

Тюрсюнле дегенлей, аланы юсюнден да айтыргъа керекди. Халиманы ишлеринде кьаралдым бояула эсленмейдиле. Ол жарыкь тюрсюнле бла жазады, художникле кеслери белгенлей, сууукь, жылы бояула болсала да. Кёк, жашил, сары, алтын бетли – быладыла аны тюрсюнлери. Бютюн да сары эркинди.

-Кюнюню бек сиеме. Алтын бетли бояуну да,- дейди ол.

Сёзсюз, кюн жарыкьны, жылыуну, адамлыкьны, таза, ариу шартланы суйген адамны белгисиди ол. Аны кёп ишлеринде алтын бетли тюрсюн баш жерни алады, тазалыкьны, ырахатлыкьны белгилей. Ол болум Халиманы «Кё-

клеге элтген жолла», «Адам бла Хауа» деген серияларында, тышле, жаз башы, аналыккыны темалары бла байламлы ишлеринде шарт кёрюнеди.

Биз кече тыш кёрюп уянак, бирде тышобюздеми, тынюбюздеми кёрюндю деп, тызюнлей айталмайбыз. Аллай халны художник кесини тырсюнлери бла кёргюзталады. Алтын маталлы бояу артыгыракъ да кюзге келишгени баямды. Халима уа жаз башын, жазны, эртенни, ингири, тиширыну ариулуугун, аны жашауну тутуругу болганын, Рим шахарны, тенгизни макъамларын да ол ариу жумушакъ тырсюн бла кёргюзтеди. Сейирди, бу шарт бизни эсибизде ишеклик, экилик да туудурмайды. Бютюн эсингде болмай турган тырсюннге нечик терен магъананы берип хайырлана биледи, дейбиз.

Къайда да тиширыу кючю хорлайды

Хар художник кыз бла тыобешгенимден аны терен философия акылына, суратлау искусствону кенг черегине кесини энчи кышумчулуугун келтиргенине, къадар анга хар заманда жарык болмагъанына да къарамай, ишлеринде жюрек ачыккылыгына, аны битеу дуня бла да ушакъ этерге сюйгенине хурмет этеме. Быллай адамлагъа «сен» деп кыоймай, «Сиз» деригим келеди. Адамны жашау жолун иги билгинчи, биз анстан сёлешип кыояргъа да ёчбюз. Ол а ушагыбызда тиширыу башы бла суратлау искусствода кесини энчи жолун кыурагъан тынч болмагъанын билдирсе да, анда толу тохтарыбызны излемейди. Халима асламында творчествосуну юсюнден сёлеширге таукелди.

Халиманы ишлерине къарай, не заманда да былай тырлю жалан да тиширыу ишлеялыккыды деп келиучюдю кёлюме. Аладан жалан да тиширыу кюч, тиширыу огърулулукъ, таза ниетлик урады. Ала кыараучуну кеслерини кюн бетли тырсюнлери бла жылытхын этеди. Алай, нек эсе да, Атабийланы кызларын скульптура ишле бла кюрешиб а кёз аллыма келтиралмайма. Назик, субай Халиманы гипс бла ишлегени, аны ауур затла бла кюрешгени кюрегиме кючю. Сора, керек болганлай, ол кеси да, гипсча, къаты болургъа кюлундан келгени эсиме тышюп, художник анда да башхалагъа ушамагъан ишлени жараталлыгына, аны кеси бла бир ненча кере тыобешгенден сора уа, мени жигитим не тырлю ишни да ёрге сюеригине ийнанама. Художникни атасы сабийлерин бек къаты низамда, кызларын окъуна хар тырлю жумушну да этерге юйретгенин айтады. Аллай таулу юйорде, Халимача, кыз туууп, аны художник болургъа сюйгени уа сейир кёрюнмейди. Иш кёллю, жашауну хар тырлю бети бла да иги шагъырей болган юйорлеге Аллах фахмулу сабийлени беричюдю.

Кертиди, тиширыугъа тыш кыралда угъай, кесини шахарында окъуна кёрмюч кыурагъан тынч тойюлдю. Бу жаны бла Халимагъа тынчыраккыды дерге боллуккы: аны юй башчысы Занибекланы Адрахман да художникди. Ала, кюншу республикалагъа, тыш кыраллагъа да бирге барып, жумушларын бирге толтурадъла. Журналистле, искусстведле да аланы бир биринден айырмай, бу жолгъа дери алай жаза келгендиле. Эки художникни юсюнден бир статьяда жазарны мен тыз кёрмей, эсими жалан да Халиманы чыгъармачылыгына бургъанма.

Сёсюз, Адрахманни ишлери да энчи кёз къарамны сакклайдыла.

САРАККУЛАНЫ АСИЯТ.

ТЕМУККУЛАНЫ Адил

СУРАТ

Керти хапар

Рамазан туугъанда, анасы Нюрсифат, киндик анасы Къаний да сейирсинген, къоркъган да этген эдиле: сабийни онг жаякъчыгъында, бурунчугу бла тенгшиде уллу моргул тегерек тамгъасы бар эди. Халкъда жюрюген хапаргъа кёре, бу тюрлю тапны къара жин салады кеси кёз атхан къагъанакъгъа. Аллай сабий а жашагъан

жан хазна болмайды... Ма аны ючюн къуругъан эди жашчыкны эки анасыны да ахлары.

Болсада Рамазан ёсюп, алаамат саулугу, деменгяли къарыуу, озгур жигитлиги бар жаш болду. Чалгъыда дуруну андан кенг алгъан, имбаш таш эришиуде андан узакъ атхан, кюч ташны да къыйналмай кётюрген жокъ эди. Жетген къызланы аналары бары да аны сайлагъандыла кеслерине киеуге. Алай къанлы уруш жашны къадарына башха оноу этди. 1942 жыл биринчи чакъырылгъанланы санында фронтха кетди. Ал эки жылда, бек къаты сермешлеге къатышса да, хазна жаралы болмай айланды. Рамазандан къагъыт келип, окъусала, анасы жюрегинде болгъанны букъдурмай айтычу эди: аны Уллу Аллах кеси сакълайды, жашымы ол кеси салгъан эни барды, - деучю эди къуру^да. Жаш тасхачылада къуллукъ этеди. Бу аскер бёлюмню таматасы Аркадий Волынцев эди. Урушха дери жыллада иги да белгили художник - портретист. Заданиягъа баргъанда, Волынцев биргесине хар заманда Рамазанны алыгучуду, атына да Роман Меченый деп атагъанды. Энди саулай рота да анга жаланда ол атны айтады.

Бир кюн тасхачыланы бек къыйын жумушха жибередиле. Ол ишге Волынцев Рамазанны, дагъыда эки оруслу жашны элтеди. Ала немис аскерле орналгъан жерге барып, аны адам - техника кючюн билирге, онг болса уа, «тил» алып келирге керекдиле.

Ишлерин этип, артха къайтып келе, быланы немис патруль эследи. От ачып, эки оруслу солдатны да алайда окъуна ёлтюрдюле. Волынцевни уа ауур жаралы этдиле. Мында да Рамазанны хар заманда жан къалаууру болуп тургъан Уллу Аллах фашист окъдан къутхарды. Роман Меченый, командирни сыртына кётюрюп, иги кесек заманны элтди. Кече узуну аз-аз солуй бардыла Рамазан бла Волынцев. Командир да уллу киши эди, мазаллы, кенг сюекли, ауур. Аны кётюрюп элтген мардасыз къыйын эди. Танг атхынчы элтди таулу жаш таматасын, бек арыды, талды. Командир Рамазаннга тохтаргъа' буюрду да, былай айтды: «Ёлмю

экибизни да ызыбыздан сюрюп келеди. Мени былайда кьой да, кесинг бар. Жетселе, ала бизни сау кьоймазла. Сен а кёрген-билген тасхабызны штабны командованиясына билдирирге керексе. Мен фашист огъундан ёлорге суймейме. Сен мени былайда керох бла ур, андан сора уа кыстау штабха жет да халны билдир».

Жукъ да айтмай, Волицевни аркъасына кётюрюп, терен кьарны жыра, кетип тебиреди. Бир кесекден немислилени тауушлары эшитиле башлады. Жаш ауур жюгю бла былайдан узайырга кюрешеди, кьарыуу уа - аздан-аз... Къаты айтып, командир Рамазанны тыйды да: «Тюшор мени былайда, ур керохум бла! Сора керохуму мында кьойма, биргенге ала кет. Бу тилек туйюлду - буйрукъду!» - деди. Рамазан Волицевни сыртындан тюшордю, экинчи буйрукъун толтурургъа уа арталлыда унамады. Бу болушну кёргенде, командир сауутун кьарыуу кете баргъан кьолуна алды да, жюреги таба элтип, «За Сталина! За Родину!» деп адырды.

Рамазан керохну алып кетип да бир тебиреди, алай артха кьайтып, ёлюкню терен кьар тюбюне бастырды, тамбла кьайтып, тынгылы асыраргъа умут этип... Алай аскер ол жерден ашыгъышлы кетгени себепли, Волицевни жерге салыргъа онг чыкъмады.

Рамазан урушдан сау-саламат кьайтды, орденле бла майдалладан кёкюреги сырылып. Къзахстанда юйюрюн тапды, юйдегили болуп, улан, кьыз да ёсдюрюп, къзах колхозда уруна, кёп махтаугъа тийишли болуп жашагъанды. Малкьар халкъ туугъан жерине кьайтханда уа элинде уллу юй ишлеп, алапат терек бахча кьурады. Элде биринчи болуп тереклеге тынгылы кьарагъан, бутакъларын кьыркъгъан, ядохимикат дарманла хайырланган, салгъан кьыйынына кёре иги хайыр да алгъан ол эди. Гитче бригада кьурап, алмаларын Совет Союзну узакъ шахарларына элтип, сатып тургъандыла. Ол жылда Рамазан нёгерлери бла продукцияларын Россейни узакъ шахарына элтдиле. Была алмаларын шахарны «Плодоовощторгуну» базасына ётдюргендиле. Алай ахчаларын а эки-юч кюнден берирге айтхандыла да, ол кюлени кьалай ётдюрюрге билмей айланадыла. Шахарны арасында урушда жоюлгъанлагъа эсертме, арлакъда уа уллу мекам. Ол Военно-исторический музей эди. Рамазанлары ары кирдиле. Мында салынган экспонатлагъа кьарай келип, Рамазан бир суратны аллында сын кьатып кьалды. Кёзлерин кьакъмай, бетинден кьаны кетип, чиммакъ болуп, кёзлери кьарангы этип, аяклары кьалтырап, жыгъылыпмы кьалама дерча болуп сюеледи. Суратда бир солдат жаралы нёгерин сыртына кётюрюп бара... Суратны тюбюнде уа быллай жазыу: Роман-Меченый. Спасение командира. Художник Аркадий Алексеевич Волицев. 1965 год.

Нёгерлери, бу кьайда кьалды деп, ветеранны кьатына келдиле да суратха кьарагъанда, была да акьылдан шашаргъа, эслерин ташларгъа жетдиле: анда жаралыны кётюрюп баргъан Рамазан эди. Ишексиз, чурумсуз, алдаусуз - Рамазан! Бети - кюзюге кьарагъандача — Рамазаныккы. Суратда солдатны онг жаягъы ишленип, анда - кьара тамгъасы - Рамазанны сабийликден жюрютген тамгъасы!

Былань экспонатха сейирлерин кёрюп, музейни кьараучусу кьатларына келип айтды: «Сиз бу суратха энчи эс бёлгенча кёрюнесиз, сие эсегиз, мен сизге тынгылы хапар айтайым аны юсюнден. - Сора суратны юсюнден кеси хапарлап башлады: .«Суратны бу жерли художник Аркадий Алексеевич Волынцев жыйырма жылдан артыкь заман ишлегенди. Чыгьарманы сюжети кесини юсюнденди. Ол урушда разведротаны командир болуп кьуллакь этгенди. Жаралы болуп, кеси аллына атлам да эталмай кьалгьанда, кавказлы нёгери - аны кесини да аты Роман-Меченый болгьанды - Волынцевни сыртына кётюрюп, бир ненча километр элтип. жанын алай бла кьутхаргьанды. Меченый деб а ма бу онг жаягьында моргьул тамгьасы ючюн айтылгьанды...»

Бу сёзлени айта туруп, музейни ишчиси Рамазанны бетине кьарады да, кёзлери. уллула болуп, дерсин унутхан сабийча, кьым-тым этип сорду:

- Роман-Меченый... Ол сизмисиз?

Не айтыргьа билмей, арсарлы болуп, сюеледи таулу киши.

- Сора сиз эрттеден бери тьобешмегенсиз жанын кьутхаргьан адамыгьыз бла.

- Бу тьобюнде жазылгьан - 1965 жыл, ол не затды?

- Аркадий Алексеевич Волынцев бу суратны Уллу Хорламны 20 - жыллыгьына ишлеп бошагьанды. 1965 жыл - аламант чыгьарманы жазылып тамамланган заманыды, - деди музейни ишчиси.

Рамазан, бир кесек эс жыйып, дагьыда сорду:

- Волынцев Аркадий Алексеевич деп кьыралда ненча художник барды? Сиз манга айталлыкьмысыз?

- Бек тынч, - деди тиширыу, - Аркадий Алексеевич Волынцев деп бизни уллу кьыралыбызда башха художник жокьду. Хар музейде «Художественный каталог» деп кьыралда сурат усталаны барысыны да картотекалары барды. Мен сизге шарт айтама: Волынцев - жангьызды.

Рамазан толу эс жыйып, жукьусундан уянган адамча, музейни ишчисине хыныракь окьуна сёлешди:

- 1943 жыл ёлген адам 1965 жыл суратны кьалай ишлер!? Ол мени кьолумда ёлгенди. Ма бу кёзлерим бла кёргенме мен аны ёлгенин. Мен аны жаны чыкьгьандан сора кёзлерин да кесим жумгьанма, ма бу кьолларым бла терен кьарны кьазып, кесим асырагьанма!

Музейни кьараучусу эр киши бла андан ары даулашмай, аны нёгерлерин бир жанына чакьырып, ала бла энчи сёлешди:

- Сизни нёгеригизни айтханы, этгени да мени кёлюме тиймейди. Бери келген ветеранланы асламысыны акьыллары бузулупду, ол себепден биз алагьа ариу айтып ашырабыз, кёлкьалдыбыз да, жюрек кьыйыныбыз да болмайды.

- Угьай, - деди Рамазанны шуёхлары, - бизни нёгерибизни акьылы да, эси да жериндеди.

- Да алай эсе, Волынцев Аркадий Алексеевич саппа 'сауду. Кеси да бу музейни директоруду. Шёндю ол кесини кабинетиндеди. Сюе эсе, мен аны таматагьа ашырайым...

Рамазан музейни директоруну кабинетини ичине атлады да, теберге кьоркьгьанча, сирелип кьалды - олду! Ол! Кьыркьдан артыкь жыл мындан алгьа ёлген адам! Ёлгенин кеси кёзю бла кёрген адамы, кеси кьоллары бла кьар тьобуне асырагьан адамы кьыркь жылдан сора тирилип аллында сюеледи!

- Роман-Меченый! Роман-Меченый! Роман-Меченый! - бу сёзледен башха ауузундан сёз чыгьаралмай, Волынцев, таякьгьа таяна, Рамазанны аллына келип, кьаты кьучакьлады...

Кёп олтурдула командир Волынцев бла рядовой Роман-Меченый-Рамазан! Жашланы юйоне чакьырып, тынгылы сыйлагьан да этип, эртденликге дери хапарлашдыла кьанлы урушну эки солдаты да.

Ёлгенден сора кьалай тирилгенин да айтды командир. Кесине салгьан жара ауур болмагьанды: окь, жюрегине тиймей, жаны бла ётгенди. Кьар тьобюнде аны партизанланы итлери тапхан эдиле. Партизанла терк окьуна госпитальгьа жетдиргендиле, алай гангрена башланнганы себепли, бир аягьын кесерге тьושгенди. Андан бери жашайды солдат, ишлейди музейде...

ЁКСЮЗНЮ ЁКЮЛЮ - АЛЛАХ

Керти хапар

Лейла бла Мурат бир юйюр кьурап жашагьанлы иги кесек жыл озгьанды. Сабий а бермейди былагьа Аллах. Сабийсиз юйюр а - юйюрмюдю, сабийсиз юй а - юймюдю! Экиси да эртде тьонгюлгендиле кеси сабийлери боллугьундан. Ол себепден Мурат юй бийчесине айта-айта тургьанды, сабий юйден бир кьагьанакь алайыкь да аны ёсдюрейик деп. Алай Лейла кьатына да кьоймагьанды. Ол сёзлени эшитсе, тиширюу эрини юсюне атылыр эди, ачыуланып, кьычырып, ариу сыфатын тюрлендирип, эрши бет алып:

- Угьай! Угьай! Мен бир саякьдан, ичгичиден, наркомандан туугьан кьагьанакьны алып кесиме жаш не кьыз эталлыкь тьойюлма. Эшитмегенмисе, Хамзатлары ол амал бла ёсдюрген жашлары энди, экисин да кьоркьбутуп, пенсиячыкьларын сыйырып, ичип, кеф болуп, орамдан юйге жыйылмай айланнганын? Билип кьой, жарлы, ичгичиден ичгичи, саякьдан саякь, наркомандан наркоман тууады. Игиден иги жаратылады, амандан а - аман! Ол Аллахха, адамгьа да туура ишди! Ахшы ата-ана сабийин атып кетерикмиди? Ма алайды, Мурат, ол акьылынгы башынгдан бияры быргьа. Биз жангыз тьойюлбюз Уллу Аллах сабий насып бермей кьойгьан, бизден сора да кёпле бардыла аллайла. Ала кечинедиле, бизге да бир Аллах буюргьан болур. Ёлсем а жер башында кьалмабыз, жамауатыбыз, жууукьларыбыз салырла кьабыргьа...

Алай бир кюн Мурат кеси аллына сабий юйге барды да, ёсдюрюрге деп кьагьанакь сабий алыргьа акьылы болгьанын мында таматалыкь этген тиширыугьа билдирди. Директор а анга ышанылуу кьарап, ыра-

зылыгъын букьдурмай, ышара айтханы бла эр кишини кьууандыра сёлешди:

- Сиз болмагъанча тап заманда келгенсиз. Тюенене бизге бир ариу да, саулукьлу да жашчыкь тюшгенди. Сюе эсегиз, мен аны сизге кёр-гюзтейим.

Жашчыкьны кёргенлей окьуна, Мурат анга бек бюсюреп, жюреги жабышып кьалды. Юйге келгенлей жашау нёгерине кесгин салды сёзю: не сабий алабыз, не да айырылгъан этебиз. Мен жангыз кесими кьарыным ючюн жашаргъа суймейме. Аллыкь жашчыгьыбызны кёрюп келгенме, ол бизни бюгюнню жашаубузну да жарытыр, артдабызгъа да жарар.

Муратдан айырылса, кьадары кьуралмазын ангылап, тиширыу, суйсе, суймесе да, эри айтханнга бой салды: «Да не? Уллу Аллахны кючу сансызды. Аны измиси бла бир иги сабийчик тюшюп, дунябызгъа жангы, биз алыкьа сынамагъан кьууанч жайып,

Кьартлыгьыбызда уа таянчакь болуп кьалыр эсе уа...». Толу ай да ёт-гюнчю, кьагьытланы кьурап, сабийни юйге алырча болдула. Ол ишге бу юйюрюню бир чырмауу жокь эди: сахарда уллу фатарлары, иш хакьлары да элпек, кеслери да алыкьа жаш адамла.

Туугъан атадан-анадан ёнгеленген жашчыкь юйлерине киргенлей, быланы башларына бир уллу насып кьуюлгъанча болду. Лейла да ишинден, законда болгъаныча, отпуск алып, юйде тохтады. Атына уа Тенгиз деп атадыла, насыбы да, акьылы да тенгизча терен эм кенг болсун^деп. Жашчыкьгъа Мурат кесини тукьумун берди, атасыны атына да кесини атын жаздырды.

Шёндюге дери кьагъанакь сабийге кьарагъан быллай бир кьыйын , ауара, адамны битеу заманын да, кьарыуун да алып кьойгъан жумуш болгъанын Лейла ангыламагъанды. Бу иш а кюнден-кюннге кьыйындан- кьыйын бола барады ансы, бир тынчлыкь эсленмейди.

- Угъай, мен бу сабийге кьарап, ёсдюраллыкь туююлме. Ким не айып да этсин, сабийни артха, сабий юйге кьайтарыргъа керекди, - деген сагьышла аны башына терк- терк келе башладыла. Болсада эринден кьоркьду бу кьужур оюмну анга айтыргъа. Баям, ана сезим хар тиширыугъа да берилип кьала болмаз. Тенгизчикге кьараргъа кюрешгенликге, Лейлагъа ана сезим келмейди, жюреги жабышмайды харип сабийчикге, ол а, жангы анасы кьойнуна алса, анга кьаты кьысылып, тюшерге унамай кьыйнайды тиширыуну. Заман ёте баргъаны сайын огьурсуз кьатын эринден дертин алып башлады: суюген ишинден, нёгерлеринден айырылып, юйге бекленип кьалгъаны ючюн, кеси тапмагъан, суюген да эталмагъан кьылыкьсыз сабийге кьараргъа тюшгени ючюн да... Энди не аз затчыкьны юсю бла да Муратха тырман этип, сёз кьозгъап, тынчлыкьын алып тебиреди. Артдан-артха уа Тенгизчикни эрини кьолуна тутдуруп, кьыл чайнайды:

- Эки аягьымы бир уюкьгъа сукьдуруп, кьаты болуп, амалсыз этип, кьоймай алдыргъанса да, кьарагъан да кесинг эт. Мен да ёшюн салмайма анга, шешадан сют а сен да ичираллыкьса, кьара жанынгдан

суйген жашынга. Мен а ишиме чыгъарыкъма,- деп, эрини жүрегин бек кыйнайды. Бир юон а - Тенгизчик кылыкъ этип бек кыйнагъан болур эди - Артха-алгъа сала турмай, эрине ачы кычырып айтды:

- Мен, тамбладан артха кыймай, бу кылыкъсызны артха, сабий юйге кыйтарлыкма, эштип кый, мындан арысында мен анга кыра-ялмайма, - дегенни айтып, башха отоугъа кетип, жатып калды. Мурат а танга жукламай чыкъды: кылай этыйим, мелек кибик сабийни артха кыйтарып, жамаутха кылай чыгъарыкъма?..

Алай экинчи эртденликде Лейлагъа ишге барырга тюшмеди. Танг ата аны отоуунда бир таууш эшитип, Мурат чабып ары киргенде, юй бийчеси жыгъылып тура эди. Ол тиширыуну кетюрюп, диваннга олтуртуду да, терк окъуна скорыйни чакъырды. Лейланы больницагъа элтдиле, Мурат а юйде Тенгиз бла калды. Врач Лейлагъа кырады, анализлерин тинтди да, кыатына олтуруп сорду:

- Ненча сабийинг барды? Эринг бармыды? Бар эсе, ол биргенге нек келмегенди?

Эрим бла мен кеп жылланы жашайбыз бирге, алай сабийибиз а жокъду. Мурат а юйде гитче жашчыгъыбыз бла калганды.

Врач сейирсингеннин букъдурмай кырады тиширыугъа... Былайда Лейла докторгъа кесини жашаун толусунлай айтды, бир затны да букъдурмай: ёсдюрге алгъан сабийни сюялмагъанын да, анга ана сезими болмагъанын да, жашчыкыны уа, ол сыймей тургъанлай, эри кыаты болуп, кыймай алдыргъанын да, энди уа аны артха кыйтарып акъылгъа киргенин да... Врач, сёз кыошмай тынгылай кетип, кесини гурушхалыгын билдире, Лейлагъа айтды:

- Мен ишимде быллай шартла кере келгенме: кеслерини чирчиклери болмагъан эр бла кыатын атылып калгъан бир жазыкъ сабийни алып ёсдюрселе, Аллах бир-бирде алагъа, уллу саугъа этип, ёз сабий береди. Санга да Уллу Аллах ол саугъны бергенди - сени кыарнынгда сабий барды, жаланда бир айчыгъы болгъан. Аллах сабийсиз юйюрлеге быллай саугъаны аланы жүрек халаллыклары ючюн береди. Сен а алгъан сабийчигинги сюялмагъанса, аны артха кыйтарыгъа деп окъуна тураса. Туурады, Аллах санга сабий бермезге керек эди... Энди уа юйюнге бар да, кыарнынгда сабийинге сакъ бол... Ай сайын а келип анализле берип тууругъа тийишлиди. Биз сени ичингде балангы ёсюу халына кыарап тууругъа борчлубуз.

Лейла, врачны айтханын тюшондеча эшите, толу ангылаялгъан да этмей, аузундан сёз да чыгъаралмай, шинтигинден ёрге туралмай, иги кесек мычыды да, эс жыйгъандан сора, юйюне кетди. Келгенинде, Мурат, Тенгизчикни кыоюнуна алып, кыубулта, ойната тура эди. «Кёремисе, - деп сагъышланды ол, - бу кимилдини кыалай ийнаклайды! Угъай! Алай боллукъ тыйюлдо. Энди Мурат битеу ата сыймеклигин кеси кыанындан жаратылгъан сабийге берирге керекди. Тенгизни уа артха кыйтарыгъа керекди. Анга бир ишеклик жокъду. Врач бюгюн жаншагъаны уа мени кыулагъыма кирип да чыкъмайды...»

Аллай сагъышлы Лейла Мурат бла Тенгизчикни аллына барып,

эринe болмагъанча сейирлик, къууанчлы хапарны айтды. Алайлай би-
ягъында ойнай-кюле тургъан сабий уллу къычырып жиялп башлады да,
тохтамай кеп жияды. Бек кеп! Мурат скорыйни чакъырды да жашчыгъ-
ына къаратды. Сабий доктор Тенгизчикни ёпкечиклерине, журекчигине
тынгылады, къарынчыгъын сылап да кёрдю - хар неси да мардада, жи-
лягъаны уа тохтамай... Кюреше кетип, илляула берип, ариула айтып,
сабийни тынчайтдыла да, жукъларгъа жатдырдыла. Эр бла къатын а
тангнга жукъусуз чыкъдыла. Тенгизчикди быланы даулашларыны ёзеге.
Лейла сабийни артха къайтарыгъа деп къаты болады, эри уа жаш-
чыкъ юйде къалырына ырады: «Бирге ёсерле, бир бирине билеклик
этерле, ол аманмыды?» - дейди ол. Мурат унамаздан, огъурсуз къатын
а къоймаздан болуп, экинчи кюн Лейла Тенгизчикни алгъан жерлерине
къайтарды. Сабий юйню директору, чамланнганын кючден тыя, тиши-
ругъа. былай айтып сёлешди:

- Мен ачыкъ айтайым, алгъан сабийлерин къайтаргъанла сенден сора
да бола тургъандыла, алай аладан бири да артда къаты сокъуранмай
къалмагъанды. Тенгизчикге арталлыда жарсыу жокъду, биз аны жууукъ
заманда окъуна бек огъурлу адамны къолуна берликбиз. Кесинге уа сакъ
бол. Башыбызда Аллах хар затны да кёрюп турады...

- Жаншай турасыз алай. Мени энди кесими сабийим боллукъду. Ол
ма мында ёсе турады, - деп, Лейла къарынын кёргюзтдю да, эшикни
къаты уруп, тышына чыгъып кетди.

Заман оза, Лейланы да ауурлугъу ахырына жете келеди. Ахыр айны
уа ол больницада ётдюрюп барады. Бир ингирде тиширюу, жатхан же-
ринден тура келгенлей, башы тегерек кетип, жыгъылды. Акушерка
чабып келди да, аны сабийле тууучу боксха алып кетди. Лейланы къан
басымы асыры алашагъа тюшгенден, кеси не аз да эталмайды сабийи-
не дуняны жарыгъына чыгъаргъа. Энди врачланы алларында эки амал
барды: Кесарево сечение этселе, сабий сау къалыргъа боллукъду, анасы
уа - угъай. Экинчи амал а - сабийни тергеуден чыгърып, ананы жанын
къутхарыуду. Быллай ауаралы кезиуде, жууаплыкъны врачлагъа сапып
къоймай, закон къаты белгилегенди: битеу медицина мадарла ананы
жанын къутхарып ючюн этилирге керекдиле. Ана сау къалса, сабий энт-
тада тууар деген акъыл бла. Былайда да врачла законнга тийишлиликде
этдиле: Лейланы жанын бек къыйналып сакъладыла, сабий а къалма-
ды...

... Андан бери 30 жылгъа жууукъ заман ётгенди. Лейла Муратны
ол дунягъа ашыргъанлы да болгъанды жылдан артыкъ. Энди ол уллу
фатарына жангыз кеси ие болуп жашайды - туугъандан, туудукъдан да
къуппа-къуру. Юйюнден хазна чыкъмай, таякъчыгъына таяна айланады
отоула ортасында...

Бир кюн фатардан тышына атлагъанынлай, мыйысына къан уруп,
кенг жайылгъан инсулт болуп, эсин ташлап жыгъылды. Больницаны
нейрохирургия бёлюмюне терк жетдирдиле. Врачланы консилиуму мы-
чымай операция этерге деп тохташды. Ол кече мында дежурить этген а
жаш врачды. Кеси да Москвада ординатураны бошاپ, мында саусузлагъа

бакъгъанлы эки жыл болады. Бийик, кенг жауурунлу, адам сукъланып къарап турурча, ариу сыфатлы, суюдюмлю, келбетли, саусузла бла сёлешгенде уа жумушакъ ауазлы, бетинден ышаргъаны таймагъан бир огъурлу адам. Аллаи врачны юсюнден айта болурла, саусузлагъа дарманындан эсе, ариу сёзю бек жарайды деп. Лейлагъа операцияны ма бу нейрохирург этди кесини бригадасы бла. Алты сагъат баргъан къыйын операция тап бошалды. Ол кече да экинчи кюн да хирург къарт саусузну къатындан кетмей сакълады. - Юч кюнден Лейланы хали игиге айланып бара, кеси тёшегинден кётюрюле башлады. Бир ауукъ замандан а адам болушлукъсуз окъуна коридорда айланырча болду. Кесине бакъгъан врачча ыразылыгъын айтып да ангылаталмайды. Аты да - Тенгиз...

Бир жол палатадан чыгып айлана, коридорну ары къыйырында кабинетни эшигинде жазыугъа кёзю илинди: Нейрохирург Никитин Тенгиз Муратович — деп жазылып эди анда. Лейланы кёзлери къарангы этдиле, башы тегерек айланды, санлары къарыусуз болуп, жыгъылыргъа азчыкъ къалып, къабыргъагъа таянды. Сора саулай эсин жыйып, жашауунда отуз жыл мындан апгъа болгъан ишлени кёз аллына келтирди. Сора уллу ишекликде; «Бу бизни Тенгизди... Бизни Тенгизчигибиз! Олду! Ишексизме ол болгъанына...» - деп сагъышланды.

Тюз да ол ууахтыда эшик ачылды да, кабинетден Никитин Тенгиз Муратович коридоргъа чыкъды. Тиширыуну ауаралыгъын эслемейми къоярыкъ эди, аны къатына барып, жарыкъ ышара, сёлешди:

- Энди сиз иги болгъансыз. Аурууугъуз бек къыйын эди да, къоркъгъан да бек этген эдим. Алай сизни саныгъыз - чархыгъыз къарыулуду, аурууугъузну хорлагъансыз, кёп жашарыкъсыз. Сабийлеригизге сёлешигиз да, келип, сизни юйге элтсинле. Мен а, ала келгинчи, керекли дарманланы жазайым, аптекадан сатып алсынла да, ичире турсунла. Мен бюгюн ишден алгъаракъ кетерикме - анамы туугъан кюню бла алгъышларгъа. Ол бюгюн эки «беш» алады. Анга 55 жыл толгъанды. Охо, сёлешигиз сабийлеригизге, - дегенде, Лейла, терен кючсюнюп: «Мени сабийлерим жокъдула. Сени уа ананг нечик насыплады!»- деди.

Хирург, терен сагъышха кирип, Лейлагъа айтды:

- Мени анамы да кесини ёз сабийи болмагъанды. Ол мени сабий юйден алып ёсдюргенди. Мени абадан адамла эки кере ёнгелетгендиле: биринчи кере - туугъан атам, анам. Ала мени, бир керексиз затныча, сабий юйге атып къойгъандыла. Андан а мени сабийлери болмагъан эр бла къатын Юйюрсюндюргендиле. Бир къауум заман да тутуп, бюсюремей, мени артха, сабий юйге къайтаргъандыла. Ол адамла мени эсимде къалмагъандыла. Мен алагъа не аз да жүрек къыйын тутмайма. Артда уа мени эрге чыкъмагъан, юйюр къурамагъан жангыз тиширыу алып ёсдюргенди. Аны юйюрю болмагъаны себепли, ол мени кеси атымы, атамы атын да болгъаныча къойгъанды, алай манга кеси тукъумун бергенди да, Никитин а мен аны ючюн болгъанма. Анам окъутуп, иш усталыкъ алдыргъанды. Мен аны бек суюме, анга бек ыразыма. Аны себепли мен кеси ёмюрюмде анамы жүрегин къыйнамай, хар не бла да кёлюн алып турлукъма. Сюе эсегиз, мен машинама бла элтейим сизни

юйюгюзге, дарманла да алайым иче турургъа. Мен сизни бек жаратхан-ма... Сиз мени анама ушайсыз... Аныча огъурлу...

Лейланы кезлеринден уллу жилимукъла, бир бирин кьууа, саз бетин жууа. акъдыла. Аланы ачы тузлары уа эринлерин кюйдюрдоле...

СЮЙМЕКЛИК ЮЧГЮЛ

Керти хапар

Ахмат бла Самат студент жылларында татлы шуёхла болгъандыла. Факультетлери да, общежитде жашагъан отоулары да бир. Была окъууну бошар жыл университетге Насима кирди да, тенглени аралары бузуду. Университетде бир бирден ариу кьызла кёп, жашланы кезлери уа анга къарайдыла. Экиси да аны жаратадыла.

Сюймеклик ючмюйюш кёплени адамлыкъларын сынагъанды. Эсде болмай тургъанлай, эки жаш да аллай болумгъа тюшдюле. Бу кьыйын сезимни сокъур туюмчегин тешаллыгъ' а жаланда Насимады. Ол а терен сагъышха тумаланыпды. Нек дегенде, кертиси бла да жашланы бирин биринден башха кёрмейди. Сайлау кьыйын ишди.

- Я Уллу Аллах! Мени юсюмденми айтылгъан болур «Кёк-Ала» деген жыр? Алай мен, ол кьызча, башха жашны сюймейме. Ахмат бла Самат манга бирча багъалдыла. Халал тенглени харам этмез ючюн мен не этейим? - деп, кёп сагъышланнганды, кёп заманны ауара болуп тургъанды кьыз.

Кьыйын болса да, Насима Ахматны сайлады да, кёп оздурмай, тойларын этдиле, бир юйюр къурап, жашап тебиредиле. Къууанчларына Саматны чакъырыргъа уа базынмадыла была экиси да. Жюрегинде, тауча, бийик ёхтемлик болгъан жаш а быланы жашауларындан чыгып кетди...

Тенгледе Саматны жюрегинде болгъанны билмеген жокъ эди. Ала аны жапсарыргъа да юреше эдиле: «Ючюнчю курсда окъугъан Марина сени сюйюп, кюйюп тургъанлы толу юч жыл болады. Ол, санга атап, ийнарла къурап, назмула тизип, жырла тагып жашагъанын сен кёрюрге сюймейсе. Ийнан, кимге сорсанг да, Марина Насимадан кёп да ариуду, эслиди. Бюгюн окъуна аны кьачырып келейик, - дей эдиле ала. Болса да Самат, сабыр, акъыллы адам, жюреги ачыгъан кезиуде ашыгъышлы оноу этмеди. Къанын сууума, ачыуун чёкме кьойду. Москвагъа кетди да, анда ишге тохтады. Бираздан, кьырал бузулуп, жангы жашау халла тохташа башладыла. Бу биз хапарын айтхан кезиу не бла айырмалы болгъанын алыкъа кёпле эслеринде туталдыла: аз заманны ичинде бирле чирик бай болуп, халкьны асламысы уа садакъа жьыргъа жетишип кьалгъан эди.

Самат биринчиледен болду. Ол ара шахарда къурулуш фирма къурады да, аны филиалларын а мында, кесини шахарында да ачды. Юч-тёрт жылдан ол республикада угъай, битеу кьыралда окъуна иги да бай адамланы санына кьошулуп, ала бла байламлыкъ жюрюте, бек эркин

жашайды. Алай бизнес бла кюрешгенле ишге асыры кѐп заман кьоратханлары себепли^энчи жашауларын кьуараргъа, юйдегили болургъа, юйюр жаяргъа артыкъ уллу иш этмейдиле. Хо, жетиширбиз деген акьыл быланы эслеринде орналып, зауаллы заман а, кишини сакьламай, озуп баргъанын унутдуруп окьуна кьояды. Ма Самат аллайладанды. Банклада уллу-уллу сѐтглары, Москвада, республикада да бай фирмалары, алай юйюрю-юйдегиси уа жокь.

Ахмат а жангы жашау халлагъа тюшюналмады. Аны диплому, алгъан билими да кишиге керек болмай, жукьгъа жарамай кьалгъаны жюрегин бек кьыйнайды. Шахарда юйюрюн кечиндиралмазлыгъын ангылап, Ахмат элге кѐчдю. Мал бла, жер бла кюрешип кечине тургъан эдиле. Ахматха ата-ана, кьарындаш-эгеч болушлугъу болмай, Насима уа сабийледен ычхынмай, бек жунчуду. Кьуру ала тьойюл эдиле, эллиле бары да ол халда жашай эдиле. Болсада Ахмат эринчекледен тьойюлдю. Банкдан юч жюз минг сом кредит алды да, малла жайды. Алай кѐп хайыр а кѐрмеди андан: саулугъу осалгъа кетип, ауур ишге тийсе, жюреги тутуп кьалады. Кесини маллагъа кьараргъа кьарыуу жокь, сабийле ууакь, Насима аладан бошамай, алай бла ол башламчылыгъы да хата болмаса, хайыр келтирмеди. Алгъан ахчасы арыгъа-бериге кьорады. Борчну уа телемей амал жокь. Процентле бла пеняла уа кѐпден^кѐп болуп бардыла...

Бир кюн, сабийлени школгъа ашырып, юйге киргенинде, Ахмат полда жыгъылып, кьолу бла кѐкюрегин кьармай тургъанын кѐрдю... Врачла салгъан диагноз ышангысыз эди: саусузну жюреги кенг жайылгъан инфаркт болгъанды, анга мычымай операция этерге керекди. Операцияны мында этерге уа докторла базынмадыла. Ачыкъ айтдыла Насимагъа: «Ахчанг кѐп эсе, Москвагъа элт, аз эсе уа, былайда жуу-угьуракьда, Астрахань шахарда быллай саусузлагъа бакьгъан клиника ишлейди. Ары уа элталлыкь болурса»...

- Мени ахчам арталлытда жокьду, - деди Насима. Ол кече эрини кьатында кѐзлерин кьысмай, жукьусуз чыкъды.

- Кьалай этейим? Ахча мажарыр ам алтын, багьылмай, эрим ёлюп кьалса, ёмюрге да кесиме кечалмам, ажим этгенлей турурма, сабийле уллу болсада уа, тырман этерле, сау адам, сен ахча кьалай тапмай эдинг, кредит алсанг эди уа, биз телер эдик, дерле. Угъай, банкдан энтда да кредит алайым. Керти да, сабийле ёсюп келедиле, кесим да алыкьа ишлеяллыкьма, телербиз бара баргъанда... Аталары иги болсун ансы. - Ма быллай эдиле кьыйын болумгъа тюшюп, андан чыгьаргъа онг тапмай инжилген тиширыуну ауур сагьышлары.

Арада заман оздурмай, заявление жазып, кьагьытла кьурап, кредит алыргъа анда тынч боллукь сунуп, шахарны кьырал банкына барды да, жумушун ангылатды.

- Биз сизге ахча арталлыда бераллыкь тьойюлбюз. Сизни алгъын кредитигиз да теленмей турады. Процентлери, пенялары бла да бек уллу борч болгъанды. Сизге жангы кредит алгъан угъай, юсюгюзню гыйы ташча басып тургъан эски кредитигизни телерге керекди. Алай болма-

са, судебный приставла сизни юйюгюзге, башха мюлкюгюзге да тазир саллыкдыла - деди банкны ишчиси. Насима, суугъа тюшген таш кьармар дегенлей, банкны управляющисини кабинетине урунду. Алай ол а бютюн да кьаты сёлешип кьоркьутду амалсызгъа кьалып тургъан харип адамны.

- Биз сизге кредит бераллык туюнлюбюз. Мен ачыкь айтама - биз жандаурулукь этген фонд туюнлюбюз, кредит-финанс учреждениябыз, - деп сёзюно кесип кьойду,- Алгъан кредитигизни кьайтармасагъыз а, ишигиз сюдге берилликди.

- Уллу кычырып жилирыгъын кючден тыя, Насима чартлап кабинетден чыкьды. Банкны арбазында, санлары тутмай, жыгъылыпмы кьалама деп, алайда шинтикледен бирине олтурду. Эки кьолу бла бетин жабып, жилимукъларын сюрте, бир кесек эс тапханча болду. Туруп да кеталмай, иги кесек олтурду, кьыйын сагъышларына кёмюлюп: «Уллу Аллах манга быллай бир ауаралыкьны Саматны жюрегин кьыйнагъаным ючюнмю бергенсе? Аны сайласам, анга эрге чыкьсам, кьалай эркин жашарыкь эдим, бир ауарам болмай. Мен тели! Аллына келе тургъан насыбын кеси кьолу бла артха тюртген. Менден сора алай акьылсыз жаратылгъан болурму бу дунягъа?!

Насима, быллай ауур сагъышла эте, жеринден турду да, банкны кьабагъы таба атланды. Тюз да ол заманда кьабакьны тышында бир омакь машина тохтады да, андан ариу кийинген, бийик, келбетли жаш чыгъып, банкны эшиги таба атлады. Жаш да, Насима да тюз да кьабакьны юсюнде тюбешдиле. Бир бири бетлерине кьарап, экиси да армау болуп, ауузларындан сёз чыгъаралмай, иги кесек сюелдиле. Насима Саматны терк окьуна таныды, Самат а Насиманы - кьыйналып.

Тиширыуну халы тап болмагъанын кёрюп, Самат аны артха кьайтарып, шинтигине олтуртду, жашауундан хапар сурады. Насима, суюмесе да, айтды кьыйын турмушундан хапар, Ахматны аурууну юсюнден да... Жаш а муну айтханына да тынгылай, эрттеги сезимлерин эсине тюшюре олтурады. Насима Ахматны сайлагъанын билгенде, Саматны башына аз тюрлю сагъышла келмей эдиле: «Ай, игисагъан, бир амалсыз болуп тюшге эди ол мени аллыма, кьалай кёл кенгдирир эдим, кьалай кьууаныр эдим аны жарсыуларына, кьалай дерт жетдирир эдим мен анга!» - деп.

Ма студент заманында жанындан эсе бек суюген кьызы, аны башхагъа алышып, дунясын мутхуз, жашауун а тынгысыз этген адам аллында олтурады. Тюз да умутларында тежегенча, амалсыз, ауара, армау окьуна болуп. Алай Саматны жюреги кьууанмады, кёл кенгдирмеди. Аны кьой да, терен жарсыды кьачан эсе да суюген кьызыны кьыйын кьадарына. «Жашау сени нечик «туюгенди», ариулугъундан жукь кьалмагъанды, замансыз кьарт этгенди!» - деди ичинден, терен ахтынып.

Насима туруп кетерге хазырланды да, Саматха ахыр сёзлерин айтды: «Самат, мен бек кьыйын болумдама, алай санга тарыгъып айтмагъанма жашаууму хапарын, ауур сагъышларымы чачар ючюн айтханма. Мен сенден бир зат да тилемейме. Кеси кьадарыма кесим ие болургъа

керекме. Улду Аллахны манга буюргъан жазыуу алай болур эди. Сау къал!»-дегенде, жаш билегине тийип, тохтатды, артха шинтикге олтуртду. Сора былай деди: «Кредитле алып айланмай, аллай бир ауара болмай, манга нек айтмагъанса? Сени киби болмагъанлагъа да мен бек кеп адамгъа болушханма. Санга уа къалай сансыз болур эдим? - деп, Самат тиширыугъа бохчасын узатды. - Мен бу ахчаны банкда счётума салыргъа келе эдим. Жюрек ыразылыгъым бла санга береме. Банкга битеу борчларынгы да төле, эринги да Москвагъа элт. Аллах онг берсин. Энди уа машинам бла сени Ахмат жатхан больницагъа элтейим». - деди Самат.

Тиширыу арсар да болду, алай бохчаны уа алды, онг болгъанлай, къайтарыргъа айтып. Самат ахчаны борчха угъай, болушлукъгъа бергенин чертип айтды. Ол клиниканы къатында Насиманы тюшюрюп, ызындан къарады. Насима, жан кирип, тири атлап, атлауучладан чыгып бара эди.

Саматны жюреги хош болуп сагъышланды: «Алгъандан эсе, берген кеп да хычыуунду!» - деп, аягъы бла газдан басды...

ТУМАНДА

Сууук да, узун да кече...

Бу эртенни да муну аллындагыыладан бир башхалыгы болмады. Уруш жууукыга келгенди. Алай, бу уруш оту ёртеннге айланмаз эсе уа, деп, ол умут бла кечинебиз. Самолётла, этиучолерича, юч сагъатдан бир келип, башыбыздан окъла къюп, автоматла къабындырып кетедиле. Адамла къоркъунупдула. Алай, ала учуп жетер заманнга бугъунур амалла этедиле: кимле юй топлеге, бирле уа–жер юйчюклеге сугъуладыла. Адамла угъай эсенг, итле окъуна, самолётланы гъуу-гъууларын эшитгенлей, улуп, дыгалас этип, баш сугъар жерле излейдиле. Уллу тереклени артларына, бийик юйлени топлерине къысыладыла.

Бюгюнча кёз юсюмдеди мени агуман этип къойгъан бир сурат: алгъадан бугъар жер табалмай, юч кючюгюн да аллына сюрюп, бир гатча амалсыз болуп, ары бла бери жёбелейди. Самолётла аланы башларына жетгенде, аналары чётюп къалды, кючюкле уа аны ызындан сырындыла. Аны кёргенимде, уруш бир заманда да бар жаны баргъа игилик келтирмегенин бютюн толу ангыладым.

Алайды. Ол кюнледе къуру адамла тюйюл эдиле амалсыз. Алай адамланы жаныуарладан бир башхалыклары–аланы акылллары барды. Ол себепден адамланы ишлери къыйныракъ эди.

Тюнене жаугъан къар эрий башлагъанды. Алай кечеги суууклыкъ аны къабурчакъландыргъанды. Жатхан жерими да тизгинин жыйып, къоншу арбаздан суу келтирип, бир ненча къартоф кибигим бар эди да, аланы биширип, аны уууп, жаучугъум къалып тура эди да, аны ары салып, къапмиш этдим. Сора эки къатхан гыржын туурамны кемирдим да, чайчыкъ уртлап, жангы хапарлагъа тынгылайым деп, радиому къуруп, жумушакъ ундуругъума таяндым.

Радиоа эшитгенлериме кёре мында бола тургъан ишледен москвадагыыланы бир хапарлары жокъду – ала Жангы жылыны къууанчын этедиле. Жырла, кюлкю-лахорла эшитиледиле. Азыгъым тауусула кетгенди. Бир затчыкъла мадарыргъа керекди. Базар барды. Адамла ол кюнлеге сатып бошамагъан адыргы хапчюклерин сатадыла. Не ары-бери десенг да, Жангы жылды, къаугъалы эсе да, байрамды...

Ким биледи, менича шахардан кеталмагъан биреу кирир эсе уа? Алгъаракълада болгъанча: Рустам бла Олхазар кирип келдиле. Биргелерине бир къабар затчыкъла алып. Бола тургъан бу къаугъалы ишлени юслеринден хапар айта, иги кесекни олтурдукъ. Бу къачан тохтарыкъ болур, деп, аны сагъышын этебиз барыбыз да...

Биягъы суху агышла башландыла. Ала радиону тауушун окъуна тунчукдурдула. Анга юйренип да къалгъанбыз: бу арт кюнледе автомат чыкъырдау эшитмеген кюнубюз жокъдую Айхай, анга юйренирге да алай тынч тюйюл эди: адамла амалсыздан аны сансыз этип къойгъандыла.

Бир заманда, болгъанны оюп къояргъа жетип, бир топ таууш жерни титиретди. Юй юсюме тюшеди деп да болдум. Тюз ол кезиучюкде жүрегиме ары

дери бир да болмаучу бир тюрлю кюркьюу кирди... Дагыда бир топ атылды... терезе миялала пара-чура болуп, юйге сууук хауа урду... Терезе бла юй ичине, учуп-учуп, кяр хапучукыла киредиле. Не этерге билмей агуманма. Бюгонлеге дери мен урушну жаланда кинолада кёргенме. Былайы кюркьюусузуракь болур деп, сайнагьа чыгьама да, жангы шинтикге чёгеме. Тютюнню, бирин биринден кьабындыра, иги кесек тютюн тауусдум. Атдырган таушла бир кесек селейгенден сора – он минутму, сагьатмы озду, билмедим, – арбазгьа чыгьама. Бир адам кёрюнсе уа! Бизни юйню тёртюнчю кьатын ёртен алыпды. От алгьа балкондача кёрюндю, алай бир кесекден кьалын тютюн терезеледен тышына уруп-уруп чыгьады–баям, фатарны от алгьан болур... Кёкню да урлай, юйню башын кьара тютюн жамлады. Артдаркьда билдим: алайдан узакь болмай, топ окь тийген танк, бир ненча мешина да кюе болгьандыла.

Бир заманда жолну кьарама-кьаршы жанындагы юйден тышына сакь кьарап тургьан биреулени эслейме. Ол кимге эсе да ауаз береди. Юй тубю гумудан бир ауазла эшитген этеме, сёзлерин а айыралайма. Атышыу барады. Алай ол атхан тауушла узагыракьда эшитилгенча болгьанда, иги кьарап, таныдым кьоншуму. Гумудан ол сёлешген да чыгып келди. Ала ишармиш кибик этдиле. Алай бола тургьан ишле бир да адам ышарырча туююл эдиле да, алай ышаргьанлары да кьужур кёрюндю.

– Нажа, сен да кетмегенммисе, мындамы кьалгьанса? Сизникиледен адам кёрюмегенли иги кесек бола эди да, сен да бир жары кетген болурса деп тургьанма.

– Кесим кьалгьанма, кьалмасам да боллукь эди...

– Алай а алайды, болса да кечди аны ишин этерге.

– Мени уа барыр жерим да жокьду. Барырдан кьалса, Ярославльге барырым кьалгьанды. Алай, не букьдурлугьу – барама десем да, хуржунумда кьара калегим жокьду. Кетеме десенг да, бусагьатда башынгы тышына кьаратырча да туююлдю, – дейди кьоншум Юрий, бир элли жылгьа кирген болур дерча киши. Юйюрю Россейге кёчюп кетгенли ай да болады, бу уа юйге-мюлкге кьараргьа мында кьалып кьалгьанды.

Ма алай тубешип кьалабыз кьоншум бла. Сёлеше-соруша сюелебиз да бир кесекни, бу атышлада бизни юйден адам ачымагьанын билебиз. Жаланда биреулен шашхан этгенча кёрюнеди: ол не адам танымайды, не сёзюн ангьылаталмайды. Биз анга эс жыйдырыргьа кюрешебиз, алай болалмайбыз.

Кьоншуларыбызны асламысы эртенликде кеси жумушлары бла шахаргьа жайылгьандыла. Кьайта келгени кёргенин айта, бола тургьан ишлени юслеринден хапар алабыз. Алай, бири айтхан бирсини айтханы бла келишмей, ол хапар тынгьылыды дерге кьыйын эди. Да ишексиз шартла да бар эдиле: орамлада танкла, БТР-ле кюедиле, ёлокле атылып турадыла... Биз барыбыз да бу арт заманлада, уруш болмаз эсе уа, деп тургьан кьаугьа башланып кьалды.

Кюн кечиге барады. Адамла юйлери таба ышырылдыла. Мен да кьайтдым юйге. Юй ичинде эшикден эсе сууугьуракьча кёрюндю. Терезе аузуна кьарчыкь жаууп,, болгьан мылды. Кёзю сыннган терезеден туурада жана тургьан юйню кёреме. Баш кьатланы алыпды от. Тютюнден солуу алыргьа онг жокьду.

Кеч кьарангы билмей тургьанлай жетип кьалды. Кечегиде от алып тургьан шахар бир кьужурду. Битеу дуния кюйюп баргьанча. От кюлтюм юсюн жамлагьан кьарны жарыгады.

Кюнню узуну бу ишни этгенме деп билмейме, алай арыпма. Кёзюме уа жукьу кирмейди. Юй тубюнде отоудан эшиги болгьан гумум барды да, быллай

кюнледе ары эниучюбюз барыбыз да. Анда төшек-мөшек хылы-мылыла, патеген чыракъ да барды. Юйден эсе анда жылыракъды, алай, къабырда кибик, бир тюрлюдо. Башым къазан болганды, кез алпыма болургъа боллукъ къыямала келедиле, тюрлю-тюрлю сагъышла мыйыма бизлейдиле. Анда-мында юйле жанадыла, кюедиле. Юй юсюме оюлуп, мен тюбюнде къалгъанчады халым. Табылынган адырланы–темир къазыкъ, чөгюч, быхчы, балта, жугар – жыяма, бир жанына тап жыйып салама да, эшикчики ёрге кётюрюп, аны тюбюне быргъы кесекни тирейме, юй жаннган иш этсе, кёрюр эсем а, деп. Жукъу уа жокъ...

Атхан тауушла бекден бек эшитиледиле,– бир селейе, бир къыза. Бир бирледе уа жер кёчюп баргъанча да болады. Бу кечеча узун кечени жашаумда сынамагъанма. Не ол кюннге дери, не андан сора быллай узун кечем болганды деп билмейме.

Озады алай бир къауум кюн– бири биринден башха тюйюл: жиляу-сыйыт, тилек, къаргъышла бла.

Бир ингирде Ахмедге барама Биз къоншу элледенбиз, бу арт жыллада уа ол да шахаргъа кёчюп эди. Аны кесини юйю барды. Уруш кирген ал кюнледе муну мен андан келтирип тургъанма. Аны юйдегиси да, башха кёплени къатынларыча, сатыу бла кюрешеди. Алада бир къабар загла къалгъан эселе уа. . . Мени бир сом-шайчыкъларым бардыла. Алагъа менича кёпле келип турганлары себепли, манга жетгени – эки пачка тютюн, бир пачка да чай, бир шоколад.

Арта къайтып келе, электроподстанцияны къатында ит жыйынны эслейме. Иги тюрслеп къарасам, аллайгъа къарагъын: алайда бир кюйген адам ёлюк. Итле аны жырта. Анда-мында адам сюекле. Арлакъда да бир кюйген мешина. Ким эсе да, муну асыраргъа онгу болмай, быллайгъа сойреп келтирип атхан болур эди, баям. Жерден таш алып, итлеге атама да, хоу бир да – кетсе тапма. . . бирлери мени таба айланып бир эки кере гаф-гаф этип, арта бурулуп, къалгъанлагъа къошулдула.

Арлакъда биягъы топ атдырылды. Алайдан мыллыгымы алып къачдым. Юйюме жетер-жетмез бир топ окъ базыкъ терекге тийип кюйдюрдю. Ызы бла беш къатлы юйню къыйырына тийип, чачдырды. Аны бла хазна къалсын деп, къоншу юйге жетер-жетмез а биягъы экинчи топ атылды. Ачылып тургъан эшикге топну толкъуну бла учуп барып, бауурум бла тийдим. Насыпха, манга хата болмады. Ол юйде жашагъан бир эки къатын чапдыла, манга хата болмагъанын кёрюп, ала да арта юрюлдюле. Мени уа къачар амалым жокъду. Юйюме жетерге тогъуз-он метр къалгъанды. Алай ол ортада БТР тохтап, төгеректе от къуяды. Учхан окъла, жаннга тамгала болуп, жерге жууукъ учадыла. Юйню къабыргъасына къысылып бир талай заман турдум. Къоншу подъездге кире да чыгъа, жылынган кибик эте турдум. Арыгъанмы этдиле, огъесе окъларымы тауусулдула,– атдыргъанларын селейтдиле. Алайдан алайгъа бир секирип къалай жетгеними билмейме. Сууукъдан къатхан къолларым бла эшикни кючден ачып, юйюме кирдим. Ызы бла юй топге тюшдюм. Термосдан эртденликден къалгъан къайнагъан суудан чай этдим. . . Ол биягъында кёзюм кёргенле кёз алпыма жангыдан келип, кёлом булганды. . .

Чыракъны петегени тауусулду. Анга жангыдан патеген къуяргъа эринип, къарангыда къалып къалдым. Жукъу уа – къайда. . . солууум айланмайды. Юй тюбюнде чыгып, отоугъа кирдим. Эки жумушакъ шинтикни бир-бирге жууукъ тартып, юсюме да жабыу жабып, терен жукъугъа батдым. . .

Терк сууну элхуур къалынлапды. Ол бек кир, жер бетлиди. Тамырлары

бла кьобарылгъан гитче, уллу да тереклени алып келеди. Бирлери – турукъла, бирлери да – жашил чапыракълыла. Суу а тегерекни талап, кьутуруп барады. Башындан энишге кьарасанг, сууда уллу юйле кёрюнедиле. Бирлери мени элимдендиле, бирсилери уа – сахар юйле. Алай, терезелери, эшиклери кенгнге ачылып, сууда сюеледиле. Бир заманда кьызыл кюн кёрюнеди, десем да – кюнню жаргысы (чыкыгъан заманымыды, бата баргъан заманымыды – билмедим). Ол жарыкда мен, атлашларым, хауада баргъанча, женгил алып баргъан адамланы кёреме. Аланы бетлеринде бир тюрлю жарыкылык, рахатлык барды. Бар да бир тенгшилеге ушайдыла. Ол бек сейир эди. Бек алларында мени атам барады, ызындан а – мен таныгъан, мен таныматгъан да адамла.

Алайлай биягъы уллу дауур элгендирди... Терезе миялаланы кьалгъан сыныклары тышген болур эдиле, баям. Огъесе кийим шкафны эшиклери юзюлдюле... Жагата, жеримден теберге кьарыу тапмай... Жангы топ атылыуу сакълап... Не да болсун, юйге бир уллу зат тийгенди. Топ окьму, огъесе от кемени огьуму... Экинчи таууш узагыракъдан келди...

Кёрген тышюмю эсиме тышюрюрге кюрешдим. Не алапат, не сейир, ёмюрде тышюмю эсимде тутхан адам тыююлме. Бу артда кёрген тышюмю а эсимде кьалгъанды. Адамланы бет орамларын эслеялмайа ансы... Бир сейири: быллай тышню мен алгыракълада да, атам ауушхан кече, кёргенме. Ол кече кьатында кёпге дери олтурдум да, иги да кеч мени алышдырдыла... Мен бирси отоуда жукълап кьалама... алайлай, тышюмю да бёле, мени бир мешина таууш уятады. Ол а – кьарындашым ясинни окьтур ючюн эфендини алып келирге тебирегени...

Кьобаргъа энikleдим. Болалмайа. Онг жаным тохтап кьалгъанды, кьолуму ёрге алалмайа, аягъымы кьымылдаталмайа. кюрешеме, болалмайа. Атам эсиме тышеди: жюреги тутуп, онг жанындан тохтап кьалады... Мен бетими сыларгъа кюрешдим.. Болалмады. Бирси кьолум бла онг кьолуму ийлерге умут этеме. Болмайды. Ёрге кьобаргъа кюрешеме. Хоу бир да. «Энди ол кьалгъан эди-ёлоп быллайда кьалыргъа, – деген акьыл башыма чанчылды... Темир эшик этилипди... Киритни ачыгъын бери алалгъем бир да кьуруса да... « биягъы кьобаргъа керкидим. Кьобалмайа.

Кьабыргъагъа таянып, кюреше кетип, тобукъларыма турдум. Сора эки аягъыма сюелдим. Кёлегими тешип, бир кьолум бла ол тохтап кьалгъан жанымы ийлейме. Алай эте кетеме да, бир аз эс кьяяма. Аллахха шукур, санларымы кьымылдата тебиредим. Кьабыргъалагъа таяна барып, аманны кебинден юй тыбю гумугъа тышдюм. Чай тауусулгъанды. Кёзюм арлакъда сюелип тургъан «Кагор» чагъыр шешагъа илинеди. Башын ачып, темир аякыгъа кьуяма да, бирчик уртлайма. Чагъыр сууукъча кёрюндю. Тамагъымы ауруучусу эсиме тышюп, экинчи уртлам этерге кьоркьуп кьойдум. Фатеген кьуюп, чыракъны жандырдым... Темир чёмючно анга тутуп, чагъырны жылытдым. Аузуму толтуруп уртлайма аны. Битеу санларыма жылыу жайылгъанча болдум.

Эртденликде кьоншулагъа кирейим деген акьыл бла эшикге чыккъым. Босагъа аллында Яхита нартох ундан гюгтюле эте тура эди. Аллаи адеги болуучу эди аны – гюгтюле этип, юлеширге. Бу жол да жыйылгъандыла сахарда кьалгъан кьоншула. Мен да кьошулдум. Кече сынагъан кьыйынлыкны айтмадым. Мени акьылым – сахардан кетергеди. Къайры, къалай кетерге боллугъун билген табылса уа. Бир бирле уруш башланганны экинчи кюнюнде окьна кетип башлагъан эдиле сахардан. Алай аланы юслеринден бир тюрлю хапар жокъду – тасдыла, суугъа батхан таш кибик. Арлакъда тыкенни тыбюнде

гумуда адамла болгъанларын билип, окъ атылгъан тауушла азыракъ болгъан кезиуде (солдатла азыккъгъа олтурсала болуучуду алай), бир кюн ары атланама. Мен да юй тюбюне тюшгенлей, бурнума тер, тютюн, аракъы ийисле да урдула. Аракъы дегенинг тюкенде болмаймы къаллыкъ эди... Мында адам асламды. Аланы араларында къоншуларымдан бирин таныдым. Урушну биринчи кюннюнде окъуна аны фатары кюйген эди. Ол машинала бла адамланы шахардан чыгъарыла тургъанларын айтды. Ушакълашдыкъ аны бла. Ала Моздок, Надгеречное, Знаменское тийрелеге кетедиле. Бирле уа, аланы кимле болгъанларын тинтир жерлеге элтедиле, деген хапарны жайдыла. Ол къоншум а бир жары да кетерге айтмайды. Аллах буюргъаннга тюберме деген магъанада. Мени къайгъы этдирген ишге мында бир тынгълы жауап тапмадым. Гумудан чыгъып юйюм таба тебиредим. Ол кезиуде тюз башым бла, къыжылдагъан таууш этип, бир мина учуп барып, бизни арбазгъа тюшдю. Ол чачылърны аллында къолунда да бир коньяк шешасы бла келе тургъан къоншуму эслейме. Ауады ол адам. Артха, гумугъа къачама. Бир кесекден чыгъама биягъы. Ол киши – къолундагъы шешаны да къаты тутханлай, къаргъа аууп. Къычырама анга: юй тюбю гумугъа къач. Кетеди, тентирей-тентирей, арлакъгъа. Бир да ол шешаны къолдан ычхындырыр акъылы уа жокъду.

Атдырылгъан тауушла бекден бек эшитиле башладыла. Къоншу юй тюпге къачдым. Анда асыралмай тургъан ёлукле да бар, жаралыла да кёп. Ынчагъанла, жилигъанла да бар. Бир бири бла туююшгенле, намаз этгенле да бар. Мында чечен, орус, азербайджан, дагъыда башха тилледе да сёлешгенле да кёп. Юй тюпню ортасы бла ары бери не этерге билмей, аманны къаргышыны кезиу-кезиу къуя, бир киши, минада чачылгъан анасыны, юй бийчесини, төрт сабийини да ёлгенлерин айта, жилигъан да эте, кеси кесин ашайды.. Ол къыйынлыкъ аны шашдыргъанды. Ол гумуда бир кесек къалсам, кесим да шашарыкъ эдим.

Ингир къарангы бола юйюме жетдим. Бир заманда биргеме окъугъан эки нёгерим сакълап тура эдиле. Аскер кийимлери. Бирини сауут-сабасы да бар... Кече менде къалдыла. Жукълагъан а этмедиле... Эртгенге дери сёлешип чыкъдыкъ... Алий бла Усма, нёгерлерими атлары алайды, аскерге чакъырылып келгенледендиле. Энди уа ала юйлерине мычымай къайтыргъа керекдиле. Аланы акъылларына кёре, бу уруш иги кесекте барыргъа ушап турады. Шахарда иш хоча болмазлыгына ийнаныпдыла. Не да болсун – жан сакъларгъа... артда да кюрешни бардырыр ючюн. Мен ала бла даулаша турмадым. Даулашсам да, андан хайыр чыгъарыкъ туююл эди.

Шахардан бирге кетерге келишдик (ала айтханнга бой нек салгъанымы бююн да ангыламайма). Ала айтханнга кёре, Чечен ауулда машиналары барды. Алайгъа дери бир жетсек, андан ары машина бла Шатойгъа кетерге боллукъду.

Тебирейбиз танг аласында. Жолда бек къыйналгъан да этдик, алай, не болса да, экинчи кюн жетдик Чечен ауулгъа. Анда Алийни юйдегисини жууукълары жашай эдиле. Къалабыз ол кече алада. Танг ата, мешинагъа минип, Шатойгъа атланабыз. Жолда бир жан да жокъ. Тап, бир мешина да тюбемеди. Чишки элде тохтайбыз. Ишни халын билирге керекди. Андан ары барырыбызны бир киши да дурус кёрмеди: жоллада минала салыныпдыла, кёкден да окъ жауунну терктерк къуйдура турадыла... Этмедик ала айтханны...

Къалын туман басыпды. Усман рульда. Акъырын тебирейбиз. Ол жолну игирек кёрюр ючюн мешинаны эшик мияласын энишге этип, башын тышына чыгъарып, барады.

– Къаялагъа жууугъуракъ тутуп бар. Алай тапды. Аллынга абери чыгъар

деп да тойюл, – деди Алий.

Усман этди алай.

Мен бу жолгъа шагъырейме. Бу жолну биринчи кере баргъанымда, къоркъгъан да бек этгенме. Жюпто жингирикледешина терен къолгъа кетип къалыргъа ушай эди. Артда уа юйренип къалдым бу жолгъа. Къаяланы тамашалыкъларына къарай, къууана, Аргунну теренден келген тауушуна тынгылай, аны ары жанында къалын агъачха суйюне, акъырын-ашыкъмай барыучем. Жолда чокъуракъ шауданда тохтагъан да этиучем. Аны къатында, къолунда да къошуну тиширыуну сын ташы сюеледи. Ол шаудандан бир эки тогъуп, алай кетиучем.

Мен да ол эсгериулеге батып тургъан кезиучюкге тумандан чыкъдыкъ. Ачыкъ кюн кёрюндю, барыр жерибизге кёп къалмагъанды...

Алайлай бизни башыбызда самолёт кёрюндю... Ол мешинабызны эследи эсе, битди бизни ишибиз...

Самолёт алашатын башыбыз бла учуп, къулакъларыбызны зангырдатып ётдю. Тауушу иги кесекге эшитилгенлей турду. Аны озуп кетгенине бир кесек жан кирди ичибизге. Алайлай дагыда бир самолёт кёрюндю. Тюзюнлей бизни тутуп келеди юсюбюзге. Баям, муну аллында озгъан билдирген болур эди бизни мешинабызны юсюнден.

– Тохтат мешинаны, тохтат! – деп Алий экибиз бирден къычырдыкъ.

Усман, къаягъа къаршы къысылып тохтады. Мен машинадан чартлап чыгып, энишге, чат таба секирдим. Алайлай, абынып, энишге, къолгъа кетерге аздан къалдым. Насыбыма, терек чачлагъа илинип, кесими ёрге тартып, терекни артына бугъундум. Ол экиси уа уллу таш артына букъдула. Ол кезиуде бир-бири ызындан самолётдан от окъла атдырдыла. Болгъанны туманнга, тауушха алдырып, жаным бла ташла оюладыла. Мени уа ол терек сакълады.

Бюгюн да билмейме къар юсюнде къаллай бир жатханьмы. Самолёт башынбызда дагыда бир кере айланып, бир от огъун бошлады. Ол кетгенден сора да кёп жатып турдум алайда. Къолларым къан тулукъла. Терек чачлагъа тырнатханма. Нёгерлерим кёрюнмейдиле. Таш артына къарадым – жокъ. Таш эгурну тюбюнден къарап тургъан чурукъну эслейме. Ол Алийни чуругъуду. Таньдым. Чачама таш хуруну. Алий – ёлюп. Къычырама Усманны атын айтъп. Бир да киши эшитгенча кёрюнмейди. Артда аны юзюлюп тургъан къолуна тюбеп къалама жолда. Бууун сагъаты уа ишлей.

Абызырап, энишге, туман ичине, чабама.

Бара кетип, бир кесек олтурама... Ол кёргенлерим мени къалтырата-титирете турады.

Кёлегими жыртып, къанай тургъан къолума байлау этеме. Сора ёрге туруп, жол салдым. Къайры?.. Билсенг а...

Барама алай, аллым айланган жары. Таякъгъа таянып, аякъларымы кючден ала, сюркеп. Сагъыш этеме кеси аллыма: «Бармыды бу жер юсюнде бар ышыкъ жер. Бар эсе, ары къалай жетгин?..»

Ма ол мудах сагъышла бла барама тау жолну. Туманда... Къайры баргъаньмы да билмей...

ШАУАЛАНЫ РАЗИЯТ
кёчюрюнди.

ГЫЛЛЫЛАНЫ АХМАТ

ШУЁХЛУКЪНУ КЮЧЮ

Къудайланы Маштайны эсгере

1

Бардым Ала тауну төрүне,
Ол Сатыра түбеди манга.
Деберли кьонакча кёрүне,
Къыргъызны жеринде хар тангнга.

Энтга бардым

мени окъутхан

Бир кьатлы къыргъызлы мектепге,
Бурху нанны тенг бёлюп кьапхан
Тенгликге, шуёхлукъ бекликге.

Кючленеди керти шуёхлукъ,
Бютюнда кыйын кюн байланса,
Жюреке ырахатлыкъ – хошлукъ –
Ол кьарындашлыкъга айланса!

Чомарт кьонакбайла кьалдыла,
«Маштайга салам!» - дей кыгчыра.
Чууакъ кюн кюмюш кьанатлыда
Мени Кавказыма ашыра.

Къайтдым да, кьайгыра, ашыкдым,
Саусуз Маштайны кёрюрге: -
Ахшы умутуму уа кьачырдым,
Къоркьуулугъум ушай кёмюрге...

Ауруп жатхан зауаллы Маштай,
Мени ауазымдан таныды.
«Жалильден салам!» -

деп сёз башлай,

Хапар айтдым –

бети жарыды.

Жютю кьарады юсге-башха,
Жайыкды, эрлай ёрге турду:

«Жалил шуёхубуздан башха
Сен кимге туберигенг» - деп сорду.

Ажал, исси кьолун узатып,
Ахыр жолгъа элте тургъанда...
Кёрдюм: шуёхлукъ артха тартып,
Маштайны ёлюмден алгъанда.

АЛА ТАУДА

Ала тауну этегинде
Салкъын аяз шош урады.
Жылкъы юйюр эрттенликде
Жайылып, отлай турады.

Ала тау «жууукъ» кёрюндю,
Тауда юйреннген жүрекге.
Минги таудача ёрюндю,
Мен ёрледим тау бийикге.

Ала тауну чууакъ кюнде,
Акъ кьалпагъы жете кёкге.

Тау кьушуна, кийигине
Сукъланып кьарайма кёпге.

Ырахат атады тангы,
Кюйюз жайгъанча жайлыгъы.
Жюню, семиз малы аны,
Бийик кымыз сыйлылыгъы...

Манасны туудукъларындан –
Эшитдим «Токътогъул кюйю»
Хар зат эсде кьалгъандан
Кьыргъызда кьонакъма бюгюн.

ТАРКЪАЙМАСЫНЛА ЖЫРЛАР ЖЫРЛАРЫНГ

Бапыналаны Зарифге

Бапына улу «сау бол» – деп айтдым
Ана тилде сен жыр жырласанг, саугъаласанг:
Мен да кьууанч жылла кюнлериме кьайтдым,
Жюрекдени жыр бла жарытсанг.

Суу суху акъгъанча таудан,
Жырланнганлай турсунла, жырларынг
Салам айтама мен хар таулудан:
Таркъаймасынла жырлар жылларынг!

ОЛ НЁГЕРЛИК ЭТЕРМИ?

Кёргенде сени, тансыкълап:
«Жууугъум», - деп жойкъуланса,
Сен жокъ жерде масхаралап,
Кесин махтап, кьанкъылдаса...

Ол санга тенглик этерми,
Огъесе сатып кетерми?

Агъачха барса биргенге –
Арта къалып келе эсе,
Аллында айыу кёрюнсе –
Да ол нёгерлик этерми,
Не: «Олду керегинг!» - дерми?

Кесине «тюк» тюшер жерде,
Тенгингден тил эте эсе,
Жарык кюнюнгде – биргенге.
«Шургулу» кюн а кери этсе...
Аллай а тенглик этерми,
Ёлсенг къууанып кетерми?

НАУКАТЧЫ КЪЫЗЧЫКЪГА

Бир бирибизни кёчгюнчюлюкде кёре,
Тюбешсек – кёз къарамынг кюн нюрюча кёрюне,
Айтыр сёзлерим жюрегимде туююле.
Мен таукел эдим сени ючюн отха кирирге.

Жюреклеге жетип, бир бирге талпыныу –
Сюймеклик турса да кюйдюре – биразгъа тёздюм.
Ангымда уа – келлик заманны татыуу –
Болумуму ачыкъ айтдым, тауусулуп тёзюм.

Ахыры – жюрек ыразылыгъыбызда –
Къол тутушуп, атладык къууанчлы жолубузгъа,
Ким билсин палах тюберин аллыбызда! –
Обур къатын тюбеп, чырмау ишин алды къолгъа.

Ол айтды санга кёп алдау, чойре сёзле,
Билмейме, сен ол тиширыугъа къалай бой салдынг?
Жарык кюн мутхуз кёрюндю кёзлериме.
Сен кетдинг, мен а – ачыудан кюе-бише къалдым.

Хыйлачыны хатасы кёпге жетеди.
Адамны насыбындан тыйгъан а не этеди?
Дунияда хыйлалык бары билинди.
Бюгюн да элгенеме, эсгерсем ол эрттенни.

«Хар зат унутулады, заман кёп озса», -
Дейдиле халкъда, сен а – кёз аллымда кёрюне

Къалгъанса, тюбербиз буйрукъ – жазыу болса...
Заман кѣп озду, сенсиз ѳте, чарс басхан кюнле.

Башым хайран болгъанды, сенден айырылып,
Жюрегим кюе изледим, тапмадым, айланып.
Сюймекликден инжилдим сени амалтын,
Сени бла бирге тас этип жашау къыйматын.

Тиширыу чырмаулукъ болду ишибизге,
Ол сюймекликни жарыкъ жаннган отун ѳчюлте –
Сени узакъ ашырды, ол кѣзкѣрмезге,
Алай къалгъанса жюрегимде жашай ѳмюрге.

МУРАДИН ЁЛМЕЗ,
КъМР-ны кырал
саугъасыны лауреаты

КЕЧЕГИ ТУРНАЛА

терек болуп келдим

терек болуп келдим мен дуньягъа
чыпчыкъланы бешиклерин тебретирге,
экеуленни ауанамда тубетирге,
терек болуп келдим, жашнай, чагъа.

къыш къар жауду, жайда уа юсюме
тёгюлдюле чыпчыкъ жырла, жауун жырла.
къая ышыгъында ёсдюм, ууатырла,
сындырырла деп келмей эсима.

толкъунладача, жел сабанында
сенгилдерге, бери терек болуп келдим.
мен таш болуп келсем да, энди шарт билдим,
ууатмай къоймазлыкъларын мында.

терек болуп келдим да, инжилдим.
алай адам болуп келсем да, баш ура,
кёзбау эте, сата, махтай, абындыра –
менича жаймай намазлыкъларын –
бирде сындырмай къоймазлыкъларын,
кёрдюм, аны да ажымсыз билдим.

мен бюгюн да ышыкъ болдум, арып
келген жолоучугъа: ол эс тапды, солуп.
мен къум тюзню, шо жюзюнчю таякъ болуп,
кетип барама жюзюнчю жары.

ТАМГЪЯ

кечеди. тѣгюледи ай, толуп.
алай мудахса сен а, ауара.
булут жокку кѣкню кетип бара,
азау башы къяялада солуп.

марап шо кюн къакъгъан тауну басхан
булутча къырс эсе да жарсыуунг,
жюрегинге тюшюрмединг тасха:
кечдинг, кюйсенг да. жокъ дертинг, ууунг.

сары танг, ёчюре жулдузланы,
энип келеди талчыкъгъа таудан.
кери эте кѣкню булут даудан,
алтын кюн жандыргъанды бузланы.

бетчигинге тийгенди кюн ариу,
чыпчыкъ жырлы келгенди аллынга.
жюрегинги алдырма жалыннга:
сабыр эте таза болады суу.

СЫНАИ

(г. еремеевден)

къызны да, шо туу толкъунну да
жырлылла назик санлары.
жыра тенгизни да, къумну да,
умут талпытхан жоллары
сынау болдула эрлеге,
элте къууатсыз жерлеге.

къаргъа къаманы да, къынны да
чанча, чыкъдыла ёрлеге.
жыра тенгизни да, къумну да,
бирле тюшдюле кёрлеге,
бирле кёлсюзлюк этдиле:
артха айланып кетдиле.

бирле уа къызны, толкъунну да –
алгъа талпыта жолларын –
жыра тенгизни да, къумну да,
жулдуз макъамлы жырларын
табып, махтаулу къайтдыла,
къызны да, шо туу толкъунну да
тасха жырларын айтдыла.

кечези турнала

басхан. азау тала.
кёкню мудах этип,
баралла турнала
кыбылагъа кетип.

алчыларын сайлап,
къарайма шургулу...
чууакъды кёк, айлы,
жулдуз да ургулу.

къанатларын бирден
ауур-ауур къагъа,
ала туугъан жерден
узакъ кыбылагъа,

кёрдюк: туугъан жерден
айырылгъан – кыйын.
къанатларын бирден
къагъа, турна жыйын

ёмюрледен да кюз
тёрелерин кылылып,
барадыла мюйюз
садакъча тартылып.

барады узайып,
тазады, шошду кёк.
толсун шо къол жайып
назмум этген тилек.

алчы турна

таралды зурна,
кюз мудах этип...
шургулу турна
жыйыны кетип,
узайып бара,
жел, боран талай...
некди ауара
жюрегим былай?

сур узакълагъа
кетерик эди,
къум аулакълагъа
жетерик эди,
арыса, атын
къантарып, солуп...
хар сыйген затынг
бармайды болуп.

эсине нени
тюшордю зурна?..
«ала бар мени,
ой, алчы турна!» –
дейди сабийчик,
ол булгъайды къол.
учаргъа нечик
термиледи ол!

жюрегим жунчуп,
некди ауара?
турнала учуп,
узайып бара...
таралды зурна,
къаныгъа ёню...
«ой, алчы турна,
ала бар мени!»

чек

жашау бирде тигим
этеди да уусуз,
къууанч бла чегим
сехсизди, буруусуз!

бирде уа жюрегим
этеди къарыусуз.
къайгъы бла чегим
сехсизди, буруусуз.

ооо

кюн айнымы ашырады,
ай – кюннюмю? не башха!
тохтаусузду, ашыгъады
суу, тие ташдан-ташха.

къарадан кетдим, агъы да
сыртындан ата турду.
къоркъмадым! миндим дагъыда,
эришип, къамчи урдум.

ёмюрюм да терк барады,
къызыудан-къызыу кери.
аны бир аты къарады,
акъды къар кибик – бири.

къабыучу да, чочуучу да
атланы жеқдим сабан
агъачха да, болуучуду
тенгим, аллай бир заман.

да алгъын, ачыу этгенча,
барыучу элле атлап.
энди уа, къанат битгенча,
бир къыстаудула атла.

не амал да бошду энди:
атларым юркюп бара...
кюн таудан аууп кетгенди,
ай чыкъгъанды, къызара.

КЕЧИКЗЕН АТЛЫ

тиеди кюн, жарыйды ай да,
кезиу-кезиу узакъ кёкден.
келеди къыш, келеди жай да,
кезиулешип ёте чекден.

алай а кюн да тутулады,
къайнар эсе да. ай да дум
къара болады. жутулады
тенгиз да: хау, онглайды къум.

бирде къаргъа жауун жауады,
гелеу сыртха тюшеди къар.
жерни, кёкню жауун жуады,
бирде уа – къан. да жокъ мадар.

насып келген жолну бушуу да
уста биледи, жарсыугъа.
тура кетип къобады суу да,
чыгъады дау да дерт уугъа.

алай муну мен нек жазама,
бу ким да шарт билген затны?..
темир эшиклени бузама,
жерлейме жер юйде атны.

угъай! тюнгиюлорге ахыр да
жарамайды таулу эрге!
биргесине къама да, жыр да
алады дайым нёгерге.

мен атыма къамчи урама,
бауур салып иер къашха.
ташлы жолну учуп барама,
алда уа не? да не башха?!

ХАН КЪЫЗЫ

не амал этгин да энди,
не?! ангыласанг а жукъ.
тюшюме кирип келгенди
бюгече бир ариучукъ.

«неди кюн да, неди ай да?!» -
дерча ол ариу затчыкъ:
- ханым-наным, - дейди, - хайда,
атынга жер сал да, чыкъ,

терк тебре жолгъа, кечикме.
тап, изле да, сен мени.
ах, къарачы бир, нечикме!
бу насып, тапсанг – сени!

хан къызыма. сютча акъма.
ышарсам, жауады нюр!
жигит, хайда, бол – тузакъма,
жет, эмегени ёлтюр!»

«алп туююлме. не десенг да,
жукъаракъды кёкюрек.
къой мени, патчах этсенг да,
от чакъмаз хомух жюрек», -

дейме. жюрегим а: «къойчу
бу ёнгелеген халны.
миллионларын бир жойчу,
киеую болуп ханны!

жыр жазып, китап жазып да
энди ким болады токъ?
бар эди ахча, насып да,
бюгюн а «сау бол» да жокъ.

онг иги кьууум этгенди,
кьайтма хан кьызсыз артха!»..
да кетип барама энди,
кьуш кибики, кьонуп атха!

Эрттен Сайын

эрттен сайын бир тап кьызчыкь,
журчукьча, арбазны ётеди.
ариуду да хайырсызчыкь,
жюрегими алып кетеди.

назик санчыкьлары урчукь
сабыча, кьарамы - ингил.
ётеди ол бурма хурчукь,
чурукь таууш эте, женгил.

жюреклени ариу, толу
эринлери кьабындырады,
универге элтген жолу
кёргенлени абындырады.

алай ариуду ол кьызчыкь,
кьанкьазча сюзюлюп барады.
туйюлдю жюреги бузчукь,
ол дайым гюлча ышарады.

эрттен сайын ол кьыз алай
жюрек тынчлыгьымы бузады...
ызы бла, ауур атлай,
толу кьатын ишге озады.

ол анасыды. кьыз аны
жарыкь жаннган жулдузчугьуду.
да бар эди бир заманы,
кьарарча энди жокь жугьу да.

эртте бергенди кьызына
кьара чачын. кёлно толуп,
кьарай болурму ызына,
жашлыгьына тансыкь болуп?

башы базарлада кьалып,
сакьламады ариулугьун,

барады энди кьыйналып,
эслеп, тюзетмей жаулугьун.

кьыйынды сур жашау, мадар,
кьадаг да этмей солургьа.
алай амал а барды, бар,
ариу, ёхтем да болургьа!

саулукь да, ариулукь да – иш,
болжал этмез кьыйын иш! хау,
ыннанг айтхан жомакь не тюш
туйюлдю хатерсиз жашау.

кесигизге уллу кёлло
боласыз, эгечлерим, сиз.
сизге шо неди кьыркь, элли,
кесигизни да сюйсегиз?

ушамагьыз толкьун алып
баргьан сансыз юзгелеге.
эрттен сайын, кьына салып,
хорлатмагьыз кюзгюлеге.

да, кьызла, хар биригизге
ахшы улан буюрулсун,
кьартлыгь а, бет нюрюгюзге
кюе, кеси жыйырылсын!

эрттен сайын, айлай жарып,
бир тап кьызчыкь дерсге озады.
назмум айтсын анга барып:
кесин сан этмеген тозады.

ол бюгюн да, жайгьы тангнга
ушап, барады дерсине.
Аллах насып этсин анга,
кетип кьалмазча терсине.

о о о

сюеледи шо суу бойнунда
тал. жангызды, кеси.
кечени бийчеси –
ай, кюеди черек кьойнунда.

жюрегин ача тау черекге,
тарыгдады терек.
болушалмай, черек
кьыйналады харип терекге.

ол - кюнню эгечи,
ол кокады, тасха да сырлы.
бир ариуду жулдуз да жырлы,
жомакълы да кече.

сюеледи жангыз,
жабалакъ кьуш да жокъ нёгерге.
кьууанчын, жарсыуун тёгерге
келиучюдю бир кьыз.

шууулдайды черек,
гинасууча, жарыкъ жылтырай.
сахиник аязда кьалтырай,
сюеледи терек.

жиляучудула сора ала
экиси да бирге...
кьыз кьачды да эрге,
тал кьалды ызындан тарала.

келиучюдю бир кьыз
терекге тасхасын айтырга.
тынгылайды терег а жырга
солуусуз, шыбыртсыз.

насыплы эди кьыз,
энди келмей эди терекге...
бир айсыз кече тал черекге
секирди арсарсыз.

о о о

терен тенгиз бизни арабызда.
сени менден кьуруда жол урлайды.
шаптал омакъ чакъгъанды арбазда,
анга кьоннган чыпчыкъ ариу жырлайды.

санга айтыр сёзлерими алдан
хазыр этип турама. жаным, тынмай,
суююп тургъан жюрегими, сансынмай,
биягъынлай кьоярмыса алдап?

суюген кибик этип

кюйдю, шибля урду да, къарагъач.
орам кьызлай, алдап кьойду умут.
(кьайнай да булгъана кёкде булут
жыйын, эрте жетгенди быйыл кьач).

сууукъ жауун мудах жауду жерге,
суюген жюрек кесеу болду куююп.
ёле тура эдим сени суююп,
манга этгенинги кесинг терге.

да жанымы, темир чалдиш эшип,
ары атханса. кьутулур амал а жокъ.
сокъур жүрегиме тийгенди окъ,
ётгенди ол аны ачы тешип.

кетип кьалсанг а эсимден, кетип,
унутулуп кьалсанг а ёмюрге.
жүрегими бургъанса кёмюрге,
ойнай-кюле, сүйген кибик этип.

боран кече

кьыш кече. турна ауаз. орам.
кьалпакълы чыракъ элейди кьар.
таш-агъач талай жетген боран
бир кьатыды: титирейди тар,

гууулдайды. сур быргъы тарта,
балдражюз аямайды кючюн.
энди бир да тиймезликча кюн,
той этеди ол турна тарда.

олтурама жылыусуз, отум
жанаргъа унамай тыпырда.
ауарама: тарыгъуу жырда
айтылгъанча, доюнсуз чотум.

абындым. жашау манга да жүоз,
минг кере берди эсе да дерс...
сен да тюзсе, жаным, мен да тюз,
кертиси уа – экибиз да терс.

сур быргъы тартады балдражюз.
олтурама чыракъсыз. сууукъ.
ит улуйду. кьыяма – жууукъ.
жууукълашдыргъан а кесибиз.

мудях кьызыны жьры

чапракъ агъызады кьайын кюнлюмде.
туманды, киршиди мени кёлумде.
жаным сүймезинми сүйгенди? -
эки кьанаты да күйгенди.
ах, не этгин, не, бу жүрек жарагъа?

кимге барайым мен, жилий-тарыгъа?
ачыйды жаным, сыгылады,
толгъан ай кибик тутулады.

ууакъ себелей келип, кюз жаууну
къаргъа бурулду, юшютдю жанымы.
жарыкъ къанатлыча, эрттен да
мени къууандырмайды энди.
ах, не этгин, не, бу жүрек жарсыугъа?
ташныча, элтип аталмазса суугъа.
мени къыйнагъан, алдагъан да,
жанымча кёрген адамымды.

армау жүрегимча, жилий-тарала,
учуп, узайыб а баргъан турнала,
жүрек сырымдан сорсагъыз а,
мени да ала барсагъыз а...
ах, не этгин, не, бу жүрек къайгъыгъа?
къалгъанма ушап кюз арты къайыннга.
аныча кюеме, жанама...
тюнголмейди, наным, жаным а.

САТХЫЧЫЛЫКЪ

хау,
кёп зат кечиледи адамгъа.

жаланда сюелген абынмайды,
билебиз.
бирде кюле, бирде кюе келебиз.
алдайбыз.
бир-бирде уа – алдатабыз,
атмаз жерибизде биз таш атабыз...

хау,
кёп зат кечиледи адамгъа.

къажалулукъну оту да ёчюледи,
анга уруш, тоноу да кечиледи,
хыйла, фитна, кёзбау, алдау да,
гудучулукъ,
адам жоярча дау да,
менсиниулукъ,
адам тёмез къылыкъ да...

кечилмезлик
жаланда сатхычлыкъды.

халкъын, журтун сатхан,
иги эди билсенг:
къабырынга тюкюрюрле ёлсенг.

ooo

нарат терек
салкъын ауанасын жайып
намаз эте
турады
жагъада.

чыпчыкъ да чююлдемей,
жел уюп.

биреу а, къолуна балта алып,
келеди терекни аудурургъа.

терек
намаз эте турады жагъада
ауанасын жайып...

айырылыш

отну эки айырдым –
жылыу бла жарыкъгъа.
сен жарыкъны алдынг,
мен – жылыуну.

сен жарыкъса энди,

жылыусуз.
мен жылыума энди,
жарыкъсыз.

жаланда экиси бирге
келеди жаз.

ooo

къыш.
кече.
терезеде терек сурат.
юсюнде жангыз чапыракъ бла
буз къатхан ай.
ай бетинде – уя.
ол – ёлюп.

жаз.
кече.
терезеде терек сурат.
ол акъ кёмюк этип.
бутақларында уа ай ышара.

ай бетинде – уя.
тирилген уя.

жай.
кече.
терезеде терек сурат.
жашил бурма бутақларында
къууанчлы ай толуп, тегюле.
ай жарыгъында – уя.
ол жашаудан толуп.

кюз.
кече.

терезеде терек сурат.
кѳуурулгъан чапыракълы бутакълада
талчыкъгъан, талгъан ай.
ай бетинде – уя.
ол – суууп.

ooo

Сабий кюлкюню
сепдим да жерге
тейри кылыч ёсдю.

Сабий бушууну
сепдим да жерге
чыгъана чыкъды.

ooo

бу юсюбюзде заман бла
келлик заманды хакъ.
озгъан – озду.
ол – тюш, ол – кѳум, тютюн.
тюненеги кюнюнг
кѳайтып келлик тѳойюлдю ёмюрде да,
умут этип, аны сакълама бош.

*Тюнене дегенлей,
не болгъан эди тюнене?*

гюлчю кызыны
манга этген ышарыуун
мен, сау сагъат излеп,
кючден тапхан эдим:
ол, гюлханий ишчигине бугъуп,
манга кыыл-кыыл эте,
кюле тура эди.

андан сора уа,
хар кюндеча, мен
кеч кѳалып,
кючден жетген эдим ишге,
тюберге да кечикген эдим санга,
юйге да кечигип...
десем да, танг ала келген эдим...

эрттенликде уа рузлама чапырагъын
жыртып атдым мен, эскирген чарыкъчыкъныча:
ахшы жолгъа, тюненеги кюнюм!

бу юсюбюзде заман бла
келлик заманды хакъ!

алай бу юсюбюзде заман
бир терк озгъан заман болуп къалады.
аны ючюн тьююлмюдю
юзмез сагъат
заманада* жашил сахараны
къум тенгизге буруп къоялгъаны?!

бу юсюбюзде заман бла
келлик заманды хакъ!

озгъан заман а –
тёбеннги элтген губу аучукъ,
чыпчыкъ къанатчыгъы
эртген сериунчук,
эртте унутулгъан
сабий тюшчюклеринг.

гумулжуклача,
гузаба такъыйкъала уа,
сен аланы сагъышларын этгинчи окъуна,
озгъан заман болуп къаладыла,
мычымай.

алайды да,
келлик заманды хакъ.

махтау санга,
келлик заман да, жокъ заман!

* Замана – бек эртте.

САХНАГЪА ДЕП ЖАРАТЫЛАГЪАН

Театр кыйсы халкыны да ёсюмюн кёргозтген кюзгюдю. Ол кюзгюню юсюне букчу кьондурмай тургъан актёрланы бириди Ёртенланы Хусейни жашы Борис.

Борис 1939-чу жыл Элтаркыч элде туугъанды. Къазауатны ал жыллада дуня жарыккы кёрген сабийле сынагъан кыйынлыккъла, бушуула аны да аймагъандыла. Атасы жаула бла сермеширге кетеди. Къазауатдан кыйтмай къалады. Хусейни юй бийчеси бла юч сабийни башха къарачайлыла бла бирге, «халккы жуаларысыз» деп, туугъан эллеринден зор бла кёчюредиле. Юйдеги Къазахстанны Чимкент областына тошеди. Ачлык-жалангачлык, зорлук тарлада тыйып тургъан жыллада да къарачайлыла кечеден сора кюн келлигине ийнангандыла, хар не мадарны да этип, сабийлерине билим алдырырга кюрешгендиле. Борис да школгъа жюрюй, бош заманында юй жумушланы тындыра, 1957-чи жыл Сары-Агъачда къазах школда орта билим алады. Аны фахмусу сабийлигинден окъуна да таныла башлайды. Огъары класслада окъутган кезиунден, къазах жырланы ариу жырлап, школда, районда да атын айтдырып турады. Артхарак, кёчгюнчюлеге бир кесек бошлук берилгенинде алагъа къарачай жырланы да къошады. Драма кружоклада да ойнайды: «Ай бир таплык болуп, быллай затла бла байламлы билим алалсам», - деп кёпле айтадыла ол заманлада. Аллаи таплык таулу Журтубузгъа кыйтхандан сора чыгъады.

1957-чи жыл, областда миллет тилледен сахнада ойнарча актёрла хазырлауну юсюнден оноу этилип, ол оноуну Москвада да жакълайдыла. Алай бла къарачай, черкес жашладан, кызладан эм фахмулуланы сайлап, Ленинградда А.Н. Островский атлы театр институтха ашырадыла. Борис да ол сыйгъа тийишлиледен бири болады. Анда къарачай-черкес студия къуралады. 1962-чи жыл мындан баргъан жашла, къызла баш билимли актёрла болуп кыйтадыла.

Институтда дипломлук иши болуп «Мешене», «Остров Афродиты», «Океан», «Аршин-мал-лан» деген пьесагъа кёре салынган спектакльлени келтиредиле. Аланы сахнагъа анда студияда жашланы, къызланы окъутхан устазла жарашдыргъан эдиле. Спектакльлени Къарачай-Черкесияны эллеринде кёргозтгюп чыгъадыла. Ёртен улу барында да ойнайды. Ала орус тилде эдиле. Бизни миллет а жаш актёрладан ана тилибизде спектакль сакълай эди. Кёчгюнчюлюкден кыйтып, журтубузда жангыдан тамал салган жылларыбызда аллай затлагъа артык эс бура эдиле, мени сартын термиле эдиле, дерикме.

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасын къолгъа аладыла. Энди режиссёр керек эди. Аллаи билими, усталыгы болгъан жок эди бизникилени араларында. Институтда окъугъан сагъатларында устазла Тохчуланы Борисге, режиссёрлук фахмунг да барды, деучю эдиле. «Сен сал», - дейдиле анга. Жууаппы ишни къоркъа-къоркъа башласа да, аны сахнагъа тап жарашдырады. Рольланы да актёрланы фахмуларына, тыш къарамларына, болумларына кёре юлешеди. Спектакльни баш герою Огъурлуну ролюн ойнаргъа Ёртенланы Борис бла Алийланы Шахарбийни тийишли кередиле. Спектакльни 1963-чу

Эбзеланы Шахарбийни «Огъурлу» деген пьесасы. Режиссёр Тохчукъланы Борис. 1963 джыл. Огъурлуну ролун ойнагъанла Алийланы Шахарбий бла Ёртенланы Борис. Эм алында экеулен. КъЧР.

Аппаланы Билялыны «алынды суймеклик!» деген пьесасы. Режиссёр Тохчукъланы Борис. 1990 дж. КъЧР.

*Уразев Рустамны «Стреляющие горы» деген суратлау фильм.
2010 дж. Ёртенланы Борис таулу къартны ролунда.*

жыл мартны 8-де Къарачай шахарда кёргюзтедиле. Ол кюн къараучулагъа уллу байрам болады, Къарачай профессионал театрны жаратылгъан кюнине да саналады. Алайды да, Ёртен улу театрыбызны тамырын салгъанладан бириди деп, таукел айтыргъа боллукъбуз.

Къарачай, черкес труппалада, кеслери энчи болуп, ишлерин бардырырча таплыкъ бермеген эдиле областны олсагъатдагъы башчылары. Аны себепли была орус театрны къурамында эдиле. Алай бла миллетни излемин мажарып, бет жарыкълы болмазлыкъларын ангылай эдиле. Жылыу тапмагъанлары амалтын учунуп келген жашла, къызла театрдан жанлай тебирейдиле. Бир къауумла башха ишлеге жарашадыла. Борис, не болсам да актёрлай турлукъма дегени бла къалады. 1964-чю жыл Нальчикге кетеди. Анда малкъар республиканы театрына жарашады. Спектакльде баш рольланы ойнап турады. Он жылны ишлейди. Артда 1982-чи жыл Къарачай-Черкесияда биринчи болуп, анга «Къабарты-Малкъар Республиканы махтаулу артисти» деген атны атагъанларында, ол кезиуледе искусствону ёсдюрюуде къошхан юлюшюн да эсге алгъанларына не сёз?

1974-чю жыл къарачай театр къуралгъандан сора, Черкескеге къайтады. Ма ол келгени бла бёлюнмей бюгюн да анда ишлейди.

47 жылны ичинде ол 150-ден артыкъ спектакльде ойнагъанды, кёп тюрлю жигитлерини сыфатларын, халлерин ич дунияларын, къарамларын сахнада суратлагъанды. Тъш къыралчы эмда орус драматургланы чыгъармалары кесибизникиле жазгъан пьесаладан да «Хожа бла Азраил», «Шамайны къаласы», «Сын таш», «Аймуш», «Ачез», «Алындыу суймеклик», «Атай бла юйдегиси», «Мордам балалары», «Аланны батханы», «Эрек» дагъыда башхала

бардыла. Бу спектакльлени кёбюсюнде баш рольланы Борисге ышангандыла. «Ол сахнагъа чыкъса, сахна жарыгъанча болады», - деп кёпледен эшитгенме. 1995-чи жыл «Россия Федерацияны махтаулу артисти» деген сыйлы ат аталгъаны да анга шагъатды.

Актёрланы араларында жамауат ишлеге эм кёп къошулгъан Борисди десек да, хазна жангыллыкъ туююлбюз. Барыбыз да билгенден, аллай ишлеге хар кимни да тежгеп бармайдыла. Аланы баджарыргъа болумлары жетерик кеслерини къуллукълары да иги тындыргъан башхала да сёзлерине къарарыкъ, сыйлары, сынамылары да болгъанлагъа эс беледиле.

1980-чи жыл Ёрген улуну Театр деятеллени союзуну Ставрополь край бёлюмюню Къарачай-Черкесияда келечиси этип сайлайдыла. Артда, кесибизде аллай бёлюм къуаралгъанында, сау 16 жылны анга башчылыкъ этип тургъанды. Бу къуллугъуну юсю бла Россия Федерацияны Театрда ишлегенлени союзу бардыргъан съездлени, конференцияланы барыны да ишлерине къошулгъанды.

Алада культура бла искусствону юсюнден кёп тюрлю ишлеге къарала эди. Мындан ары да мажарыллыкъ ишлени белгилей эдиле, - деп, эсине тюшюредди Борис. Анда этилген оноуланы, алыннган бегимлени бизде да магъаналары болгъандыла. Аллай жыйылыулары дуниягъа белгили актёрла, режиссёрла М.А. Ефремов, М.А. Ульянов, О.Н. Лавров, А.А.Калягин дагъыда башхала бардыра эдиле. Ала культураны, искусствону юсюнден этген докладла, кеслерини сынамыларындан айтхан хапарла кесими творчествома артыкъ да жууаплы къараргъа себеп болгъандыла.

Жарыкълыкъгъа тил байлыгъыбызны ёсдюрюрге уллу юлюш къошхан юч адамы болгъан юйдегиле бек аздыла. Ёргенланы аллай белгили, насыплы юйдегилени биридиле. Борисни юй бийчеси Тамара бек сойюп тынгылагъан жырчыларыбыздан бириди Къарачай-Черкесияны махтаулу артистиди. Ол республиканы филормониясында ишлейди. Къуру Россияда болуп да къалмай, тыш къыраллада да белгили «Къарча» деген сабий вокал-фольклор ансамбльни башчысыды. Жашлары Александр театрда атасы бла бирге ишлейди.

Экиси да кеслерини ишлерин махтаулу тындыргъанлары бла бирге журналистика, поэзия жаны бла да фахмулары болгъан адамладыла. Культура искусство бла байламлы ала жазгъан статьяла, очеркле газетледе терк-терк чыкъгъанлай турадыла, радио, телевидение бла да сёлешип, тин байлыгъыбызны ёсдюрююню хакъындан оюмларын сынамыларын айтадыла.

Борис тири адамды. Таулу Журтубузну къалайын да кёрюрге, билирге ишлегенлей турады. Къарачай-Черкесияда ол танымагъан эл, ол жүрюмеген тау сокъмакъ къалгъан болмаз.

Бюгюн аны юбилеи бла алгъышлай, ол тирилингин, ол саулугъунг узакъ жыллагъа сакълансын, юйдегинден, туудукъларынгдан къууана, насыплы жаша дейбиз.

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ.

КЪАДАРЛАРЫН ЖАШАУ ТЮРЛЕНДИРГЕНЛЕ

Жыйырманчы ёмюрню ал жылларында Абайланы Гергокъну жашы Мажит, Владикавказда тау институтну бошагъандан сора, юйдегиси Боташланы Саният бла Тёбен Жемталада жашап тебирейди. Баям бизни миллетде ол биринчи тау инженер болур. Аланы эки къызлары бла бир жашлары боладыла. Къызла: Зухура бла Шахида. Жашлары уа – Абдул-Халыкъ. Мал да жайып мирзеу да ёсдюрюп тынч-ырахат жашап башлайдыла. Бираздан революция башланады. Халкъ экиге бёлунеди. Бири бирине жау болады. Мажитни элде деברי жюрюу эди. 1927 жылда, бир ингирде элни къуллукъчулары Жангоразланы Махмут бла Сокъурланы

Мыта келип: «Тамбла сени тутаргъа келликдиле. Къачып къутулургъа кюреш», - деп билдиредиле

Жанына къоркъуу тыошгенде. Юйдегисин, сабийлерин да ышанган адамларына аманат Дагъыстанга этип кетди. Кёп да турмай юй бийчеси да ауушады. Мажит Дагъыстаннга ётюп, Буйнакскедде жол къурулушда ишлеп тургъанды. Аналары ёлгенден сора сабийлерин да ары кёчюредди, кеси да экинчи кере юйдегили болады. Келеметланы Исмайылны къызын Хафисатны алады. Болсада ол къауумну тынчлыгъы къуругъан эди. Жангыдан Мажитни ызындан тыошедиле.

Бу жол Азербайджаннга Нуха шахаргъа барады. Жолда сууукъ болуп эсе да, къаты ауруйду да, андан иги болмай, 1935 жыл январьда ауушады. Аны асыраргъа баргъанда, жашы Абдул-Халыкъ да ауруп, дуниясын жашлай алышады.

Къызларыны юслеринден айтханда, Зухура Азноворха эрге барады. Отузунчу жыллада Азноворну да тутуп ёлтюредиле. Шахида уа Тюркге кетеди. Анда Стамбулда жашап тургъанды. Ол тийреледе жашагъан таулу къызладан, жашладан жыр-тепсеу ансамбль къуралады да, ары къатышады. Биргесине тепсеген Шакъманланы Магомед-Герийге эрге барып жашап тургъанды.

Мажитни эм гитче жашы Шамил а кёчгюнчюлюкню къагъанакъ заманында сынап тебирегенди. Отуз бешинчи жыл бий тукъумланы келечилерин экинчи кере кёчюредиле. Абайланы юйюр Къазахстаннга Джамбул областъха Мерке станциягъа тыошеди. Аланы биргелерине Келеметладан, Барасбийладан, Кючюкладан, Жанхотладан боладыла. Дагъыда къумукълу кулакладан къауум юйюр, Кануковладан да бир къабартлы эм эки чеченли юйюр.

Жангы жерде сабийле школгъа барып тебиредиле. Абаданла уа чюгюндюр ёсдюре эдиле. Таулуланы араларында Социалист Урунууну биринчи жигити Келеметланы Шохайыб, эки эгечи къарындашы да анда ишлей эдиле. 1947 жыл бир гектарыдан 836 центнер чюгюндюр алгъаны ючюн аталгъан эди анга ол сыйлы ат. Догучаланы Фатиматха уа Ленинни ордени бериледи. Ол звено башчы эди.

Абай улу Шамил элде жети классны тауусду. Андан сора, алты километр жюрюп, къоншу элде орта школну бошады. Орта билим алгъанлыкъгъа усталыкъ да керек эди. Абай улу шофёрлукъну сайлады. 1958 жыл водителе курсланы бошап, пенсиягъа чыкъгъынчы, къыркъ юч жылны ичинде ол ишинде урунуп турду.

Меркеде тургъанында уллу машинаны жюрютгенди. Асламысында жюк ташый эди. Чюгюндюрню кезиуюнде уа кече – кюн солуу жокъду. «Бизни Шохайыб ёсдюрген чюгюндюрледе къучагъыбызгъа сыйнмагъанла бар эдиле», - деп эсгереди Шамил.

Совхозда мингден артыкъ машина бар эди. Алагъа хар кюнден жумуш табылады. Кёп жылланы ишлеген сынаулу шофёрла бар эдиле. Жаш болсада, Шамил аладан артха къалмай ишлегенди. Аты юлгюге айтылып тургъанды. Сураты махтау къангадан бир заманда кетмегенди.

Ата журтха къайтыргъа эркинлик берилгенде, Меркеде жашагъан таулула Кавказгъа жол саладыла. Совхозну директору Марк Кириллович Шаденко, таулуланы иш кёллююклерин жаратып, алагъа иги бола эди.

Артада кёп жылладан сора, бу тийрелеге солургъа келип, Шамилге жолугъуп да кетеди ол киши.

Абай улу уа Ата журтун кёрген окъуна этмеген эди. Аны хапарын анасындан жууукъларындан эшите тургъанды. Жолгъа чыкъгъанладан къалмайым деп, ол да тебирейди. Орта Азиядан къайтхандан сора Хасанияда тохтайды. «Скорая помошха» шофёр болуп ишге киреди. Ол заманда анда таулула кёп эдиле. Тамата врач Кётенчиланы Хажибий. Кючмезланы Володя врач, Ботталаны Алий, Аппайланы Адик фельдшерле. Биттирланы Жон, Къалабекланы Хызыр, Гыллыланы Амырбий, Беккиланы Алий, Таулуланы Боря шофёрла эдиле. Шамил аланы бюгюн да хурмет бла эсгереди.

Машинала аз эдиле, аругъанла уа – кёп. Нальчик эм шахар тийресинде элlege 9-10 кере баргъан кюнде да болгъандыла. Шофёр жашла, бир бирге билеклик эте, борчларын тийишли тындыргъандыла. Абай улу бу организацияда тогъуз жыл ишлейди. Андан сора Роскъыралкъумалы биригиуге кёчеди. Женгил машинада таматасын да жюрютгенди, уллу жюк ташыгъанларында да ишлегенди.

Бюгюнлюкде шуёхубуз Хасанияда жашайды, пенсиядады. Болсада жумушсуз турмайды. Юйюнде малла тутады. Юй бийчеси Фатимат бла эки къыз ёсдюреди. Аланы да окъутуп, бийик билим алдыргъандыла.

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА.

СУУ ЧЫПЧЫКЪ

Бизни сууларыбызны барысы да тауладан башланадыла, тау этеклеринде агъачланы жырып, кеслерине суу ыз кьурайдыла. Анда, бийикледен келген сууланы кеслерини «кылыкълары» барды. Бек къаты сууукълада да ала толусунлай къышха бойсунмайдыла. Суху келеген суу шорхала бийик, тик жагъалада бузну жонадыла, аны «кемирип»,

төгөрек айландыра, юзюлген буз жаркъаланы алып кетедиле. Суу а алай тазады, аны тюбюнде не гитче ташчыкъ да кёрюнюп турады. Бир-бир жерледе суу акъырыныракъ барады, анда миялача жылтырагъан ариу, жукъа бузну тюбюнде, «жаны болгъан» суу ёрге-энишге секире, тыпырдап саркъады. Къаялача деменгили ташла башларында уллу къар бёрклери бла ёхтем сюеледиле, бирде уа сейирлик шарлача, кюн тийгенде кёзлени къамата, жомакълада айтылуучу алауганлагъа ушайдыла. Табийгъат кеси ишлеген бу ариулукъгъа азчыкъ окъуна къолунг бла тийсенг, миллионла бла ууакъ къар-буз «миялачыкълагъа» чачыллыкъды.

Къышда сууда суу чыпчыкъны (водяной воробей) кёрмей къоярыкъ туйюлсе. Анга орусча оляпка да дейдиле. Боз бетли, кёксюлдюм тюрсюннге боялгъан къанатлычыкъ къарны бла бузну туурасында ачыкъ эсленеди. Оляпка – суу чыпчыкъ сау жылны ичинде сууда жашайды, алай жаз башында бла кюз артында аны айыргъан бек къыйынды: тюрсюню суу жагъаны жашил, ташланы бла юзмезни сай жерини бетин алады. Сууда ол жарыкъ-кёксюлдюм болуп кёрюнеди: ол заманда да терк эслеяллыкъ туйюлсе.

Суу чыпчыкъны кёрсенг, къымылдаргъа, дауур этерге кюрешме. Ол, суу ашагъан жерге эрлай секирип, суу тюбюне кёмюлюп кетсе, сейир этме. Аз да къоркъма, суугъа батарыкъ туйюлдю. Тап тюше уа, суу чыпчыкъ аякъчыкълары бла терк-терк жортханлай, бирде уа къанатчыкълары бла болуша. Бурунчугъу бла бир затланы сермеп тута, сууну тюбю бла чабып баргъанын кёрлюксе. Ол анда суу тюбюнде къуртчукъланы, метекечиклени, къамажакъланы, дагъыда башха затланы табып ашайды.

Бир кесекчикден а суудан чартлап чыгъып, ташха къонуп, төгөрек-

ге-башха кез жетдире, куйрукчугуун терк-терк кыагып башлайды. Чыпчык суудан арталлыда кыургакылай чыггады: этине кыаты жабышып турган кыанатчыкларына энчи безлери чыггарган жау сюртюлюндю. Ол не кыаты сууукдан да кыоркмайды.

Жай айла уа – суу чыпчыкыга бек алаамат кезиудюле. Сууда анга керекли ашарыкыла кепдюле. Ууак кыуртладан, личинкаладан, чабакыладан топпа-толуду. Ол кесини балачыкларына да аланы ашатады. Оляпка бийик суу жаггада тешикчикледе уя ишлейди. Жауунлада ыркы суу кыутуруп келегенде, талап кетмезча жерлени сайлап.

Суу чыпчык бек терк кымылдаган, тири, ариу кыанатлыды. Бийикледен башланган, суху келген тау суулада жашайды. Суу чыпчык кеси да аз тюбеген кыанатлычыкыды: сууну беш-алты километринде бирине тюберге боллукыду, экиси бирге уа бек аз кыорюнедиле.

ЖУГУТУРЛАНЫ ЖАШАУЛАРЫ

Езенледен узакыда Чегем тарына кирсенг, аны эки жанында да тик кыаяланы ичи бла барырга тюшеди. Бирде ол тар, бирде уа кенг болады. Тарны энишге кыышда, жазда да Чегем череги барганлай турады. Ол бийик тауланы теспелеринде, кыаяланы башларында емюрлюк бузланы «кыз жашларындан» саркыган, жай узунуна эрип бошалмаган кыарланы гитче суучукларындан кыуралады.

Жол жанында аллай тик кыаяланы ортасы бла бара кетсенг, иги да бирге кыысылган тар башланады. Анда уа тау суучук шорхулдап барады. Сууну тюбю, анда ташла да темир тюрсюнлю кыызгылым-мор бет алыпдыла: анга кере уа – кыалайда эсе да былайда гара суу чыггады. Жаггада уа кыалын ёсген нанык, кыасмак терекле.

Суучук алайда табийгатны эки башха дуняга беледи. Кюннюм жанында сырт ёрге, ариу кырдыкы жерге элтеди. Алайы жылыды, тюрлю-тюрлю кырдыкыга байды, тамырлары ачылып, чачак-чачак болуп турган алашарак кыайын тереклени кыаууму, шинжили тюртю юлкюле. Тюбюнде чегет жанында сыртда кыалын агыач ёседи, огыары жаны уа – кыаяды. Былайы суугуракыды, битимлеге артык бай тюйюлдю.

Езен башланган жерден эки километр чакылы барсанг – тюз май-

даннга чыгыса. Алайы кьалын ёсген юлкуюден толупду, аланы ичинде уа бузулган юйлени тюплери кёрюнедиле. Былайда алгын Гюлюрге деген эл болганды. Ёзенни чегет жанында сырт жугьутурланы сюйген жериди. (Аланы хар бирини да генетикалы эслери былай билдиреди: кюннюм сыртха барырга жарамайды, анда адамла боладыла). Гитче мюйюзчюклери бла бир ненча сейирлик тиши жугьутур, бирер жыллары болганладан да ючюсю, уллу, омакь мюйюзлери бла уа экиси – теке жугьутурла айланадыла. Аладан бири кьаядан узакь болмай, битеу сюрюю кьаяла ичинде жукьлап окьуна турса да, кезиу-кезиу кьалауурда сюеледи.

Апрель ай бошалырга юч кюн кьалганда, тиши жугьутурладан бири балачыкь табады. Ол алыкьа аягы юсюне сюелалмай эди, гитчере кьаяны тюбюнде жерде жатып эди.

Кьаяны тууган жугьутур балачыкьны кёрюрге алгьа тиши жугьутурла, сора жаш жугьутурла, бир кесекден а теке жугьутурла келедиле. Жугьутурчукьну анасы аланы хар бирине да сакь кьараганлай турду. Ол келгенлени бла балачыкьны орталарында кеси сюелип туурганда кюрешди. Ол зат а абадан жугьутурла келген кезиуде бегирек да керек эди. Ала да бу жол гитчечикге жууукь келмедиле. Сюрююню жангы членине кьарап, артха кетдиле.

Кийик балачыкь кьымылдады, тыпырдай кетип, кьалтырай турган аякларыны юсюне сюелди. Ол ач эди. Кьатында турган анасыны эмчеклерин бурунчукьу бла излеп башлады. Бурунун аны быдырына тирей кетип, тапды. Бир кесекден тойду, бутчукьлары бюгюлюп, жугьутур балачыкь жерге жатды.

Бир сагьатдан сора анасы, ал аягы бла баласына тийип, ёрге тургьузду да, кьая тюбюнден чыгырып, сыртны юсю бла уллу боз ташлагьа элти. Жугьутурчукь, кьоркьаракь болуп, тохтай-тохтай, акьырын бара эди. Анасы уа алгьаракьгьа кетип, кьалай эсе да бир тюрлю чыкьырт таууш бла баласын чакьырды. Уллу ташны аллына элтип, алайда кьойду, ташны бетинде жугьутур балачыкьны тюрсюню да эсленмей эди. Сора ана жугьутур, бийик ёсген кырдыклагьа тюшюп, отлап башлады, ол иги ашап, кюч алырга керек эди.

Экинчи кюн а жугьутур балачыкь кьоркьмай жюрюй эди, анасыны кьатында тохтамай ойнарга кюреше. Ол да баласыны секирип ойнагьанын жарата эди, алай узагыракь кетсе уа, чыкьырдагьан таууш эшитилип башлай эди, балачыкь а анасыны кьатына жетип келе эди.

Дагыда тиши жугьутурладан экиси балала тапдыла. Ала уллуракь болганларындан сора уа, кийик балала бир-бирлери бла тохтаймай ойнап башладыла. Ёрге-энишге секирген! Чапхан! Ала жаланда аналарын эмген, неда отлагьан заманларында тынч тура эдиле. Тойганларындан сора уа биягы секиришиу, чабышыу, бир бирни кьуууп ойнау. Бир-бирлери бла уа тохтамай туйюшгенлей, кьагышханлай тура эдиле.

Кёп кезиуледе керти да эришиуле бола эдиле. Ала тюз жерчикде неда кьаяны кьыйырында бардырыла эдиле. Хар зат да абаданладача. Алай кьайсы эсе да бири бийикден энишге кетген кезиу бир заманда да бол-

магъанды. Абадан теке жугъутурлада да аллай зат болуп эслемегенме. Жугъутур балачыкыла уа аладан кѳргенлерин этгенлери да баям эди.

Аналары балачыклары къалай туююшгенлерине къатышмайдыла, жаланда узакъгъа кетип къалмасынла деп къарайдыла. Аны да ангыларгъа боллукъду: туююшде жугъутурла кеслерин танытадыла, хорлагъанла бийлик этедиле. Сюрюуде ким башчы болады деп, теке жугъутурла, тиши жугъутурла да бир-бирлери бла эришгенлей турадыла.

Эки ыйыкъдан сора жугъутур балала кырдык отлап башлайдыла. Аналарын эриклеп, кырдык чапыракъланы юзюп, чайнайдыла, сора аузларындан чыгъарып, артха атадыла. Бир жол биринчи жугъутурчукъ, кырдыкны кѳпге дери чайнай кетип, эштада, татыуун иги билгенден сора, жутуп иеди. Андан сора ол кырдыкчыкъланы терк-терк юзюп башлайды, анасыны къатына уа азыракъ барады. Бу затлагъа кенгден, кѳзюлдюреуюк бла къарап, бир кесек сейир этгенлей турама. Юч айдан сора толусунлай отлаугъа кѳчгенин да билеме.

Кюз артына жугъутур балачыкыла ёсюп, кюч аладыла. Аланы хар бири да кючлерине, кылыкъларына кѳре, тенглерини арасында кеслерини жерлерин табадыла.

АМАН АКЪЫЛЛЫ ТЮЛКЮЧЮК

Шалушка суу узакъ таулада, Уза жайлыкъны башында, кийикле ойнаучу жер деп айтылгъан эки тау тѳппени ортасы тийреден башланады. Суху келген суучукъ кѳп ёмюрлени ичинде тау этегинде жюзжыллыкъ чынар, чертлеуюк, кѳк агъач терекле ёсген омакъ, терен, тар кюл ишлегенди. Каменка элден узакъ болмай, тау черек иги да бир жанына бурулуп, тюз ёзенни шош саркъады.

Бийик онг жагъада, суу бир жанына бурулгъан жерге жууукъда, жемиш терекле – агъач алмала, кертмеле, ит бурун, мурукгу, чертлеуюкле бек кѳп ёсген уллу тала барды. Жылны къайсы кезиуонде да, артыкъ да кышда лыжала бла былайгъа келсенг, бек сейирди. Талачыкъда къар юсю саулайда къоянланы аякъ ызларындан толупду, алай десем да, былайда мен аланы бир кере да кѳрмегенме. Къар тубюнде чычхан тешикле кѳпдюле, аланы уа къарны

юсю бла баргъан къар ызла бирикдиредиле.

Бир жол талада тюлюкю, уугъа чыгъып, кесине ашар зат мажара айланганын кёреме – чычхан тутаргъа кюрешгенин. Бу сары тонлу жаныуарчыкъ таланы ортасында ачыкъ жерде сюелип, тегерекге-башха сакъ къарап тура эди. Сора эки метр чакълы бирге секирип, башы къаргъа кёмюлгенча болду, ауузунда уа чычхан. Алайдан кенгирекге кетип, аны ашап бошайды, дагъыда башхасын тутаргъа хазырланады. Хар зат да жангыдан башланады.

Тюнене кече уа энгта да къар кшошулгъанеди. Чычханчыкъла уа тешиклерине кирлик жерлени алыкъа ачалмагъандыла, биринден башхасына ётерлик жолчукъланы да тазалаялмагъандыла. Мен а, юлкюле артына бугъуп, талачыкъда бола тургъан тамашалыкъгъа къарап турама. Бир жерден башхасына кече, арт аякъларына сюелип, хар затха да кез жетидирирге кюрешеди. Алай излегени уа табылмайды. Жокъду анга татлы къабын болур зат.

Сора ол таланы бир къыйырына келип сюелди. Бир аздан а, окъ тийгенча, тегереп, аууп къалды. Не болду? Ушкок атылгъан таууш эшитилмеди. Тюлюкю уа, къымылдамай, ёлген ёлюк болуп жатады. Анга жууукъда уа эки къажгъа (сорока) кюнуп, кеси тиллеринде болгъанны чыкъырдатып, хапар айтадыла. Башха къанатлыла да учуп келди: агъач чыпчыкъла, свиристель, тюрюлю-тюрюлю ууакъ къанатлычыкъла. Барысы да терекден терекге конадыла. Тохтамай къычырадыла. Къанатлыланы бир сейирлик даурлары чыгъады. Агъач къуш, шууулдап, тюзюнлей тюлюкюню юсюне чапды, алай бир юч метр чакълы къалгъанда уа, бир жанына бурулду. Тюлюкю уа къымылдамайды.

Уллу къаргъа учуп келди. Ол кюркъмай, жерге эркин тюшоуп, тюлюкюге жууукъда конду, башын бир жанына буруп, аны таба къарап турду. Эки-юч кере секирип, тюлюкюню къатына келип тохтады. Ёлюпдю, къымылдамайды. Батыр болду къаргъа. Жете келип, бурну бла тюлюкюню быдырына къакъды. Ол кезиуню сакълап тургъан тюлюкю уа къаргъаны тишлери, ал аякълары бла сермеп тутду. Къаргъа уа тыпырдап, къанатлары бла, жютю буруну бла да уругъа кюрешди. Алай къаты сермеген ач тюлюкю аны ычхындырмады. Тюбюне басып, жыртып башлады.

Мен а, кесими эслетмей, юлкюле артындан чыгъып, таланы экинчи жанына тебиредим – бу акъыллы неда аман акъыллы тюлюкю къыйналып тапхан азыгъын кюркъмай ашасын деп.

ГЕННАДИЙ КОММODOV

Малкъар тилге

АЛИКАЛАНЫ ВЛАДИМИР кёчюргенди.

САЛПАГЪАРЛАНЫ МАРИЯМ

Салпагъарланы Мариям 1994 жыл Гитче Къарачайны Терезе элинде туугъанды. Школну майдалгъа бошагъандан сора, Къарачай шахарда Университетге киргенди. Назму жазып школда башлагъанды. Ана тилибизде жукъ жазгъанны къой, сёлешиген да аз бола баргъан заманда, назму жазгъан эгешчигибизге биз бек къууанабыз.

НАЗМУ ОКЪУРУМ КЕЛЕДИ САНГА

АТА ЖУРТУМ

Гитче Къарачайда туугъанма
Гитче уллу жүрегим бла.
Тау этегинде тургъанма
Ёрге къарай кёзлерим да.

Нарат чегетни хауасы
Таза эди, татлы эди.
Кёкге тартхан бийик журтда
Кёлум да къанатлы эди.

Къобан сёлеше эди мени бла
Эне келип Минги Таудан.
Айта эди хар толкъуну:
«Ёлюп къалма джанынг саудан.

Къаялагъа, таулагъа къара –
Журтунгдула сени ала.
Аладан аллыкъса къаргъу.
Алайсыз къаллыкъса арып».

Къобан суу сугъарады
Юй аллында терегими.
Журтну аязы сылайды
Кёлумю-жюрегими.
Къарт атамча, Минги Тау да

Манга къарап ышарады.
«Журтун сакълар, жакълар» деп,
Туудугъуна ышанады.

Ичимден кычыра, тышымдан шыбырдай,
Барама джашай – болмай арыу:
«Аллах,- дейме,- бер бир къарыу
Сакълар кибики тауларымы».

Биз таулада туугъан эсек,
Халкъ – былайда болгъан эсек,
Къалай къоярбыз тауланы,
Ата джуртубуз тауланы?

КЪАЧ

Тубан шылпы. Тубан шылпы. Тубан шылпы.
Аязмайды кюн.
Сары дыламукулладан – чапыракъладан – толуду жер,
Кёргюзтмейди Кёк да кесин.

Дейдиле: келгенди къач.
Къачха уа – къуру оналты жыл.
Оналты джылда келемиди къач?
Юзюлгенди кыыл кьобузда кыыл.

МЕН – ХАУАЧЫКЪМА

Жаннетден кыystalгъан Адам бла Хауаны
Туудукъларыма мен. Хауачыкъма.
Терекден юзгенме алманы...
Жюрегим – жаланды, ачыкъды.

Хауачыкъма. Кёрюнемесем да – барма.
Солургъа хауа жетмей тебресе,
Алай излериксе мени,
Алай кюсериксе мени.
Бюгюн а – эслемейсе мени. Мен а – барма.

ДЖАШАУ БЛА ЁЛЮМ

Иги тюлмюдю ёлюп кетген
Жашлай, гюнахсызлай.

Башлаганем кетерге алай –
Ким тыйды, не тыйды, нек тыйды мени?

«Кёрююн кёрмей – кёрюне кирген»
Къаумгъа къыйналалла бек.
Не ючюн? Нек?
Жашагъандан аманмыды ёлген?

Кесим ючюн туююл,
Мени суйгенлени къыйнамаз ючюн
Джашаугъа къайытханма мен.
Мен суйгенле, мени суйгенле
Ёлселе уа –
Мени да тыяллыкъ туююлдю киши.

БУ ТАУЛАГЪА КЁЗЮМ ЖЕТГЕНЛЕЙ

Бу таулагъа кёзум жетгенлей,
Сени сагъынып тебрейме мен.
Не болгъанды? Жаным, къайдаса?
Къыйнайса сен мени, къыйнайса!!!

Сау дунья да тас болуп къалгъанча,
Бютеу адамла мени унутханча...
Сени сакълайма кече да, кюн да!
Сенсе мени тюшюм, тюнюм да!

Угъай, угъай! Излемейме мен сени!
Керек туююлдю магъанасыз ийнангъу!
Сакъла, насыплы эт, жаным, кесинги!
Уллу Аллах берсин санга чексиз къарыу.

Мени уа эсинге да тюшюрге!
Унут, жаным, суйген эсенг да унут!
Энди мен ол тели къызчыкъ туююлме –
Этме да къой менден умут.

Энди сен мени кёрсенг да танымазса.
Жылла ётпюп кетгендиле ёретинлей
Мени къатыма келирге да базмазса!
Мен а... мен а турама суйгенлей!

НАЗМУ ОКЪУРУМ КЕЛЕДИ САНГА

Эй, таулу жашчыкъ, кёзюме бир къара!
Башымы тас этдим болурму, дейме...
Ненча заманны тураллыкъса мени марап?
Жашил кёзлеринги бир кёрсем кетерме.

Назму окъурум келеди санга!
Ол а, билеме, игиге туююлдю!
Неге тартаса быллай бир кесинге?
Экибизни ортабыз бютеу ёмюрдю!

Кёзлеринги энишге ийсенг да,
Кирпиклеринг белги жиберелле!
Эшик аллында ышарылып сирелсенг,
Кюн таякъла кеслерин женгдирелле!

Мен таулу къыз! Къалай болду алай?
Сени жашил кёзлеринге сукъланама!
Тылыпуюм тыйылад сени ызынгдан марай!
Къалам алсам кёзлеринги суратын салама!

Назму окъурум келеди санга!
Ол а, билеме, игиге туююлдю!
Неге тартаса быллай бир кесинге?
Экибизни арабыз бир ёмюрдю!

«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

«Битеу дуняны суйген къайда тынчды, хониунгу суйгенден эсе», - деп Къайсын ансдан айтхан болмаз. Бу назмуну бир сёзюне да тиймей алы берибиз. Назму жазыу жаны бла муну сюрмелерге да боллукъ эди, алай мында таза ниет, ариу сезим, огъурлу жюрекни суймеклиги къол аяздача кёрюню турады. Бир бирге ачыкъ да, иги да болгъандан уллу къыйын ёмюрде да кёрмейик.

Редакциядан

БАЛКАРИЯ МОЯ

(Ода балкарскому народу)

Мой край родной - Балкария моя!
Люблю тебя, как мать свое дитя,
Ты Самая красивая, на всей земле,
А эту песню, пою я для тебя

Пою тебе, я песню эту -Балкария моя!
Пою тебе всем сердцем я - Балкария моя!
Пою тебе не только я - Балкария моя,
Со мной поет Кавказ, Балкария моя!

Среди горских народов Кавказа
Ты как скала чистоты.
Соседями братскими ты уважаема,
И вера твоя, тверда как алмаз.

Я знал и верю, придет возрождение,
И грудью свободно вздохну.
Пойдешь по пути – пути возрождения,
Где Счастье, Свобода и Жизнь.

Мы помним тех, кто тихо умирал
Со скорбью в сердце, помня о тебе,
Мы помним всех, кто на чужбине
Из камня имя твое вытесал.

Люблю тебя - Балкария моя!
Альпийские луга твои и родники,
Где Терек набирает мощь твою,
С подножья Эльбруса исходит благодать.

Балкария моя - мой край родной!
Люблю тебя, как мать своё дитя
И не позволит сердце мне солгать
Не представляю жизнь я без тебя!

РУСЛАН АРКАСОВ.

АГЪАЗ

Анамы хапары

Бир жыл анам къарт атасы бла къошха чыкъгъанды. Къош орналган жерде ол заманланы адетлерича быкъыны сюеп, челеклени жуууп, аны бутагъларына къаплагъандыла, ийнекни саугъан сютлерин, сютбашларын мал ийисгемезча, кир зат тюшмезча ёрге такъгъандыла.

- Кюнлени биринде сабийле ойнай барып, къошну къатында эки балачыгъы бла агъазны эседиле. Тюсюн айтсам, къарт атам аны онгунмады. Сабийлени чакъырып, агъазгъа тиерге жарамагъанын, артыкъ да балаларына тийсенг, заран этеригин айтып ангылатды.

Гитче акъ тюклю балачыкъла бла ойнаргъа, тиерге изледик. Аналары уа чыммакъ, назик санлы, ариу жаныуарчыкъды. «Ол гитче затчыкъ бизге не заран эталлыкъ болур», - деп кюлюп къойдукъ.

Арадан бир-эки ыйыкъ кетгенден сора, бишлакъ, гыржын ургучукъланы ташып, агъаз къоншубузну кесибизге юйретдик. Талай кере чычханчыкъланы тутуп, балачыкъларына азыкъ ташыгъанын кёрюп, сейирсиннген эдик.

Эр кишиле танг атхынчы, чыкъ къуругъунчу чалгъыгъа кетдиле. Тиширыула акъ сууну жарашдырып, аш биширип, чалгъычылагъа кюн орта азыкъ элтедиле. Аллай кюнлени биринде гитче къарындашчыгъым бла менден сора къошда киши къалмай дырынга кетдиле. «Киши кёрмеген заманда агъаз балачыкъланы букъдуруп, аналары не этеригине сынап къарайыкъ», - дедим. Рамазан кесине жалындыра турмады, эрлай экибиз да балачыкъланы кечеги бёркчюкню ичине жыйып, олтуруп аналарын сакъладыкъ. Агъаз ана уясына келди, женгил ызына чыкъды, бир сейир чюйюлдеген бла алындыра, ызлап тегерекге чапды. Балаларын тапмай бек дыгылас этди. Ананы къыйналгъанына тёзалмай, балачыкъларын ийип къоярча болдум. Алай а Рамазан: «Тутханыбыздан ары не этеригине къарайыкъ», - деп унамады. Агъаз эрлай быкъыгъа ёрледи, аны бутагъына тагъылып турган сют башы бла агъач челекге сийди. Андан тюшюп келип балаларын излеп тебиреди. Биз ол заманнга аланы орунларына салган эдик. Балачыкъларын кёрюп, олсагъатлай бир къууанч тауушчукъла этди. Аланы да къююп биягъы быкъыгъа ёрледи. Агъач челекни киришин кемирип, челекни доп деп жерге тюшюрдю. Ууланган сютбашы да тегерекге чачылып тегюлдю.

Ол кюнден бек мен жашауумда жукъгъа сейирсиннген болмаз эдим. Ингирнге бизни къошха уллу гитче да жыйылып, тегюлген сютбаш челекни хапарына эс буруп тынгыладыла. Бир-эки кюнден «агъаз къоншубуз» балаларын да алып, башха жерге кёчюп кетип къалган эди.

ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА

ЭНЧИ ОЮМ

ЛЕМНОС ЖАЗЫУЛА

1983 жылда Москвада «Билим» басмада Немировский Александр Иосифовични «Этрусски» деген китабы чыкыганды. Аны окуй, ол жазыулагъа сейир этгенме.

Аны тарыхы былайды. 1885 жыл французлу археологла Ж.Кузен бла Ф.Дюрбох Лемнос айрыкамда уллу жнулгъан таш тапхандыла. Аны бир жанында сiongлюло аскерчини

сураты бла эки жазыуу бардыла. Жазыуну алимле этрусск тилге ушатхандыла. Болсада тарыхчыла, лингвистле У.Виламович-Мелендорф, Г.Де Санктие, К.Белох, Н.Фил, П.Кречмер, В.Брандентштин, Г.Рикс, В.Георгиев, Б.Грозный аланы бир европпа тилге келишдиралмагъандыла. Къысха айтханда, жазыудагъы сёзледен бирин да магъанасын билалмагъандыла.

Бу эки жазыугъа сейир этип, аланы тинте кетип, саулай да окъугъанма. Анда 17-18 белги барды. Жазыулары биринде былай айтылада.

«Холай, мени жазыууму жартысын кесинг ал, жыйып, бирге къош. Зивай-Аппа, Зевседе жыр айт. Зивай, юй тилер ючюн, эки сыйбырылгъан атны ал. Мени сыбызгъымы жерине такъ», - деп.

Лемноста табылгъан ташда жазылгъан жазыуну бир жартысы былай кёчюрюледи.

**АБДУЛ-ГАПАР
АЛИШЕВ**

АХКЁБЕКЛАНЫ ЭЛДАР

КЪЫСХА ЧАМЛА

Эсигизде эсе, бир заманда Бызынгы бла Къара- Суу эллени мюлкери бирлешип, правлени уа Бызынгыда болгъанды.

Къубатийни жашы Тембораны «сийдиги тирмен айландыргъан» заманда, Мальбахов бир кере коммунизмге жол излеген мюлкге келип, партияны мында бардыргъан жыйылыууну ишине къатышады. Анда селеше : «Мюлкююзно правленин Къара- Суу элге кёчюрюрге керекди, ол заманда район арагъа да жууугъуракъ болуп, тамата къуллукъчула бла терк тюбеше туруп онугъуз боллукъду», - дейди.

Партия башчыны сёзлерин иги жаратмай. Къартладан бири туруп, Къубатий улуна айланып:

- Сора, сиз айтханнга кёре, аны тюз оюмгъа санасакъ, республиканы оночуларын Прохладна шахаргъа кёчюрюп, аны ара шахарыбыз этерге керекди. Ол Москвагъа жууугъуракъды,- деди.

Элде чамны суйген эки татлы тенг жаш къоншуда жашагъандыла. Бир жол аладан бири юйдегили болады. Жууукъну- ахлуну, тегерекде жашагъанланы да жыйып, ол уллу той этеди.

Кюнлени биринде юйдегиси бла тойюшюп, айырылыргъа тюшеди. Чачылгъан жаш юйюр бир ненча жылны бир- бирлерин ёмюрге танымагъанча, тюбешген кезиулеринде кёз- къаш бермей ётюп тургъандыла.

Къадарны буйругъу болур эди, жаш алгъынгы юйдегиси бла жарашып, аны жангы келиннича алып келеди. Экинчи кюн чамчы къоншусу тенгleri бла хант къанганы артында олтуруп, алгъыш аякъла кётюре, ашай- иче тургъанлай тенгине:

«Шо, атанг- ананг ёлмесин, кертсин айт, биринчи къатынынгмы, экинчингми игиди?»- деп сорду.

Юч татлы тенг хапар айта, жангы жаугъан къаргъа да назмула тагъаргъа кюрешип, жолну жаяу бара болгъандыла. Бир заманда къарасала, ала таба эки ариу къыз келе...

«Жаш назмучула» бла къызла тенгши болгъанлай, жашладан бири къарда аягъы учуп, тюз да къызланы алларында сыртындан тюшдю. Тенгleri, къызла да муну ойнагъан сунуп, къаты кюлдюле да: «жангы къарда, жангы намазынг бла» деп, алгъышладыла.

Жаш ёрге туруп, къызланы аллында бет жойгъанын билдирмезге кюрешип, тенглерине айланып:

«Не кюлесиз?! Бусагъатдан мени устагъа элтигиз», деди.

Тенгleri ангыламай, ауукъ заманны кёзюне къарап турдула...

- Не билгич, не уста излейсе? Жугъунгуму ачытханса? Алай эсе дохтур-

га элтейик деп, санына, чархына тийип кёредиле.

- Угъай, манга дохтур керекмейди, китап ачыучу устагъа элтигиз, кызыла кёз тийдирип жыгъылгъанма,- деп, кеси да харх этип кюлдо.

Биягъы тенгле университетде дерследен чыгъып бара, арлакъда бир тенглери кызыла бла ушакъ эте тургъанын эследиле. Жашла тохтадыла. Биз кёпбюз, аллыбызгъа келип саламлашсын дегенча, соелип туурасындан къарап, иги кесек турдула. Тенглерины кызыла бла бардыргън лахору бошалмайды. Ол угъай, шуёхалары таба къарай да, кызыла бла бирге кюле, къазауат ушакъ бардырады. Бирде жашланы атлары сагъынылгъаны да, къулакъларына чалына башлады.

Тёзюм тауусулуп, жашла кетерге да бир тебиндиле. Болсада тенглери кызыланы аллында аланы атларын сагъынып кюлгени шуёхладан бирини ичине ётлоп: «Гяурма мен муну бир уялтмасам» деп, алайгъа жанлады.

Кызыладан кечгинлик тилеп, тенгине айланып: «Жумуш барды, жашланы къатына бир кел»- дейди.

- Бармайма! Кызыладан букъдургъаным жокъду, былайда айт деп, «ат башындан сёлешип», кызыла бла хапарын андан ары бардырып башлады.

- Да сора, айт дей эсенг, жанынга тиймесин, бюгюн эрттенликде общежитден чыгъа туруп жашлагъа не этип кетгенинги санаргъа керекме... / ичинден ким уяллыгъын бир кёрейим деп, санап башлады/

- Бусагъатлай общежитге барып, Асланны къара костюмун, Элдарны чурукъларын бла акъ кёлегин, Ахматны да чындайларын тешип, жерлерине сал... Кёремисе, жашла сакълап турадыла!?

Бу санауланы эшитген кызыла ушакъчыгъа тюрслеп къарап, харх этип кюлдоле. Жаш а, эртте тюкенледе сатылыучу сегизкапеклик булкакыкъча кызарды.

Кызылжагъала законсуз сакъланнган къаууалланы сыйыра айланадыла. Аланы бир къауумлары бизни элге да жетдиле.

Юйюрю, юйдеги бла да чамны, оюнну сюйген киши уа келгенлени бир сылжыратайым деп, кесини юйюн кёрюзтюп: «Бу юйге барыгъыз. Ала да къауал да, ушкок да табарыкъсыз», деп ашырды. Милицала кёп сагъыш эте турмай, кишини юйю таба ташайдыла.

Арбазда муртку эте тургъан юйдегиси къонакълагъа жарыкъ тюберге кюрешди /нек келгенлерине уа, сагъышдады/.

Къонакъла жашау турмуздан хапар сора, кенгден келтирип, ныгъышда олтургъан бир киши юйюгюзде ушкок барды дегенди...

- Болмай а!... Аллах сакъласын, юй болгъан жерде эр киши ушкоксуз тургъандан. Алай кишим аны биргесине жюрютеди...

- Къаллай ушкокду? Бешатармыды?-деп, кызылжагъала, уучу тузагъына бир уллу арсланны тутханча, къууандыла.

- Эртте беш да атыучу эди, энди уа эскиракъ болгъанды да, жалан бир атып къояды...

БУЛУНГУЧУ КЪАНИТАТ

Базарын бошап, Къанитат вокзалгъа жетгенинде, Булунгуну автобусу туруучу жеринде сюеле эди.

- Ий маржа, теркирек жер алып къыйым ансы, кишини туруп намыс этериги жокъду, аурунг- дей, Къанитат кесин автобусну ичине атды. Насыпха, бир-эки сабийден башха автобус ичинде жан жокъ эди. Сумкаларын да тынгылы орнатып, терезе къаты табыракъды дегенча, Къанитат да, жерин табып, бир кесек

шошайды. «Ох, ох, былай олтуруп тургъан а нечик алааматды, аурунг. Эрттенли базар ичинде асыры жортхандан арыгъанма. Манга да быллай бир кюн чыкъганлыкыгъа не боллукъду, къалкъып къалсам да киши айып этмесин, тобады». Ма аллай сагъышлары бла Къанитат теке къалкъыугъа кире башлады.

Болсада автобусну ичин толтура башлагъан адамла, Къанитатны тынчлыкыгъын бузадыла. Кими: «Кюн ахшы болсун!», «Не ишлейсиз?», «Къалайсыз?», «Къайда керюнмейсе?» - дей, бир бирлерине кезбау сезлени аямайдыла. Къубуладыла, жойкъуллаанадыла. Къанитатны жанына да бир жандыракъез къатын чегеди. Соргъан - оргъан жокъ, Къанитат бла саламлашханны къойда, бар эсе да, жокъ эсе да, бурулуп окъуна къарамайды.

Къанитат иги эс этип тегерегине кез жетдире башлайды. Таланмагъан, бир таныш адам кёрсе уа. Абызырап, не этерге билмей, армау болады. Бир кесекден жандыракъез къоншусуна шош сорады:

-Э къыз, бу автобус къайры барады?

-Къалай къайры, Бызынгыгъа! - деп, къоншусу Къанитатха сейир эте къарады. -- Сен а къайрыса, ахшы къатын? -- деп, халкъ эшитирча, масхара халда сорду.

-Оу кюнном, мен ажашып... Булунгугъа барама! Бу Булунгуну автобусу туююлмюдо? - дей, Къанитат секирип турду.

-Угъай, аурунг, бу Бызынгыны автобусуду! Эшитемисе, Бызынгыны! -дей, жандыракъез харх этип кюлдо. Анга къошулуп, автобусну ичи кюлкую, масхарадан тола башлады.

Къанитат эрлай, сумкаларын къолуна ала, кесин эшик таба атды. Эшик къатында тохтай, кюле-масхара эте тургъан Бызынгычылагъа бурулуп, ачыуундан не этерге билмей, бир кесек сюелди, сора:

-Мен а, Булунгугъа быллай ушагъыусуз, эриши адамла къайдан чыкъгъандыла деп, армау болуп тура эдим. Аллахха шукур, бизни элден болмагъаныгъыз! -- дегенни айтып, Къанитат, этеклерин жел этдире, автобусдан чартлап чыкъды.

ЧАЛБАШ ТАМАТА

Аланла, таматалыкъ этген къыйын зат кёреме. Аны айтханымы магъанасы жыл саны бла угъай, таматасыз Аллах этмесин, быллай столда, тамата жыйында тамата, тойда-оюнда тамата дегенлигимди. Таматаны да тап айыра билирге

керекди. Чал башына къарап айыргъанла да болгъандыла. Аны чачына акъ ургъан эсе, ол акъылбалыкъ болгъан сунуп. Тейри адамы, бир айтхылыкъ шуѳхум барды да, туумакъ чал болуп туугъанды. Андан не магъана, киши ортагъа жетгенде да турады сабий акъыллылай. Къарамагъыз чачны акъылыгына, ол алдауду... керти айтама, Оллахий.

Ма мен кесим бир къууанчда болама, чалбаш Сюлемен таматалыкъ этген жыйында. Сюлеменни танымагъанла да болурла, танытайым. Аны чырайын, чархын бир кѳрген адам, ол ариулукъну унутурукъ тыйюлдо. Бютюнда тиширыула. Ююю къурумагъан, юсюне кийгени алай тап жарашхан мен кѳрмегенме. Ол орамны ѳтсе, аны ызындан къарамагъан жокъду. Сюлеменни санларына, ариулугъуна, уллу кѳк кѳзлерине, къара къашларына, акъ бетине, чал чачына, атламына, жюриюшне... тхю машалла демей къарамазса, тейри адамы. Чурукъларына кир къоннгандан Аллах сакъласын. Аякъ кийимине, чурукъларыны жылтырагъанындан, сыйдамлыгындан, чибин аягъы илиналмай, уччалап кетеди. Огъесе чибинни кѳзлери къамагъанданмы, билмейме. Сюлеменни къайда, не ишлеп айланганын сорагъыз, билмейме айтсамда ѳтюрюк айтырыкъма. Жашагъан ѳмюрюмде къашыкъ бла стакандан ауур зат кѳтюрмегенди деригим келеди.

Хы-ы, ол Баймез улуну органчы жашы къыз къачыргъанды дегендиле да, баш кюн бла бош кюн дегенлей, бу да къыз къачыргъандан бошамайды, жыйын къурап, Сюлеменни да тамата этип, бизни жарашыргъа жибередиле. Барабыз Бермезлагъа. Ой, не айтдыраса, патчахха да не хазна тѳбесинле алай. Аякъ тѳбюбюзде чѳп сындыртмай, юсѳбюзге кир къондурмай тѳгерегибизде чабыша, олтурадыла хант къангагъа. Коньякмы дейсе, аракъымы дейсе, икраны къарасы, къызылымы дейсе, адам кѳзден башха Бермезланы столда болмагъан зат сен тапхын... Къызлары къачханынамы къууанып, огъесе тукъмубуз -Бермезладан болгъанлыкыгъа дегенденми, билмейме, чурко башлагъа дери ол къангада болмагъан зат жокъ эди.

-Да, хош келигиз, къонакъла! - дегенни айтып, Бермезланы Хыйса жанында олтургъан Сюлемен бла къагъышдырып, «Путинканы» тамакъдан ары быргъады. Биз да, таматаладан кѳргенни этип, табакъ тауушла этдире башладыкъ. Бир кесек жубаннгандан сора, бизни таматабыз Сюлеменнге сѳз берди.

-Сау бол, тамата, сѳз бергенинге! Бизден къайтмаса да, уллу Аллахдан къайтсын. Санга саулукъ тилей...

Унутуп барама бизни таматаны баш чурумчугъун айтыргъа. Жаны-тини, кѳп сѳлешген, сора кесин махтагъан. Аны кесинден башха тѳгерекеде жан болмазгъа керекди. Жер жюзюнде олду бек аламагъ, чынтытты жигит. Ма бусугъатда сагъатдан артыкъ алгъыш сѳзле айта, кесин кѳкге жетдире да жерге къондура, келечилик жумушубузну унутуп, къолундагъын къантарды. Айхай, жылына баргъаны сайын, кесини акъыл сѳзюне сейирсине, чырайына ѳхтемлене, стол башында Хыйсаны таматалыкъ этгенин жаратмай, оноуну къолгъа ала башлады.

Чанчхы таууш азая, къанга тѳгерегиндегиле асыры кѳп олтургъандан, кими къалкъый, кими экеу-экеу ушакъ этедиле. Бермез улу Хыйсачыкъ да, оноуну Сюлеменнге къоюп, аны аузу жабылмагъанына сейирсине, тентирей, жеринден къобады. Ачыуланып, жумдурухун столгъа жетдирди. Халкъ элгенип, шош болдула. Сюлеменни окъуна тили тутуду. Ол шошлукъну буза Хыйсачыкъ былай айтды:

-Да-а, кьонакыла! Тангнга дери олтуруп, нек келгенигизни ангыламадым. Кечигиз. Алай, Сюлемен, санга уа айтырыгъым барды. Ол баш кибигинге кырау кыакъгъанлыкъгъа, ичи уа кыру кёреме, харип. Аллах онг берсин, айып этмегиз! - дегенни айтып, чурко кьангадан туруп, эшик таба тебиреди.

ОЮННУ ДА ОЮН БИЛЕДИ!

Ёзденланы Альбертге

Бу эки кыарындаш миллетде, кыарачай бла малкыарны юсюнден айтамы, бир бирлерине чам, оюн, масхара этиу тёре болуп кыалгъанды. Ой, кыаргышла, алгышла этиледиле. Кыагъадыла, согъадыла. Жырлайдыла, тырнайдыла... туманнга секиртедиле, аман кекиртедиле... бирин айт да, бирин кыой. Ол барыда жамауат, бир бирге асыры тансыкыдан, сыймекликден, ийнакылаудан болгъан сунама. Бирибиз Минги тауну ол жанында, бирибиз бу ауузунда орналгъаныбыз себепчи. Жюрекледен тёгюлген жылыуну, сыймекликини сериуюн тау желчик мычымай, хар инсаннга жетдирсин. Ол татлылыкъ хар инсанны арасындан бир заманда кыурумасын! Оюндан, чамдан миллетибиз кери болмасын. Алай оюнну да оюн биледи...

Уллу Малкыарда Жаттайны танымагъан, аны субай кызыларына кёз салмагъан, аладан умут этмеген хазна жаш табылсын. Кюн сайын арбазы келечиледен толу, тилейдиле, мюлк-ырысхы тегедиле, жалынадыла, сарнайдыла, киши умутуна жеталмайды. Ант жетмезликле, ючюсю да юйде кыалыргъа, аналарыны этек тюбюнден чыкымазгъа ант этген кибикдиле. Жаттайгъа уа не: «Мен, кеслери ыразы болмай кызыланы биреге береме десем, ётюрюк айтырыкыма» - деп кыоады. Ма турадыла ючюсю да, салкында бишген алмачыкыла кибик ариучукыла, татлычыкыла, назы терекчикле кибик субайчыкыла. Бютюнда гитчелери, Айгюльчюк. Тюкюрмей анга адам кыарамаз. Кёзчюклери уа кёзчюклери! Хыйла ойнай, умут бере, жашланы шашдыра, хайран этедиле.

Жигитлик кичиден чыгъар дегенлей, кюнлени биринде: «Жаттайны гитче кызын кыачыргъандыла!» - деп, уллу Малкыаргъа кыуугъунча хапар жетди. «Кимге, кыайры?! Ким базынды? Жаттай ёлтюрлюкдю» - дегенни айта, эллиле мурку болдула. «Кыарачайлы! Уллу Кыарачайгъа кыачханды ёсmezлик!»

Тейри адамла, аллай жигитлик жаланда кыарачайлыдан чыгъарыгъына бир ишегим жокъ эди. Ма киши десенг, ма жигит, ма кыарачай кыан! «Кыарагъанны марагъан озар», - дегенлей, аперим! Кеси да Марачы, огъары Марадан, Кыоркымаз улу Пелиуан. Ай сау кыаллыкъ! Пелиуан, махтау санга, уллу Малкыарны алай абызыратырача, сенден башха жигит чыкымады таланган. Жаттайны баш тёбен этдинг.

Кюрешдиле, харип, кыайтарабыз, зор бла алып кетгендиле деп. Не сейир, не алапат, анасы ызындан салып баргъанында окыуна Айгюлчюк кыайтыргъа унамады. Сыймеклик дегенинг кючлю зат кёре эдим. Не этерик эдиле малкыарлыла, намысы-сыйы бла ётдюрдюле кыууанчларын. Айгыуларына кёре, болгъан болмаз малкыарда аллай жарык, таурухлада айтыла турурача той...

Кыарачайда, Малкыарда да той селейгенлей, бир-эки ыйыкыдан сора, киеуно чакыргъан, тёреди. Аны бла былай жууугъуракъ шагъырей болурча, танырача ол да арбазны, жууукыну-ахлуну билсин деген магъанада. Кыоркымаз улуну да, кюнлени биринде, Уллу Малкыар кыонакыгъа чакырады.

Несин айтдыраса, Жаттайлары кырачайлы киеуно аллында бет жоюлмасын деп, бар ырысхыларын арбазга кыуйган кибикидиле. Кырачайлы киеуге кыраарга битеу эл жыйылганчады. Кыркымаз улуну арбаз кыйырында сюелгенин керген: «Бу ариу чархлы тынч адам, кыыз кыачырган угтай, ёмюрюнде бурулуп адамга жууап кыайтарган болмаз», - дерчады. Ма бусагытта да, эллиле кесине эс белгелерине тезалмай, уялгандан жерге кирик бола, арбаздан бахча кыйырына ташайды.

Стол кыангада олтурган таматала, «шайтансуудан» жылына башлаганлай, эски адетлирибизни эсгере башладыла. Бурун заманлада киеуно сынаи, теммек жардырганларын, чалгы чалдырганларын, мал сойдурганларын, эмилик атны тыйдырганларын, таш кётюртгенлерин, таш атдырганларын, кысхасы, ала эсгермеген кыалмады. Болсада, кырачай киеуно сынаи, малкыарны ол айтылык эчкинде тохтадыла. Киеу эчки соярга керекди деп оноулашдыла.

Эшитмеген бар эсе, эсигизге салайым, Малкыарда бичен, мирзеу амалтын, жаз башына кючден чыкыган эчкини юсюнден. Борбайы кыарыусудан, жаз башы кырдыкны тишлери бла тартса, арт аяклары, ёрге кетюрюле эдиле пакыыр эчкини. Ма тишле десенг...

-Ма ол насыпсыз эчгини мюйюзлеринден тартып, бахча кыйырында буюгуп турган киеуге бичакны узата.

-Эшитемисе, киеу, бу эчкини боюнун тартыф, зараштырыф бер дегендиле таматала- дегенин айтып, жашладан бири Пелиуаннга бичакны узатды. -Кыачырыф зат иерсе, аякларын кысайык! - деп, эчкинчи жаш уста жыгып, аякларын кысыды. Биз жумушубузну этдик дегенча, экиси да бахчадан терк чыкдыла.

Кыркымаз улу абызырап, кюлунда да бичагы бла тегерегине кыарай кетип, кишини кермегенден сора, терк окуна насыпсыз эчкини мюйюзюнден тутуп, башын кыбыла таба буруп, бичакны боюнуна тиреди. Амалсыздан тыпырдай турган эчкини тобугу бла быгынындан басып, боюнун тартайым дегенлей, чалы башындан элбуздук Тотукну сары башы керюндю.

-Кыара, кыара аны эте турганын? Киеу, ол этгенинги неди?! Аны киши эшитмесин?!

-Кыарнашым, не болганды?! Мал сой дегендиле да таматала, бу эчгини! -дей, Пелиуан абызырады.

-Оуей оуей, киеу! Сабыр бол, салам алейкум, - деп, хыйла кёзчюклери тегерекке сак кыарай, Пелиуаннга кюлун узатды.

-Уалейкум салам! Тейри адамы, кыарнашым, ангыламадым сени кыауганы, -деди киеу, кюлун узата.

-Бусагыт ангыларса зашы. Аллахха шукур, киши кермедди ансы, эл бедилик боллук эдинг. Бет зоярга аздан кыалдынг.

-Кет, юйюнге, нечик?

-Алан, кыараайлы! Сизде эчкини кыалай соядыла? - деди Тотук, тютюнден саргалган мыйыкларын сылай.

-Ол дегенинги? Нечик кыалай? Ма былай кыбылага айландырып, кыарнаш. Боюнун тартдынг, иш битди,- деди киеу ышара, жук ангылай.

-Тилин а, тилин цыгармаймысыз?!

-Кимни тилин?

-Эчкини, кыуруф кыалмазлык. Ёзге уа кимни? Кесинги тилингими цыгарлыкса?

-Эчкини тилин? Нек?

-Хау, тауукънуца. Тауукъну соя туруф тилин бир цыгъарадыла да?

-Хы-ы..

-Эчкини да ма тюз алай цыгъарыргъа керехти тилин. Бизде Малкъарда алайды адет, киеу!

-Адетми?! – деп, абызырап, Къоркъмаз улу эчкиге сора Тотукга кезиу къарады.

-Ма, бетинги зояр муратда зашыргандыла сенден зашла ол адетибизни. Тилин цыгъармай, Малкъарда уллу мал окъуна союлмайды, мубарик, эчки угъай. Аны адам эшитмесин, киеу. Иги болду алай жетгеним ансы, эл кюлкюлюк бола эдинг. Хайда, турма, терк окъуна тилин цыгъар да, боюнун тарт, - дегенни айтып, Тотук, папиросун къабындырып, бир жанлыракъ сюелди.

-Джаным ант этдир, малкъарлы тилин чыгъарып мал сойгъан биринчи кере эшитеме! Тауукъ болса, аны иши башха..

-Айта турама да, бизде Малкъарда адет алайды, киеу! Тилин цыгъармай союлгъан, тауукъ болсун, къой болсун, башха туюлдо, ол харамгъа саналады. Аны киши ашамайды бизде,- деди, Тотук хыйла кёзлерин киеуге аралтды.

-Тейри адамы, къайдам... муну тилин чыгъарып.. нек? нечик? Неметиб..

-Хайда, хайда! Турма, киеу. Таматала сакълаф турадыла, - деп не этерге билмей тургъан киеуню, онгун алды.

Армау болуп, жарлы киеу бир кесек мычыды, сора, эсине бир зат тшошгенча, мюйюзле къагыш сакъальн тутуп, эчки бла жагъалашып башлады. Жарлы эчки, алайсыз да искилтин эди: «Энди уа менден санга не керекди?» - дегенча, эсин ташларгъа жетип, Къоркъмаз улугъа сейирсинип къарайды. Ол а эчкини жаякыларын айырып, тилин чыгъарам деп, жарлы малын топге басып, талакъ солуу этип кюрешеди. Хыйлачы Тотук, кюллогон тьялмай, бахча ичинден арбазгъа ташайды. Келепен эчки тилин чыгъармаздан, насыпсыз киеу аны къоймаздан, не билейим, азмы кюрешдиле, кёпмю жагъалашдыла, бир ауукъ замандан Къоркъмаз улуну ачы кычычыргына Огъары Малкъарны халкъы алайгъа жыйылды..

-Къарацайлы, не болганды?

-Не къышырыкъды бу, киеу?!...

-Къоркъмаз улу, ол этгенинг?! - деп, Тотук да халкъ бла бахчагъа чабып кирди.

Мени жауум да киеуню халын кёрге эди. Ол жыргышыуда, жагъалашыуда, харип эчкини амалы тауусулуп, киеу жаякъланы айырама деп, бар кючюн салып, тишлеге жабышханлай, эчки Къоркъмаз улуну бармагъын къабып, бичакъ кесгенлей, юзюп къойганды. Бармакъ жерде ары-бери секире, киеу охахайны бардыра, эчки да: «Менде терслик жокъду» - дегенча, халкъгъа абызырап къарайды. Ма, кёрдогюзмю, кырдыкны жырталмагъан тишле бармакъны нечик юздюле. Не этди эсе да жигит эчки, тилин чыгъарыргъа къоймаганды. Иш этмегиз Уллу Малкъарны адамын, малын да. Къарагъыз, эчки Айгюлчюк ючюн дертин нечик жетдирди Къоркъмаз улугъа.

Алай къарачайлы киеу чыканайсыз къалгъанлыкъгъа, малкъарлылагъа кёлкъалдысы жокъду. Ма бюгон да кыуанч бла жашайдыла Айгюлчюк бла Пелиуан. Сюймеклик деген кючлю затды..

Болсада, малкъарлыла, оюнну да оюн биледи!!

МА, ТОЙ ДЕСЕНГ, ТОЙ!

Тейри адамы, жамауат, кеп болмай мен бир тойда болганма да, таулу тойда дейме, кёргениме, эшитгениме толу ийнаналмай, ашагъаным-ичгеним да ичине жарашмай, башымы алып, къачып кетгенме. Некми?...

Да нек болуб а, ол жангы «адетлеге» асыры сейир этгенден. Не уллу, не гитче жокъ. Намыс - адет деген зат ол жамауатны къаты бла да ётмеген кибик. Башха, адам жашамагъан айрыкамдан келгенча, айып этмегиз, Аллах ючюн, орус тойда окъуна кёрмегенме мен ол адетлени, аллай патыуаланы ...

Бек башы, ма бу макъам а бизни таулу макъамды, тауча ариу тепсейик дерча тартыу эшитмедим. Тиширыу, эр киши болсун, бир бутларындан къыяулула болганча акъсагъан маталлы, бир бирлерине секирип-секирип, тюртюше да жыгъыла, тегерекде халкъ да алагъа къарс ура, къычырыкъ, хахай эте. Ызы бла тойну бардыргъан жаш адам, къолунда да къычырычусу, келепен халкъны тохтата, киеу бла келинни энчи тепсеулерине чакъырады. Къарты жашы да, ол жаш юйюрню ортада сюзюлгенлерине ыразы бола, къарсны бардырадыла. Охо да, мени анга угъайым жокъду, тепсесинле киеу бла келинчик, халкъ дурус кере эсе, аны бла тохтасала нек жарлы эдик, алай аладан сора киеу бла къайын анасы тепсерге керек болгъанын той башчы айтханында, къулагъыма бош алай чалыннган болур деп, тепсегенле таба къарадым. Ма санга...

Къайын ана, уялгъанны къой, эрлай ортагъа чартлап чыгъып, киеуге алтын тишлерин жытыратды. Киеу да, кереклиси алайды дегенча, алтынтишни тегерегинде акъсакъ хоразча секире да тохтай, башын бир тюрлюле эте, жёбелейди. Дыммыз къайын ана тепсеген да этерик болур эди, сюзюлгенине кере, алай аягъында бийиктабан жангы чурукъла, атламын буза, баймагъына кете, амалын алгъандыла. Не этсин алтынтиш харип, терлегенлерин сыйпай, чурукъла бла сермеше, сюзюлорге кюрешеди. Тегерекде халкъ, хайран болгъанча, къарсны бардыра: «Ай, аперим! Хорлатма Айшат!... Хайт де, киеу ... Машаллах ...» - дей, къарс къагъадыла...

Ол да не, ала тепсеулерин бошар-бошамаз, биягъы жаш, къычырычусу бла: «Багъалы жамауат, энди кезиу келинчик бла къайын атасына жетеди. Эки-сини энчи тепсеулер, киши чырмамагъыз! – дегенинде мен, секирип туруп, ол «къычырычугъа»:

- Шашханмы этгенсе, ол айтханынг? Бу не адетди?! - деп къычырдым.

- Ол а, тамата, жангы адетди! Аны не хатасы барды, тепсесинле, ойнасынла! Бушуу кёрюр ючюн къалмагъанбыз. Ол эски адетлеге илинин турмайыкъ! Миллет къууаныргъа керекди. Алай тойюлмюдю, жамауат?! дей, той башчы тегерегине ёхтем къарады.

- Оллахий, керти айтаса!

- Алайды! Къююгъуз ол эски, болмачы адетлени...

- Ичейик, къууанайыкъ...

- Тойгъа келген ушайбыз да. Ашайыкъ-ичейик, тепсейик!..

- Аны айсанг! Къайдаса, Амаш? Чыкъ бери, келинчигинг бла бир тепсе, хомух! - дегени айта, Амашны ортагъа атдыла.

Амаш да келинчиги бла «секиртме» тепсеуню бардырады. Ол тепсеу баргъан кезиуде тегерекде не этгенлерин, кеслерин къалай жюрютгенлерин айталлыкъ тойюлме, айып этмегиз, алай, эл бугъасы аман хансдан ашап тоюп, эки кезюне къан чабып, боюнунда сынжырны юзерге онг табалмай тегерек-

ни буза, жерни кыза бир ёкюрюочюдо, ма аны кёзюгюзге келтиригиз да кёюгюз. Бютюнда кёйчу Хашимни кёрсегиз, ичгени алай жарашхан ким кёргенди таланган, халк да аныча болайык деп ичеди, ол жарлы уа акьсуудан оздуруп, кьарс урганны кёй, кьоллары, аякьлары бла полну тюйгени аз кёрюноп, башы бла да кьатылады полгьа.

Той а барады. Ол гузабагьа ресторанны ишчилери, межамьбызны оюп кёядьла дегенча, сагьайып кьарайдыла.

Хь-ы - ы, кесигиз билесиз бусагьатда тойну - оюнну ёз юйюнде хазна киши этмейди, арбазым, юйюню ичи кир боллукьду деп. Ой, ресторанны, кафемейсе, топпа толук. Анда перекетлирек болады деп. Ма мен болган той да реторанда эди.

Аха, бошайдыла кьайын ата бла келинчиги энчи тепсеулерин. Да энди жангы «адетлерин» кёрюзтдюле, тамамды, сейирсиндирдиле деп турганымлай, ол кьалмазлыкь той башчыны ауазын эшитеме.

- Ай, сау болугьуз барыгьыз да! Ариу барады тоюбуз. Жамауат, бир кесек сабыр болугьуз, Хашим, харип, бир тохта, полну тюйгенинги да кёй, тепсеу бошалгьанды, хайырсыз! Жашла, тьйыгьыз Хашимчиги! Ы-хы, ма алай. Сабыр. Энди, жанларым-кёзлерим биз ансамбль «Балкариядан» окьуна чакьыраллыкь эдик тепсеучюлени тоюбузгьа, болсада таматала алай оноу этгенбиз, бизни тепсеучюлерибиз хар тойда да боладыла, не кьууанчны да ётдюредиле. Бизни тоюбузгьа башхалада болмаган бир энчи зат керек эди, деп. Орусча айтханда «сюрприз». Сагьыш эте кетгенбиз да быллай оноу да, тохташханбиз. Оноубуз да олду: Басток тепсеулени тепсеучю хур кьызланы чакьырыгьа деп! Кьалай кёресиз оноубузну?!

- Ма киши десенг?

- Оноу а оноумуду?!

- Жалан, кьымыжа тиширыула? Ай, аперим...

- Чькьсынла ортагьа, тепсеуге кёюгюз...

- Кьымыжа тиширыуламы? Тепсегенми этерикдиле? Чакьырыгьыз бери...

- Жан сюек тыпырдаугьа бир кьарайыкь биз да! - деп кьычырады кьутурган Хашим, мангьалайда догьурасын сылла.

- Эй, салыгьыз басток макьамны! Тюркден келген тепсеучю хур кьызланы чакьырайыкь! Кьарс уругьуз, таулучукьла! Ай, аман кесигиз, кьарс!... дегенни айта, той башчы кьымыжа тиширыулары ортагьа чакьырады.

Сейирлик макьамны башланганы бла тенг, жан сюеклерин, ёшонлерин ойната, юч кьымыжа тиширыу жалан аякьлай, тепсей - тепсей, ортагьа чькьдыла...

Ол тойгьа кьатышханла бир такьыйкьаны, тиллери тутулганча шум болдула, сора, мени жауум да аланы кёрсюн, кьарты-жашы, тишиси - кишиси да тепсей турган кьымыжа тиширыула таба мыллыкьларын атдыла. Мен да, малтап кегинчи, башымы кьутхарайым деп, эшик таба тартындым.

Мени да чартлап эшикге чькьганым, кёйчу Хашимни да: «горько-о-о!» - деп кьычыргьаны тенг болдула.

Ма, той десенг, той!

ЖАБОЛАНЫ МАРИНА

«ЖАШАДЫМ, ЖАНДЫ ОГУМ...»

Мен Къара Сууну орта школунда малкъар тил бла малкъар адабиятны устазы болуп ишлейме. Дерслеримде, бир амал болуп, бизни таулу акъылманланы (неда башха жазуучуланы) чыгъармаларындан кёлде турарча сёзлерин сабийле эслерине алып, керек заманда аланы хайырлана турурча алай юйретирге кюрешеме.

Мени кёлумде болгъан затланы башхала айта тургъан эселе да, бу арт заманда радиогъа да тынгылай, телевизоргъа да къарай, газетледа окъуй, эсеме бир зат келеди. Бизни жаш заманыбызда къарт адамгъа уллу сёлешген, къыз тиширюгъа керексиз (лакъырда болса да) сёзле айтхан, жашны-къызны намысына жетерча сёлешген – быллай затла бек уллу айыпха санала эдиле. Эртте замандан бери бизни халкъ намыслылыгъы, адеплилиги бла белгили бола келгенди. Жарсыугъа, бусагъатда жаш тёлуде намыс-адет деген затла къала баргъанча кёрюнедиле. Аны себепли бусагъатда жаш тёлюнню юйретиу ишге бек уллу эс бурулуругъа кереклиси кимге да белгилиди. Мен да бу затны юсюнден кеси оюмуму айтыргъа суюме.

Адетге, къылыкъгъа, намысха юйретиу деген затланы юсюнден не кёп айтылса, не кёп иш этилсе да озарыкъ болмаз. Алай кимни юлгюге келтирирге боллукъду. бусагъатда юйретиу ишде деген соруу тууаргъа болады. Барыбыз да билгенликден, алгъаракъ заманлада бу иш бла кёбюсюнде комсомол, пионер организацияла кюрешуучю эдиле. Бусагъатда уа ол организацияла чачылып, сабийле кеслери алларына къалып къалгъандыла. Бу бек жарсыулу ишди. Аны себепли, не кючюбюзню да аямай сабийлени тюз ниетли, ариу къылыкълы, адепли, намыслы болургъа къолубуздан келгенича юйретирге керекбиз.

Бу ишде, мен ангылагъаннга кёре, малкъар адабиятны дерслерин тап хайырланаргъа боллукъду. Бу дерследе кёп юлгюле да келтирип, бек уллу ишле бардырыргъа онгла бардыла.

Малкъар адабиятны программасын окъусанг, къалай алапат чыгъармаларыбыз бардыла бизни деп келеди кёлунге. Кязимни, Къайсынны, Танзиляны, Ёлмезланы Мурадинни, Бегийланы Абдуллахны, Бабаланы Ибрагимни, Гуртуланы Салихни лирикалары, Толгъурланы Зейтунну, Тёппеланы Алимни, Гуртуланы Бертни, Элдарны, Гулаланы Баширни, Шауаланы Хасанны, дагъыда башхаланы проза чыгъармалары бу юйретиу ишде хайырланаргъа боллукъ чыгъармаладыла. Бу башда айтылгъан жазуучуларыбызны, башхаланы да чыгъармаларын алып къарасанг, аланы хар биринде юйретиу ишде хайырланарча энчи затланы табаргъа боллукъду. Юлгюге: Кязим – акъылманны чыгъармаларын

алып къарайыкъ.

Поэтни чыгъармачылыгъы бла жашау ызы бирге байламлыдыла. Бек биринчи аны кесини жашауу да юлгюдю бизге.

Адамны адам этген ышанлары недиле? Туугъан жерине, Ата журтуна суймеклик; халкъына, жамауатына ахшылыкъ излемеклик; тенглик-шуёхлукъ деген ангыламы болмакълыкъ; суймеклик сезими, жюрек жазыкъсыныуу болмакълыкъ, дагъыда кесинден къарыулуну аллында тобукъ бюкмегени, кесинден къарыусузну тюртгюн этмеу дегенча аллай затла. Быланы барысын да биз Кязимни къуру назмуларында угъай, кесини жашау ызын тинте туруп, аны кесини юсюнде да кёребиз. Сабийлени да бу затлагъа сейирлерин ёсдюрюрге борчлубуз.

Алайды да, сабийлени биринчиден туугъан жерин, жамауатын сюерге юйретирге керекди. Мёчю улуну чыгъармаларын окъута туруб а, биз аны къуш уясы киби бийикде орналгъан Шыкъысына суймеклигин кёп намзмусунда кёрюрге боллукъбуз. Кязимни башха назмуларын айтмай, жаланда бу тёрт тизгинине къарайыкъ.

Арабда, Тюркде да айланып келдим.

Энтда Бызынгы тауларын кёрдюм.

Манга хычыуунду барындан эсе

Жарлы жерими кыйы от ийиси.

Бу тёрт тизгин кеслерине болмагъанча кёп зат сыйындырадыла. Бу тизгинде алай аламат кёрюнеди поэтни туугъан элине суймеклиги, жалан да Пушкинни туугъан жерине атап жазгъан назмулары бла тенглешдирирге боллукъду. («... любовь к родному пепелищу, любовь к отеческим гробам»), неда Грибоедовну «... и дым Отечества нам приятен и сладок...» деген сёзлери бла. Алай ол туугъан жерге суймекликни кёргозтюуде Кязимни бу назмуларындан иги юлгю тапхан кыйынды эм, алагъа таяна окъуучуланы бу сезимлерин ёсдюрюрге боллукъду эм керекди. Андан сора да, бусагъатда жаш тёлюде тенглик- шуёхлукъ деген ангыламы бардыла, алай ала тюз жюрютюлмейдиле дерчады. Ол затла эски бола баргъанча кёрюнедиле, болмазгъа уа керекдиле. Бу ангыламы юсюнден айта туруп, Кязимни юсюнде болгъан бир аламат ышанын айтыргъа сюеме. Ол да тенглик, шуёхлукъ терен болгъаны. Ол жаш заманындан башлап ёлюп кетгинчи, аны антлы тенглери, татлы шуёхлары болгъанлай тургъандыла. Ол тенгликни, шуёхлукъну жюрюте билген адам болгъанды. Ол а аламат юлгю туюлюмюдю? Аны Бёзюланы Чепеллеу-хажи, Асанланы Локъман-хажи, Къалабекланы Солтанхамит дегенча тенглерине аталгъан назмуларын окъуй туруп, адамны тенглик, шуёхлукъ деген ангыламы бек ахыр жерде болмагъанларын билдирирге боллукъду. Ол Локъман-хажи бла хаж кылыргъа баргъанда, кыйын аурган эди. Ол тенгине кесинеча ышана, кыйтсанг мени ючюн ташланы къучакъларса, элиме, жамауатыма айтырса деп, тенги бла саламлашып, кесин ёлюмге хазырлагъанды. Насыпха Мёчю улу ол заманда арууундан кьутулгъанды, туугъан жерине сау да кыйтханды. Локъман-хажи

бла шуёхлугъун а ол ёлюп кетгинчи къаты тутханды.

Бусагъатда биз барыбыз да бек къыйын заманда жашайбыз, аны себепли заман бизден сабырлыкъ излейди. Эрттегилиле бош айтхан болмазла «Сабыр-тубю сары алтын» деп.

Кязимни да малкъар халкъны ахшы ишанларындан бири – сабырлыкъга аталгъан тизгинлерин окъуюкъ:

*Сабыр этген – адам игисид дейим.
Сабыр этген кери болур хатадан,
Кёп сёлешмез, ол керексиз тёмкёз къан.
Мени досум – адамланы сабыры.*

Къаллай уллу юйретиу, акъыл бериу сезим барды бу тизгинледе! Сабырлыкъ этген адам бир заманда абынмаз, терс иш этмез, къан тёмкёз.

Андан сора, айтхылыкъ поэтибизни болмагъанча иги ишанларындан бири – акъылында, сезиминде болгъан затланы болгъаныча айтыу, кёзбау этмеюу, жарлыкъа билеклик этерге кюрешгени, жүрек жазыкъсыныуу болгъаны – была бары да Кязимни чыгъармачылыгыны окъута туруп хайырланьргъа керекли затладыла, бусагъатда унутула баргъан, алай унутургъа жарамагъан ангыламладыла.

Кязимни чыгъармаларын юйретиу иште хайырлана, бютюнда абадан класслада суймекликге аталгъан назмуларын айтмай жарамаз. Суймеклик – дуняда бек ариу, бек бийик сезимледен бириди. Хар инсанны эртте-кеч болса да, кёп-аз болса да жүреклеринде бу сезим къабынады. Алай бу сагъатда бу затны юсюнден да кёп тюрлю учуз, керексиз, эриши затла айтылып, кёргюзтюлюп да турадыла. Бизни миллетибизге керек болмагъан, бизни адет къылыгыбыз бла келишмеген.

Кязимни назмуларын алып, бир-бири ызындан тизип окъусагъ а, ала кеслери сау дуня боладыла дерчады. Къаллай сейирлик, ариу сезимни юсюнден айтадыла поэтни назмулары. Къаллай алаамат дунягъа чакъырадыла. Адамны бу сезими терен, таза, бийик болсун деп чакъырадыла малкъарлы акъылманны назмулары. Сабийлеге бу темагъа дерс бере туруп Кязимни «Санга къайыкъ бла баргъа ...», «Къоншубуз, ожакъ тютюнюнг...», «Арбазынга къарай озама...», «Салам жаздым санга...» дагыда башха назмуларын да юлгоге келтирирге боллукъду.

Дагыда бусагъатдагы жаш тёлуге керекли бир алаамат затны юсюнден жазады поэт.

Не заманда да малкъарлы жашла жигитликлери бла, ётгюрлюклери бла белгили бола келгендиле. Ол ишанла эр кишини бек иги ишанларындан бирлерине саналадыла. Кязимни назмулары да жашланы жигит, ётгюр, чёрчек болургъа чакъырадыла, юйретедиле. Аны бла бирге кеси намысларын бийикде тутаргъа, тегереклеринде адамлагъа да намыс берирге чакъырады поэт. Назмучуну айтыууна кёре, керти да ётно болгъан эр кишиде кесинден къарыусузгъа, къартха къол кётюрюу, учуз этип сёлешуу дегенча затла арталлы да болмазгъа керекдиле дейди. Бусагъатда уа уллу-гитче, тиширыу деп къарамай кеслерин тапсыз жүрютген

жашла, жарсыугъа, аз тубемейдиле. Бу затланы юсюнден гитче клас-
сладан башлап юйретсек иги болур. Ма Кязим былай жазады башда
айтылгъанны юсюнден:

*Жигитлиги, ётю болгъан эр киши,
Айтханына узакъ, жууукъ къарагъан,
Эллилеге жарап тургъан хар иши,
Къыйын кюнде къан чериуге баралгъан, -*

*Аллай жашны эрлик болур нёгери,
Таукеллиги къая бузар, жол ачар.
Уугъа чыкъса, бёрю тутар эгери,
Халкъ тынчайыр, анга сабыр танг атар.*

Сора бусагъатда хар миллет кесини ахшы төрелерине, адетлерине
уллу эс бургъанда, биз да бу ишден бир жанына турмай, поэтлини, жа-
зычуланы чыгъармаларын хайырланып, бу ишни окъутуу-юйретиу иш
бла терен байламлыкъда бардырыгъа керекбиз: сабийлени, миллетни
сюерге, халкъы ючюн сюелирге юйретирге керекбиз, халкъны насыбы
ючюн кюреширге юйретиу – баш борчубузду. Кязимни назмулары,
жашауу да юлгюдюле ол затлагъа.

*Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед,
Бутларымы мен ат этип, жетерем.
Арабызда къан ырхыла барса да,
Жюрегими къайыкъ этип ётерем!*

Мёчю улуну хар назмусунда, хар поэмасында да чертиледи бир зат –
ол да ишни сюерге юйретиу, насып иш бла табылгъанын ангылатыуду.
Бусагъатда жаш тёлкюню кёбюсю уа ол затны унутханы баямды.

Былайда Кязим-хажини «Бузжигит» деген поэмасын эсге тюшюрмей
жарамаз. Бу поэманы хар сёзю – нарт сёз кибики десек терс болмаз.
Бузжигитни къарт атасы жашына этген осуяты Кязимни кесини халкъы-
на этген осуяты кибики. Энтда эсибизге тюшюрейик ол сёзлени.

*Сен ишни, усталыкъны
Жарыкъ кюннге тенг этип
Жаша, дунияда алагъа
Тенг болгъан зат жокъду деп.*

*Къууанч, бушуу да келир,
Кезиу болалла ала,
Не затла сынасанг да,
Адамлайын къал, балам.*

Поэт жерни тутуругъу ишди, усталыкъды, игиликге талпыныуду, жа-

лаллыкды дейди.

Ахырында Кязимни бу сёзлерин эсге тюшюрюрге суюме:

*«Илячин учар бийикге,
Жалау кереги – кийикге,
Къуш талпынады кёкге,
Адам а – игиликге».*

Эмда:

*«Махтау, байлык да кетер,
Кертилей къал тюзлюкге.
Дунияда бир зат жетмейди
Халаллыкъга, игиликге».*

Игилик излеген адам игиликге тюбейди дейдиле. Келигиз Кязим-хажини, бирси жазычуларыбызны чыгъармаларын да юлгюге келтире, сабийлени жалан да игилик, ахшылык этерге юйретейик.

АТЛАРЫ

ОТАРЛАНЫ КЕРИМГЕ - 100 ЖЫЛ

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Уллу поэт – миллетни ийнагъы. <i>Статья</i>	2
ЛОКИЯЛАНЫ ЖАУХАР. Назмугъа кьанат кердире, жан сала билген поэт. <i>Статья</i>	21
Керимге аталгъан назмула.	28
АМИРХАН ШОМАХОВ. Слово о друге.	38
ЖАНАТАЙЛАНЫ АСЛИЖАН. Керимни назмуларын бек сюеме. <i>Статья</i>	39
Отарланы Керимни юсюнден оюмла.	42
ОТАРЛАНЫ КЕРИМ. <i>Назмула</i>	44

ПРОЗА

ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Жашау дегенинг... <i>Хапарла</i>	55
--	----

БЕППАЙЛАНЫ МУТАЛИП. Бурунгулу соруулагъа жууап табаргъа итинген жазыучу. <i>Статья</i>	112
ТХАЗЕПЛОВ ХАСАН. <i>Назмула</i>	113

ПОЭЗИЯ

САРБАШЛАНЫ АЛЕНА. Атхан тангнга салам бере... <i>Статья</i>	116
САРБАШЛАНЫ ЗУФАР. <i>Назмула</i>	117

МИЛЛЕТИБИЗНИ БЕЛГИЛИ АДАМЛАРЫ

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Алтын жулдузу тауларыбызны жарытхан. «Таула, айып алдырмабыз сизге». <i>Статьяла</i>	136
САРАККУЛАНЫ АСИЯТ. Битеу дуния бла ушакъ этеди. <i>Статья</i>	146

ПРОЗА

ТЕМУККУЛАНЫ АДИБ. <i>Хапарла</i>	152
ЭЛЬБРУС МИНКАИЛОВ. Туманда. <i>Хапар</i>	164

ПОЭЗИЯ

ГЫЛЛЫЛАНЫ АХМАТ. <i>Назмула</i>	170
МУРАДИН ЁЛМЕЗ. <i>Назмула</i>	174

САХНА

АППАЛАНЫ БИЛЯЛ. Сахнагъа деп жаратылгъан. <i>Статья</i>	186
ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Къадарларын жашау тюрлендиргенле. ...	186

АДАМ БЛА ТАБИЙГЪАТ

ГЕННАДИЙ КОММODOB.	194
-------------------------	-----

КЪАЛАМ СЫНАУ

САЛПАГЪАРЛАНЫ МАРИЯМ. <i>Назмула</i>	197
---	-----

«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

АРКАСОВ РУСЛАН. <i>Назму</i>	201
ЭРИКГЕНЛАНЫ ФАТИМА. <i>Агъаз. Хапар</i>	202

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

АБДУЛ-ГАПАР АЛИШЕВ. Лемнос жазыула. <i>Энчи оюм</i>	203
--	-----

ЧАМХАНА

АХКЁБЕКЛАНЫ ЭЛДАР. <i>Чам хапарла</i>	204
АТМЫРЗАЛАНЫ МАГОМЕТ. <i>Чам хапарла</i>	206

УСТАЗЛАГЪА БОЛУШЛУКЪГЪА

ЖАБОЛАНЫ МАРИНА. «Жашадым, жанды отум».	213
--	-----

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 2 (162)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Государственный комитет КБР по средствам массовой информации,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 03. 12. Формат 60x90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 1600 экз. Заказ № . Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано на ООО «Тетраграф». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.
